

ISSN (print) 2518-7600

ISSN (online) 2524-1060

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18>

Society. Document. Communication

Соціум. Документ. Комунікація

СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

Випуск 18, 2023

Society. Document. Communication (2023). Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav. Volume 18. 304 p.

The collection publishes scientific articles on topical issues of historical science, archeology, historiography, source studies and special historical disciplines (original research results in the field of scientific discipline of documentation, library and publishing affairs, social communications and socio-humanitarian at the national and international levels) theory and practice of research in the field of modern educational and methodical technologies of specialists training are presented. Messages, opinions, reviews, information about scientific life are placed separately.

For researchers, teachers, postgraduate students, students.

SERIES «HISTORICAL SCIENCES»

Editorial Board:

Svitlana V. Orlyk, Dr. Sc. in Historical Sciences, Professor (Editor-in-Chief);
Viktor V. Kuibida, Dr. Sc. in Historical Sciences, Professor (Deputy Editor-in-Chief);
Alla M. Zlenko, Ph. D. in Historical Sciences, Associate Professor (Responsible Secretary);
Oksana V. Pluzhnyk, Ph. D. in the Area of Education / Pedagogics (Technical Secretary);
Oksana O. Lutsyk, Ph. D. in the Area of Education / Pedagogics (Technical secretary).

Responsible Editors:

Ivan P. Kutsyi, Dr. Sc. In Historical Sciences, Associate Professor;
Mykola I. Nikolaiev, Dr. Sc. in Historical Sciences, Independent researcher;
Nataliia O. Pasichnyk, Dr. Sc. in Historical Sciences, Professor;
Renat Ya. Rizhniak, Dr. Sc. in Historical Sciences, Professor;
Halyna H. Sitchkarenko, Dr. Sc. in Historical Sciences, Associate Professor;
Olena D. Isaikina, Ph. D. in Historical Sciences, Associate Professor;
Andrii S. Boiko-Haharin, Ph. D. in Historical Sciences, Associate Professor.

International Editorial Board:

Elena H. Kazimianets, Doctor in Humanities, Associate Professor (Lithuania);
Dileta Iataugaite, Doctor in Humanities, Associate Professor (Lithuania);
Volodymyr V. Menshykov, Doctor in Sociology, Professor (Latvia).

For publication in the Collection, the authors must submit materials designed in accordance with the requirements for the Editorial Board of the collection. The authors of the materials bear full responsibility for the accuracy of the information covered in them, as well as for the compliance of the materials with the norms of legislation, morality and ethics. The materials provided by the authors must not contain insulting statements, manifestations of aggression or national, religious, racial and other discrimination, which can lead to interethnic and racial hatred, violate international legal norms and legislation. The authors are responsible for the views, opinions, results and conclusions presented in the articles, the accuracy of the information in the articles, the accuracy of titles, surnames and citations. Authors for publication in the Collection should submit materials covering the original results of their own research on issues corresponding to the thematic focus of the collection "Society. Document. Communication". Plagiarism in all its forms is regarded as unethical behavior and is unacceptable. Authors are responsible for detecting plagiarism in submitted materials.

Recommended for printing by Scientific Council of Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav (protocol № 10 of May 25, 2023).

Registered as scientific specialized edition of Ukraine, specialty «Historical Sciences» (Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10.05.2017).

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 dated 02.07.2020 and according to the resolution of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine a collection of scientific works «Society. Document. Communication» is included to the List of scientific professional publications of Ukraine, category «B».

Address of the Editorial Board: 08401, Pereiaslav, 30, Sukhomlynskoho Str., office 312.

E-mail: redkolegiasdk@gmail.com

Corrector: Maryna Navalna.

English accompaniment: Valentyna Krykun, Olesia Skliarenko.

Founder and issuer: Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
08401, Pereiaslav, 30, Sukhomlynskoho Str.

Certificate on inclusion to the State Publisher Register: series KB, № 21860-11760 P dated 21.12.2015 p.; series KB, № 23991-13831 P dated 19.06.2019 p.; series KB, № 25192-15132 IIP dated 20.07.2022 p.

International information and scientometric data base: Google Scholar, Academic Resource Index – ResearchBib, ULRICHWEB, National Library of Ukraine after V.I Vernadskiy, Ukrainian Scientific Journals.

Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація. зб. наук. праць.
Переяслав: ФОП Домбровська Я.М. 2023. Вип. 18. 304 с.

У збірнику публікуються наукові статті з актуальних питань історичної науки, археології, історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (оригінальні результати досліджень у галузі документознавства, бібліотечної та видавничо-поліграфічної справи, соціальних комунікацій та соціогуманітаристики на національному та міжнародному рівнях), представлена теорія і практика досліджень у галузі сучасних навчально-методичних технологій підготовки фахівців. Особливо розміщуються повідомлення, рецензії, огляди, інформація про наукове життя.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів.

СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

Редакційна колегія:

Орлик С.В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
Куїбіда В.В., доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*);
Зленко А.М., кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*);
Плужник О.В., доктор філософії в галузі освіти/педагогіки (*технічний секретар*);
Луцик О.О., доктор філософії в галузі освіти/педагогіки (*технічний секретар*).

Відповідальні редактори:

Куций І.П., доктор історичних наук, доцент;
Ніколаєв М.І., доктор історичних наук, академік;
Пасічник Н.О., доктор історичних наук, професор;
Різняк Р.Я., доктор історичних наук, професор;
Січкаренко Г.Г., доктор історичних наук, доцент;
Ісайкіна О.Д., кандидат історичних наук, доцент;
Бойко-Гегарін А.С., кандидат історичних наук, доцент.

Міжнародна науково-редакційна рада:

Казімянец Є.Г., доктор гуманітарних наук, доцент (Литва);
Ятаутайте Д., доктор гуманітарних наук, доцент (Литва);
Меньшиков В.В., доктор соціологічних наук, професор (Латвія).

До публікації у Збірнику автори мають подавати матеріали, оформлені відповідно до вимог, що висуваються Редакційною колегією збірника. Автори матеріалів несуть повну відповідальність за достовірність інформації, що в них висвітлюється, а також за відповідність матеріалів нормам законодавства, моралі та етики. Надані авторами матеріали не повинні містити образливі висловлювання, прояви агресії чи національної, релігійної, расової та іншої дискримінації, які можуть призвести до міжнародної та расової ворожнечі, порушують міжнародні правові норми і законодавство. Автори несуть відповідальність за погляди, думки, результати і висновки, викладені в статтях, достовірність інформації у статтях, точність назв, прізвищ та цитат. Автори для публікації у Збірнику мають подавати матеріали, що висвітлюють оригінальні результати власних досліджень з питань, які відповідають тематичній спрямованості збірника «Соціум. Документ. Комунікація». Плагіат у всіх його формах розцінюється як неетична поведінка і є неприйнятним. Автори несуть відповідальність за виявлення плагіату у наданих матеріалах.

Рекомендовано до друку Вченою радою Університету Григорія Сковороди в Переяславі (протокол № 10 від 25 травня 2023 р.).

Наказом Міністерства освіти і науки України № 693 від 10.05.2017 р. збірник наукових праць «Соціум. Документ. Комунікація» зареєстрований як наукове фахове видання України («Історичні науки»).

Наказом Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. відповідно до рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник наукових праць «Соціум. Документ. Комунікація» внесений до Переліку фахових видань України, категорія «Б».

Адреса редакційної колегії: 08400, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30, к. 312.

E-mail: redkolegiasdk@gmail.com

Коректор: Марина Навальна.

Англомовний супровід: Валентина Крикун, Олеся Скляренко.

Засновник та видавець: Університет Григорія Сковороди в Переяславі
08400, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія KB, № 21860-11760 P від 21.12.2015 р.; серія KB, № 23991-13831 P від 19.06.2019 р.; серія KB, № 25192-15132 PP від 20.07.2022 р.

Міжнародні інформаційні та наукометричні бази даних: Google Scholar, Academic Resource Index – Research Bib, ULRICHSWEB, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Українські наукові журнали.

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Antonyuk Oksana

PERSONAL ELECTRONIC BIBLIOGRAPHY VINNYTSIA
REGIONAL UNIVERSAL SCIENTIFIC LIBRARY NAMED
AFTER VALENTYN OTAMANOVSKYI AS SOURCE FOR
STUDYING THE LIFE ACTIVITIES OF WELL-KNOWN
FIGURES.....10

Honcharenko Oleksiy, Zlenko Alla, Molotkina Valentyna

SEPARATE PAGES OF THE HISTORY OF THE UMAN
NATIONAL UNIVERSITY OF
HORTICULTURE (1844-1990).....33

Kapustian Hanna

PERSONAL FUND OF PROFESSOR CHEREVAN IN STATE
ARCHIVES OF POLTAVA OBLAST (DAPO).....56

Karpan Anna

THE CONTRIBUTION OF HIGHER EDUCATION
INSTITUTIONS OF CHERKASY REGION IN THE
DEVELOPMENT OF THE REGIONAL LOCAL LORE
MOVEMENT IN THE 1920-1930.....78

Kostiuk Maiia

SCIENTIFIC ACHIEVEMENTS OF I.M. YEREMEIEV – A
SIGNIFICANT CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT
OF THE NATIONAL PLANT BREEDING.....102

Kotsur Viktor, Khmelnytska Liudmyla

THE PROBLEM OF STAFFING OF INDUSTRIAL
TRUSTS OF UKRAINE IN THE PERIOD OF NEW
ECONOMIC POLICY (1921-1929).....122

Kotsur Vitalii

CHALLENGES AND THREATS TO THE COLLECTIVE
SECURITY OF EUROPE IN THE CONTEXT OF THE
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....151

Kotsur Lesia

FORMATION OF NATIONAL PRIDE IS A NECESSARY
COMPONENT OF UKRAINIAN STATEHOOD.....182

Linevych Hennadiy

THE ROLE OF STATISTICAL WORKS OF THE KHERSON
PROVINCE ZEMSTVO IN THE ESTABLISHMENT OF
AGRICULTURAL EXPERIMENTAL CASE.....199

Molotkina Valentyna, Khmelnytska Liudmyla

APPLICATION OF VISUAL SOURCES IN HISTORY
LESSONS AS A MEANS OF DEVELOPING STUDENTS'
CRITICAL THINKING SKILLS.....227

Omelchenko Svitlana

LIFE AND WORK OF UKRAINIAN SCIENTIST
KOSTANYIN DUBNIAK (1890–1948): FROM
INNOVATION TO OBLIVION.....253

Tkachenko Tetiana, Soloviova Tetiana, Tkachenko Olesia

GROUP WORK AS A MEANS OF ACTIVATING
STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY IN THE
LESSONS OF HISTORY AND BASICS OF
JURISPRUDENCE IN SECONDARY SCHOOLS.....272

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Антонюк Оксана

ПЕРСОНАЛЬНА ЕЛЕКТРОННА БІБЛІОГРАФІЯ ВОУНБ
ІМ. В. ОТАМАНОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ
ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЗНАНИХ ДІЯЧІВ.....10

Гончаренко Олексій, Зленко Алла, Молоткіна Валентина
ОКРЕМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УМАНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
САДІВНИЦТВА (1844-1990 рр.).....33

Капустян Ганна

ОСОБОВИЙ ФОНД ПРОФЕСОРА ЧЕРЕВАНЯ У
ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ПОЛТАВСЬКОЇ
ОБЛАСТІ (ДАПО).....56

Карпань Анна

ВНЕСОК ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЧЕРКАЩИНИ В
РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ
РЕГІОНУ У 1920-1930-х РОКАХ.....78

Костюк Майя

НАУКОВІ ЗДОБУТКИ І.М. ЄРЕМЕЄВА – ВАГОМИЙ
ВНЕСОК У РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ
СЕЛЕКЦІЇ РОСЛИН.....102

Коцур Віктор, Хмельницька Людмила

ПРОБЛЕМА КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРОМИСЛОВИХ ТРЕСТІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД
НЕПу (1921-1929 РР.).....122

Коцур Віталій

ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ КОЛЕКТИВНІЙ БЕЗПЕЦІ
ЄВРОПИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ.....151

Коцур Леся

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ГОРДОСТІ – НЕОБХІДНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....182

Лінєвич Геннадій

РОЛЬ СТАТИСТИЧНИХ РОБІТ ХЕРСОНСЬКОГО
ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА У СТАНОВЛЕННІ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ.....199

Молоткіна Валентина, Хмельницька Людмила

ЗАСТОСУВАННЯ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ
ІСТОРІЇ ЯК ЗАСОБУ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО
МИСЛЕННЯ УЧНІВ.....227

Омельченко Світлана

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО
ВЧЕНОГО КОСТЯНТИНА ДУБНЯКА (1890–1948):
ВІД НОВАТОРСТВА ДО ЗАБУТТЯ.....253

Ткаченко Тетяна, Соловйова Тетяна, Ткаченко Олеся

ГРУПОВА РОБОТА ЯК ЗАСІБ АКТИВІЗАЦІЇ
ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ
ІСТОРІЇ І ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА В ЗАКЛАДАХ
ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....272

УДК 016:929(477.44)

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-10-32>

**PERSONAL ELECTRONIC BIBLIOGRAPHY VINNYTSIA
REGIONAL UNIVERSAL SCIENTIFIC LIBRARY NAMED
AFTER VALENTYN OTAMANOVSKYI AS SOURCE FOR
STUDYING THE LIFE ACTIVITIES OF WELL-KNOWN
FIGURES**

**ПЕРСОНАЛЬНА ЕЛЕКТРОННА БІБЛІОГРАФІЯ
ВОУНБ ІМ. В. ОТАМАНОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ
ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЗНАНИХ ДІЯЧІВ**

Оксана Антонюк,
*Аспірантка Національної
бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського,
E-mail:
sanavinkray@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0964-4980>
Голосіївський просп., 3, Київ,
Україна, 03039*

Oksana Antonyuk,
*Postgraduate
student, V.I. Vernadskyi National
Library of Ukraine,
E-mail:
sanavinkray@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0964-4980>
Kyiv, 3, Holosiivskyi Ave.,
Ukraine, 03039*

ABSTRACT

The article analyzes and characterizes the content of personal bibliographic manuals presented on the website of the Vinnytsia Regional Universal Scientific Library named after Valentyn Otamanovskiy in the electronic library in the «Library Publications» section for the period from 2008 to 2022. The advantages of creating electronic bibliographic manuals are also outlined, which are aimed at reproducing the life and activities of prominent Ukrainian figures and are an important source in the system of personality research. It was found that at the current stage, the priority direction is the use of modern information

technologies, with the extension of the service, which will make it possible to more quickly provide Internet users with full-text information resources. Scientific novelty. An important place in the creation of electronic bibliographic products is occupied by the preparation of a personal bibliography. They reflect the institution's scientific and creative output over a certain period, and popularize well-known regional figures. That is why, in recent years, this area of activity of libraries has attracted considerable attention of many researchers. Conclusions. There have been made the recommendations for optimizing the information and bibliographic provision of biographical studies of prominent figures of the region. It is also recommended to prepare electronic personal bibliographic manuals for the future, by searching and selecting figures that left a noticeable mark in the history of the development of Ukrainian society and Vinnytsia particularly.

Keywords: *electronic bibliographic manuals, electronic library, website.*

Постановка проблеми. Зі стрімким поширенням електронних інформаційних технологій, інформатизацією суспільства затребуваність бібліотек у забезпеченні інформаційних потреб користувачів все більше зростає. На сьогодні розвиток бібліотеки визначається інформатизацією усіх бібліотечних процесів, а саме у використанні електронних носіїв для формування та збереження інформаційних ресурсів та забезпечення їх загальної доступності за допомогою глобальних інформаційних мереж.

Персональні бібліографічні покажчики є джерельною базою для вивчення постатей з різних галузей знань та вагомим внеском у персональну національну біобібліографію. Персональні та біобібліографічні посібники складають найбільш освоєну бібліотеками групу краєзнавчих покажчиків. Здебільшого вони присвячені видатним землякам – діячам науки, культури, літератури, дослідникам краю, які живуть й працюють в регіоні, або пов'язані з краєм творчістю, місцем

народження, тимчасовим перебуванням та об'єднуються в серії «Наші видатні земляки», «Письменники Вінниччини», «Творчі імена Вінниччини», «Діячі культури і мистецтв краю», «Охорона здоров'я Вінниччини в особах» тощо.

На сьогодні у наукових колах фахівців ведуться дискусії щодо використання понять «біобібліографія» та «персональна бібліографія», проведене дослідження не претендує на повноту розкриття цієї проблеми, а є лише спробою проаналізувати досвід створення персональної електронної бібліографії у ВОУНБ ім. В. Отамановського.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Історіографія проблематики представлена рядом досліджень українських вчених: В. Попика, Є. Валуєвої, О. Веремчук, В. Кононенко, О. Кордюкова, С. Ляшко, С. Міщук, І. Стамбола, Н. Філіппової, Г. Швецової-Водки, А. Шумілової, О. Яценко. У колективній монографії, підготовленої науковцями Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, аналізується історичний досвід розвитку біографічних досліджень в Україні та формуванню їх сучасної дослідницької парадигми; висвітлюється питання функціонування біографічного знання в українському суспільстві; окреслено проблеми та перспективні завдання діяльності бібліотек як провідних центрів інтеграції, опрацювання й поширення друкованих та електронних ресурсів біографічної та біобібліографічної інформації (Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи, 2019). Науковці О. Веремчук та О. Матвійчук акцентували увагу на біобібліографічних показниках, які спрямовані на відтворення життя і діяльності видатних українських діячів та їх ролі як достовірного джерела історико-біографічних досліджень (Веремчук, Матвійчук, 2020: 90–101). Об'єктом досліджень О. Яценко є розвиток української персональної бібліографії як складової біобібліографії, особливості структури персональних

бібліографічних покажчиків (Яценко, 2011: 461–475). Однак наведені дослідження не відображали аналізу регіональної електронної бібліографії, а саме персональні та біобібліографічні посібники, чим і зумовлена особлива увага автора до даного питання.

Метою статті є висвітлення ролі та значення електронних персональних, біобібліографічних посібників як джерела для вивчення життєдіяльності знаних діячів за зазначений період представлених на вебсайті ВОУНБ.

Методологія дослідження. Під час розгляду бібліографічних посібників на наявність матеріалів з означеної тематики застосовано загальні методи наукового дослідження – аналіз, синтез, порівняння. Для характеристики покажчиків, як історико-бібліографічних джерел, використано принципи історизму, об'єктивності, системності і всебічності.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 2008 – 2022 рр., що сповнені важливими змінами та підходами до випуску бібліографічної продукції, зокрема персональної. Починаючи із 2008 р. спектр біобібліографічної продукції розширюється. Поряд із традиційними випусками персональних покажчиків, виходять й електронні, поглиблюється її змістова частина. Ця сучасна форма біобібліографії, окрім основних розділів (біографії, переліку праць й списку джерел про особу), біографічний нарис (стаття), що містить оцінку діяльності та вклад особи до культурної спадщини, вміщує повні авторські тексти, передруки статей, ілюстративні та мультимедійні матеріали.

Виклад основного матеріалу. У контексті подальшого розвитку історичної біографії в Україні створення, збереження та поширення інформації про наявні біобібліографічні ресурси є одним з актуальних завдань бібліотеки. Завдяки новітнім засобам покращується інтенсифікація пошуку біобібліографічної інформації. Представлення інформації у персональних бібліографічних покажчиках динамічно змінюється та наповнюються матеріали про наукову,

літературну, культурну діяльність вченого, письменника, історичного діяча сприяли. Відповідно з'являється можливість детальніше аналізувати інформацію про внесок особи у розвиток науки, літератури, культури тощо.

Аналіз бібліографічної діяльності ВОУНБ ім. В. Отамановського засвідчує значну перевагу літературної бібліографії, зокрема й електронних персональних бібліографічних покажчиків, які вийшли у серії «Наші видатні земляки». У 2008 р. підготовлено бібліографічний покажчик «Марко Вовчок. Життя і творчість», який присвячений 175 роковинам від дня народження української письменниці Марка Вовчка – Марії Олександрівни Вілінської. Це друге, перероблене і доповнене видання бібліографічного покажчика «Марко Вовчок і Вінниччина» (1983) (Марко Вовчок. Життя і творчість (1833–1907), 2008). У ньому зібрано та висвітлено дослідження багатогранної творчості письменниці в прижиттєвій літературній критиці, критиці ХХ століття, видання її творів, публікації, погляди сучасних літературознавців, акцентовано увагу на зв'язках пов'язаних із Вінниччиною, зокрема з Немирівщиною. Групування матеріалів здійснено за розділами: Твори Марка Вовчка; Література про життя і творчість Марка Вовчка; Марко Вовчок в художній літературі; Довідкові та бібліографічні матеріали про Марка Вовчка; Електронні ресурси. Текстова частина складається складником від упорядників та вступною статтею професора ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського Б.В. Хоменка «Зоря, що зійшла на Поділлі». Третє, перероблене і доповнене видання «Марко Вовчок і Вінниччина» (укладач Г. М. Авраменко) (Марко Вовчок. Життя і творчість (22.12.1833 –10.08.1907), 2013) підготовлене до 180-річчя від дня народження української письменниці вирізняється доповненими матеріалами, що друкувалися за п'ять років та новими розділами: «Вшанування пам'яті Марка Вовчка», «Довідкові та бібліографічні матеріали про Марка Вовчка».

Серед видатних імен української літератури, почесне місце займає Степан Васильович Руданський, поет-лірик, гуморист і сатирик, перекладач і фольклорист, який черпав духовну наснагу з чистих джерел народного життя й народної поезії, що й до сьогодні вражає шанувальників художнього слова силою і яскравістю свого самобутнього таланту. Першою спробою найбільш повного зібрання творчої спадщини видатного українського письменника-земляка, матеріалів про його життя і творчість, вшанування пам'яті С. Руданського в Україні був підготовлений бібліографічний покажчик «І я знов живий світ оглядую...» до 175-річчя від дня народження (укладачі Л. Борисенко, Л. Заря, О. Кізян) («І я знов живий світ оглядую...», 2009). Вступну статтю «З глибин народної душі» написав Борис Хоменко, професор Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, в якій розкрив життєвий та творчий шлях поета. Матеріали систематизовані за п'ятьма тематичними розділами, в межах яких застосовується хронологічне або алфавітне розміщення зібраних джерел. Подані відомості про лауреатів премій імені С. Руданського.

У 2013 р. до 180-річчя від дня народження Степана Руданського було підготовлено друге доповнене та виправлене видання «І я знов живий світ оглядую...» («І я знов живий світ оглядую...», 2013). Попри всю ідентичність із першим виданням, виняток нові матеріали за п'ятирічний термін, порушено нумерацію як розділів, так і підрозділів.

Ще однією важливою бібліографічною працею є бібліографічний покажчик «Світ правди і краси Михайла Стельмаха» до 100-літнього ювілею від дня народження видатного українського письменника-земляка, драматурга, фольклориста, публіциста і кіносценариста (2012 р., укладачі О. Кізян, Т. Котуз) (Світ правди і краси Михайла Стельмаха, 2012). Стельмахівське осягнення народного буття, історії актуальне і сьогодні для української суспільної свідомості, про що свідчать наукові дослідження творчості письменника.

Покажчик складається з текстової та бібліографічної частин. Його відкриває вступна стаття відомого поета, критика, літературознавця М. П. Стрельбицького «Мистецтво слова, порівнянне з ефектом 3D-зображення» та стаття «Співець землі Подільської» працівників обласної книгозбірні. Бібліографічна частина покажчика складається з чотирьох розділів та досить деталізованих підрозділів. Видання розраховане на науковців, літературознавців, краєзнавців, вчителів, бібліотечних працівників, студентську й учнівську молодь та всіх шанувальників художнього слова.

Подoliaни називають Михайла Коцюбинського зіркою першої величини у краєзнавчому літературному сузір'ї краю. Михайло Коцюбинський не раз з великою любов'ю підкреслював, що його дитинство і юність пройшли «все на тім же багатім природою, теплім, прекраснім Поділлі», в атмосфері народної пісні. Тут зароджувався і визрівав його письменницький талант. Його творчий набуток увійшов до золотого фонду загальнолюдської культури.

2014 рік був позначений ювілейною датою – 150-річчям від дня народження видатного письменника-земляка Михайла Михайловича Коцюбинського. До відзначення цієї події укладачі Г. М. Авраменко, С. Ф. Коваль підготували бібліографічний покажчик «Михайло Коцюбинський і Вінниччина (17.09.1864–25.04.1913)» (Михайло Коцюбинський і Вінниччина (17.09.1864–25.04.1913), 2014). Видання містить 937 позицій, які систематизовані за розділами: Твори М. М. Коцюбинського вінницького періоду; література про життя і творчість М. М. Коцюбинського вінницького періоду; меморіалізація пам'яті М. М. Коцюбинського на Вінниччині; довідково-бібліографічні матеріали про М. М. Коцюбинського.

Укладені бібліографічні посібники присвячені знаковим постатям української літератури Марку Вовчку, Степану Руданському, Михайлу Коцюбинському, Михайлу Стельмаху сприяють науковому вивченню різних аспектів їх життя й творчості, висвітленню духовного й культурного життя нації,

розкриттю потужної української мови у творах – однієї з найвиразніших ознак національної ідентичності.

На сучасному етапі інформаційні технології дозволяють створювати новий тип бібліографічних показників із використанням мультимедійних ресурсів.

Привертає увагу електронний бібліографічний показник (2008–2017) «Василь Стус – велетень духу і таланту», підготовлений до 80-річчя від дня народження Василя Стуса (укладач Н. В. Березюк, бібліографічне редагування Л. Б. Борисенко) (Василь Стус – велетень духу і таланту, 2018). Крім традиційних трьох розділів «Твори В. Стуса», «Література про життя і творчість Василя Стуса», «Вшанування пам'яті поета», подано четвертий – «Представлення життя і творчості В. Стуса в Інтернеті», що вміщує твори В. Стуса, відомості про життєвий і творчий шлях, аудіо- й відеодокументи за творчістю В. Стуса, зокрема авторське виконання віршів; а також фільми, театральні постановки, пісні, представлені в мережі інтернет.

Мультимедійне електронне видання «Василь Стус – величний і вічний» було присвячено 80-річчю від дня народження поета (Василь Стус – величний і вічний, 2018). Однією з основних його переваг є інформаційна насиченість. Вона виражається в тому, що мультимедіа – це середовище, інформаційно щільніше, ніж традиційні засоби передачі інформації. Мультимедійні елементи в даному виданні активні, динамічні, здатні до трансформаційних змін окремої його частини. Розповсюдження видання відбувається через мережу інтернет. Таке видання є доступним для всіх зацікавлених користувачів (Антонюк, 2022). Складається видання із 7 розділів: «Хроніка Стусівських читань», «Фотохроніка Стусівських читань», бібліографічні показники, підготовлені фахівцями бібліотеки – «Постать Василя Стуса над плином часу» (Вінниця, 2008) та «Василь Стус – велетень духу і таланту», «Електронні ресурси», «Аудіоматеріали», «Відеоматеріали».

В електронному вигляді підготовлено ще одну бібліографічну працю «У постійному пошуку і горінні» підготовлене до 70-річчя від дня народження Василя Федоровича Циганюка, педагога, режисера, організатора культури на Вінниччині, громадського діяча, колишнього директора Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, заслуженого працівника культури України (укладачі: О. Ю. Антонюк, О. А. Пашкова, О. В. Стояльнікова, П. І. Цимбалюк) (У постійному пошуку і горінні, 2018). Видання містить матеріали, підготовлені В. Ф. Циганюком, «Ода Бібліотекарю», «Ода Бібліотеці», вступну статтю Н. І. Морозової «Його життя – це творчість і відданість улюбленій справі», а також публікацію С. В. Гарбулинського «Пам'яті колеги, друга, наставника» та підбірку «Василь Циганюк у спогадах друзів, колег». Подані бібліографічний покажчик «Василь Циганюк – подвижник на ниві культури» (Вінниця, 2003) та збірник матеріалів «Життя, як спалах...» (до 60-річчя від дня народження В. Ф. Циганюка) (Вінниця, 2008) також вміщено записи улюблених пісень В. Циганюка. Слід зазначити, що видання розміщено на оптичному диску.

У серії «Наші видатні земляки» у 2016 р. підготовлено біобібліографічний посібник «Олег Черногуз: гумор і сатира завжди»: до 80-річчя від дня народження відомого українського письменника-сатирика, публіциста, журналіста, автора першого українського сатиричного роману (укладачі О. І. Кізян, Л. Б. Борисенко) (Олег Черногуз: гумор і сатира завжди, 2016). Покажчик містить бібліографічні описи книг, статей з періодичних видань, інтернет-ресурсів починаючи з кінця 50-х рр. XX століття до березня 2016 р.

Серед митців, чия творчість є відомою в межах певного краю, але має важливе значення для усвідомлення культурного образу регіону, є постаті подільських композиторів, культурних діячів Родіона Скалецького, Кирила Стеценка, яка відображає типові процеси становлення діячів у важкі роки розвитку української культури XX століття.

У 2019 р. підготовлено біобібліографічний посібник «Родіон Скалецький – видатний культурний діяч Поділля» присвячений життю і творчості Р. А. Скалецького – українського композитора, культурного і громадського діяча, педагога, гідного послідовника справи М. Д. Леонтовича (Родіон Скалецький – видатний культурний діяч Поділля, 2019). Бібліографічний посібник адресовано музикознавцям, викладачам музичних освітніх закладів, бібліотечним працівникам, краєзнавцям.

До 140-річчя від дня народження українського композитора, педагога, громадського діяча підготовлено біобібліографічний покажчик «Кирило Стеценко і Вінниччина» (укладач О. Кізян) (Кирило Стеценко і Вінниччина, 2022). У зазначеному виданні вміщено відомості про основні віхи життя та творчості К. Г. Стеценка – українського композитора, державного, громадського та культурного діяча, педагога. Описано також друковані документи та інтернет-ресурси про перебування композитора з 1910 до 1917 рр. на теренах Вінниччини. До бібліографічних описів додано короткі анотації, які розкривають найцікавіші та найяскравіші епізоди з біографії та творчості митця.

Об'єктами бібліографічного дослідження виступають відомі діячі регіону, чий виробничий внесок сягнув загальнонаціонального рівня. «Кожна епоха народжує особистостей, які несуть у собі її зміст або формулу діяльності конкретної людини-керівника, що відповідає цій епосі <...> Власне це й характеризує Анатолія Мартиновича як людину непересічну – великого розумом, талантом керівника, який відчуває себе часткою народу, заради якого живе, працює. Отже, він – Герой України не за нагородою, а за змістом своєї життєдіяльності, від початку і до сьогодні» (Іванов, 2005: 12–13).

Оригінальність посібника визначається вибором персоналії підготовки видання. Анатолій Мартинович Пачевський перший на Вінниччині Герой України.

Бібліографічний покажчик «Анатолій Пачевський – творець високих здобутків» (укладач О. Л. Шпичак, 2019) підготовлений до 80-річчя від дня народження Героя України різниться від попередніх посібників повнотою наповнення матеріалів (Анатолій Пачевський – творець високих здобутків, 2019). Бібліографічна частина покажчика складається з таких розділів: Анатолій Пачевський – хлібороб, організатор сільськогосподарського виробництва; Анатолій Пачевський – публіцист, журналіст; покликання – творити добро; творці високих здобутків – люди праці; життя у світлинах; вшанування пам'яті А. Пачевського; довідкові видання.

У серії «Письменники Вінниччини» підготовлений бібліографічний покажчик до 70-річчя від дня народження педагога, відмінника освіти України, поетеси, культуролога, журналістки, громадської діячки Жанни Віталіївни Дмитренко «Душа – мов розтривожена струна» (укладач Н. Березюк) («Душа – мов розтривожена струна», 2021). Посібник розрахований на науковців, літературознавців, краєзнавців, учителів, бібліотечних працівників, студентську та учнівську молодь.

Серед відомих імен є унікальні постаті збирачів усної народної творчості, які записали надзвичайну велику кількість матеріалів. Саме український фольклор збагатив фольклорист, етнограф, краєзнавець та педагог Гнат Танцюра, який плідно працював на збирацькій ниві усної народної творчості у другій половині ХХ ст. У 2021 р. до 120-річчя від дня народження підготовлено бібліографічний покажчик «Збирач скарбів народних» (укладач О. М. Зелена) (Збирач скарбів народних, 2021). Сформована структура укладачем О. М. Зеленою складається з текстової та бібліографічної частин. Вступна стаття «Фольклорист, етнограф, педагог, краєзнавець Гнат Трохимович Танцюра (10.06.1901–12.11.1962 рр.)» підготовлена директором Вінницького обласного центру народної творчості, заслуженим працівником культури України Тетяною Цвігун. Продовжують покажчик

відгуки про Гната Танцюру та його творчість. Бібліографічна частина покажчика складається з основних трьох розділів: Твори Гната Танцюри; Життєвий і творчий шлях Гната Танцюри; Вшанування пам'яті видатного фольклориста та підрозділів до них. Цікавий підхід до третього розділу «Вшанування пам'яті видатного фольклориста» де виокремлено підрозділ «Спецпроект співачки та дослідниці Юлії Васюк – «120 пісень на 120-й день», де зібрано відтворені пісні, записані Г. Танцюрою від Я. Зуїхи близько 100 років тому протягом 1918 по 1929 рр.

До 100-ліття від дня народження художника фахівці Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва підготували бібліографічний покажчик «Аркадій Васильович Сорока – патріарх українського живопису» (укладач Н. А. Войтюк) (Аркадій Васильович Сорока – патріарх українського живопису, 2021), у якому з можливою повнотою зібрано матеріали, що всебічно відтворюють життєвий і творчий шлях вінницького художника, члена Національної спілки художників України, народного художника України. Матеріали систематизовано за чотирма розділами: Картини Аркадія Сороки в альбомах та каталогах художніх виставок; Література про життя та діяльність; Електронні ресурси; Довідкові матеріали. Пошукові можливості бібліографічного посібника розширює іменний покажчик.

Персональні, біобібліографічні посібники, які присвячені літераторам, громадським діячам, митцям, є важливим джерелом з історії розвитку регіону, відродження історичної пам'яті краю. Під час роботи над посібниками фахівці бібліотеки активно залучають до співпраці провідних діячів та науковців не лише Вінниччини, а й з України в цілому різних галузей знань. Так, науковими консультантами видань, підготовлених у ВОУНБ ім. В. Отамановського протягом 2008–2022 рр., були С. Гальчак, Т. Журунова, В. Козюк, С. Нечай-Сорока, В. Вітковський, О. Пуніна, А. Подолинний, Т. Цвігун, Б. Хоменко, Л. Барабан, М. Сидоржевський,

В. Рабенчук, Н. Сізова, М. Стрельбицький, Н. Морозова, С. Гарбулінський та інші знані дослідники особистостей.

Висновки. Розвиток бібліотечного, удосконалення видавничого програмного забезпечення спростили процеси укладання персональних бібліографічних покажчиків. Розростання мережі інтернет та її доступність сприяли інтенсифікації пошуку біобібліографічної інформації, підготовки і видання персональних бібліографічних покажчиків та публікації їх в електронному вигляді. До відбору персоналій для створення електронної бібліографії включалися діячі різних рівнів: від загальновідомих до рівня маловідомих діячів освіти, культури, громадських діячів, які репрезентують Вінниччину. Однією із переваг підготовки персональних бібліографічних покажчиків із залученням інформаційних технологій є всебічне представлення джерельної бази, біографічних відомостей, різноманітних матеріалів, що розкривають діяча з різних галузей. Однак у переважній більшості проаналізованих персональних бібліографічних покажчиків відсутні ілюстративні матеріали, які б слугували додатковим складником для повноцінної картини бібліографічних посібників для вивчення української історії, науки, культури та національної бібліографії. У перспективі ми вбачаємо розширити репертуар персональних бібліографічних покажчиків, що стосуються військовиків, лікарів, бібліографів та розширення серій. Слід підтримувати та продовжувати нові проекти персональних, бібліографічних покажчиків із використанням мультимедіаресурсів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анатолій Пачевський – творець високих здобутків: до 80-річчя від дня народження Героя України: бібліогр. покажч. / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад. О. Л. Шпичак; ред. С. В. Лавренюк. Вінниця, 2019. (Наші видатні земляки). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/anatolij-pachevskij-tvorecz-visokix-zdobutkiv> (дата звернення: 18.11.22).

2. Антонюк О. Ю. Місце бібліографічної продукції ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва у системі вивчення постаті Василя Стуса. *Василь Стус у контексті часу й вічності: матеріали наук.-практ. конф.: (до 84-ї річниці від дня народж. укр. поета, правозахисника, Героя України) (Вінниця, 26 січ. 2022 р.)*. Вінниця, 2022. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/vasil-stus-u-konteksti-chasu-j-vichnosti>.

3. Аркадій Васильович Сорока – патріарх українського живопису: до 100-річчя від дня народж. вінниц. художника, члена Нац. спілки художників України, нар. художника України: бібліогр. покажч. / Департамент гуманітар. політики Вінниц. облдержадмін.; Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад. Н. А. Войтюк; ред. С. В. Лавренюк. Вінниця, 2021. (Наші видатні земляки). 32 с. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/arkadij-vasilovich-soroka> (дата звернення: 18.11.22).

4. Василь Стус – велетень духу і таланту: до 80-річчя від дня народження видатного українського поета, Героя України: бібліогр. покажч. (2008–2017) / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад. Н. В. Березюк; бібліогр. редагування Л. Б. Борисенко; ред. С. В. Лавренюк. Вінниця, 2018. (Наші видатні земляки). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/vasil-stus-veleten-duhu-i-talantu> (дата звернення: 18.11.22).

5. Василь Стус – величний і вічний: до 80-річчя від дня народж. видат. укр. поета, літературознавця, політв'язня, правозахисника, Героя України: мультимедійне електрон. вид. / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Вінниця, 2018. URL: <https://library.vn.ua/Stus/index.htm> (дата звернення: 18.11.2022).

6. Веремчук О., Матвійчук О. Персональні бібліографічні покажчики як достовірне джерело історико-біографічних досліджень. *Науково-педагогічні студії*. 2020. Вип. 4. С. 90–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/naupedet_2020_4_11.

7. «Душа – мов розтривожена струна»: до 70-річчя від дня народж. педагога, відмінника освіти України, поетеси, культуролога, журналістки, громад. діячки Жанни Віталіївни Дмитренко: бібліогр. покажч. / Департамент гуманітар. політики Вінниц. облдержадмін., Упр. культури та креатив. індустрій, Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад. Н. В. Березюк; ред. С. В. Лавренюк. Вінниця, 2021. 124 с. (Письменники Вінниччини). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/dusha-mov-roztrivozhena-struna> (дата звернення: 18.11.22).

8. Збирач скарбів народних: до 120-річчя від дня народж. Гната Танцюри – фольклориста, етнографа, педагога, краєзнавця: бібліогр. покажч. / Департамент гуманітар. політики Вінниц. облдержадмін.; Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад. О. М. Зелена; ред. С. В. Лавренюк, 2021. (Наші видатні земляки). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/zbirach-skarbiv-narodnix> (дата звернення: 18.11.22).

9. «І я знов живий світ оглядую...»: до 175-річчя від дня народж. С. В. Руданського (1834–1873): бібліогр. покажч. / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад.: Л. Борисенко, Л. Заря, О. Кізян, Б. Хоменко. Електрон. текст. дані (66 файлів, 1 папка: 30093312 байт). – Вінниця, 2009. 1 електрон. оптич. диск (CD-ROM). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/i-ya-znov-zhivij-svit-oglyadyuy> (дата звернення: 18.11.22).

10. «І я знов живий світ оглядую...»: до 180-річчя від дня народж. С. В. Руданського (1834–1873): біобібліогр. покажч. / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад.: Л. Борисенко, Л. Заря, О. Кізян [та ін.]; вступ. ст. Б. Хоменка. 2-ге вид., допов. Вінниця, 2013. (Наші видатні земляки). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/i-ya-znov-zhivij-svit-oglyadyuy%E2%80%A6> (дата звернення: 18.11.22).

11. Іванов Ю. А. Талановитий керівник. *Лисенко В. Г. Герой України Анатолій Пачевський*: біографія окремої особи. 3-є

вид., доп. Вінниця, 2005. С. 12–13 (Твої люди, Вінниччино! ; вип. 3).

12. Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи: колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. Київ, 2019. 364 с.

13. Кирило Стеценко і Вінниччина: біобібліогр. покажч. до 140-річчя від дня народж. укр. композитора, педагога, громад. діяча / Вінниц. ОУНБ; уклад. О. І. Кізян; ред. С. В. Лавренюк. Вінниця, 2022. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/kirilo-steczenko-i-vinnichchina> (дата звернення: 18.11.22).

14. Марко Вовчок. Життя і творчість (1833–1907): до 175-річчя від дня народж.: бібліогр. покажч. / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад.: Г. М. Авраменко, Б. В. Хоменко; ред. М. Г. Спиця. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/marko-vovchok-175> (дата звернення: 18.11.22).

15. Марко Вовчок. Життя і творчість (22.12.1833–10.08.1907): до 180-річчя від дня народж.: бібліогр. покажч. / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад. Г. М. Авраменко; ред.: М. Г. Спиця, П. І. Цимбалюк. Вінниця, 2013. 145 с. (Наші видатні земляки). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/marko-vovchok> (дата звернення: 18.11.22).

16. Михайло Коцюбинський і Вінниччина (17.09.1864–25.04.1913): 150-річчю від дня народж. письменника присвячується: бібліогр. покажч. / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад.: Г. М. Авраменко, С. Ф. Коваль; ред. С. В. Лавренюк. Вінниця, 2014. 140 с. (Наші видатні земляки). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/mixajlo-koczyubinskij-i-vinnichchina> (дата звернення: 18.11.22).

17. Олег Чорногуз: гумор і сатира завжди: до 80-річчя від дня народж. відомого укр. письменника, публіциста, журналіста О. Ф. Чорногуза: біобібліогр. покажч. / Вінниц. ОУНБ

ім. К. А. Тімірязєва; уклад.: О. І. Кізян, Л. Б. Борисенко; ред. С. В. Лавренюк. Вінниця, 2016. 112 с. (Наші видатні земляки). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/oleg-chornoguz> (дата звернення: 18.11.22).

18. Родіон Скалецький – видатний культурний діяч Поділля: біобібліогр. покажч. / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад. О. І. Кізян. Вінниця, 2019. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/rodion-skaleczkij-vidatnij-kulturnij-diyach-podillya> (дата звернення: 18.11.22).

19. Світ правди і краси Михайла Стельмаха: до 100-річчя від дня народж.: біобібліогр. покажч. / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад.: О. І. Кізян, Т. В. Котуз; ред.: М. Г. Спиця, Н. В. Спиця, О. І. Кізян [та ін.]. Вінниця, 2012. 104 с. (Наші видатні земляки). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/svit-pravdi-i-krasi-mihajla-stelmaxa> (дата звернення: 18.11.22).

20. У постійному пошуку і горінні: (до 70-річчя від дня народження Василя Федоровича Циганюка): електрон. вид. / уклад.: О. Ю. Антонюк, О. А. Пашкова, О. В. Стояльнікова, П. І. Цимбалюк; Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; ред. С. В. Лавренюк. Вінниця, 2018. 1 електрон. оптич. диск (CD-ROM). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/u-postijnomu-poshuku-i-gorinni> (дата звернення: 18.11.22).

21. Яценко О. Персональні бібліографічні покажчики – важливий складник у відтворенні життя і творчості українських діячів. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 461–475.

REFERENCES

1. Shpychak, O. L. (Comp.), Lavreniuk, S. V. (Ed.). (2019). Anatolii Pachevskyi – tvorets vysokykh zdobutkiv: do 80-richchia vid dnia narodzhennia Heroia Ukrainy. [Anatolii Pachevskyi – the creator of high achievements: to the 80th anniversary of the Hero of Ukraine]: bibliohr. pokazhch. / Upr. kultury i mystetstv Vinnyts.

obldezhdmin., Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/anatolij-pachevskij-tvorecz-visokix-zdobutkiv> [in Ukrainian].

2. Antoniuk, O. Yu. (2022). Mistse bibliohrafichnoi produktsii VOUNB im. K. A. Timiriazieva u systemi vyvchennia postati Vasylia Stusa [The place of the bibliographic production of the VOUNL named after K. A. Timiryazev in the system of studying the figure of Vasyl Stus]. Vasyl Stus u konteksti chasu y vichnosti: do 84-i richnytsi vid dnia narodzh. ukr. poeta, pravozakhysnyka, Heroia Ukrainy: materialy nauk.-prakt. konf., Vinnytsia, Sich 26, 2022 r. Vinnytsia. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/vasil-stus-u-konteksti-chasu-j-vichnosti> [in Ukrainian].

3. Voitiuk, N. A. (Comp.), Lavreniuk S. V. (Ed.). (2021). Arkadii Vasylovych Soroka – patriarch ukrainskoho zhyvopysu: do 100-richchia vid dnia narodzh. vinnyts. khudozhnyka, chlena Nats. spilky khudozhnykiv Ukrainy, nar. khudozhnyka Ukrainy. [Arkady Soroka – the patriarch of Ukrainian painting: to the 100th anniversary of the birth of Vinnytsia artist, member of the National Union of Artists of Ukraine, People's Artist of Ukraine]: bibliohr. pokazhch. / Departament humanitar. polityky Vinnyts. obldezhdmin.; Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/arkadij-vasilovich-soroka> [in Ukrainian].

4. Bereziuk, N. V. (Comp.), Borysenko L. B. (Bibliogr. ed.), Lavreniuk S. V. (Ed.). (2018). Vasyl Stus – veleten dukhu i talantu (2008–2017): do 80-richchia vid dnia narodzhennia vydatnoho ukrainskoho poeta, Heroia Ukrainy. [Vasyl Stus – a giant of spirit and talent: on the 80th anniversary of the birth of the outstanding Ukrainian poet, Hero of Ukraine]: bibliohr. pokazhch. / Upr. kultury i mystetstv Vinnyts. obldezhdmin., Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/vasil-stus-veleten-duxu-i-talantu> [in Ukrainian].

5. Vasyl Stus – velychnyi i vichnyi: do 80-richchia vid dnia narodzhennia ukrainskoho poeta, literaturoznavtsia, politv'iaznia,

pravozakhysnyka, Heroia Ukrainy. [Vasyl Stus – majestic and eternal : to the 80th anniversary of the birth of the prominent Ukrainian poet, literary critic, political prisoner, human rights activist, Hero of Ukraine]: multymediine elektronne vydannia. / Upr. kultury i mystetstv Vinnyts. oblderzhadmin., VOUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/Stus/index.htm> [in Ukrainian].

6. Veremchuk, O., & Matviichuk, O. (2020). Personalni bibliohrafichni pokazhchyky yak dostovirne dzherelo istoryko-biohrafichnykh doslidzhen. [Personal bibliographic indexes as a reliable source of historical and biographical research]. *Naukovo-pedahohichni studii*, 4, 90–101. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/naupedct_2020_4_11 [in Ukrainian].

7. Bereziuk, N. V. (Comp.), Lavreniuk, S. V. (Ed.). (2021). «Dusha – mov roztryvozheni struna»: do 70-richchia vid dnia narodzh. pedahoha, vidminnyka osvity Ukrainy, poetes, kulturoloha, zhurnalistky, hromad. diiachky Zhanny Vitaliivny Dmytrenko. [«The soul is like a disturbed string»: to the 70th anniversary of the birth of Zhanna Vitaliyivna Dmytrenko, teacher, honorary educator of Ukraine, poet, cultural critic, journalist, public figure]: bibliohr. pokazhch. / Departament humanitar. polityky Vinnyts. oblderzhadmin., Upr. kultury ta kreatyv. industrii, Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/dusha-mov-roztrivozhena-struna> [in Ukrainian].

8. Zelena, O. M. (Comp.), Lavreniuk, S. V. (Ed.). (2021). Zbyrach skarbiv narodnykh: do 120-richchia vid dnia narodzh. Hnata Tantsiury – folklorysta, etnohrafa, pedahoha, kraieznavtsia. [Collector of folk treasures: to the 120th anniversary of the birth of Hnat Tantsiura – folklorist, ethnographer, teacher, local historian]: bibliohr. pokazhch. / Departament humanitar. polityky Vinnyts. oblderzhadmin.; Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/zbirach-skarbiv-narodnix> [in Ukrainian].

9. Borysenko, L., Zaria, L., Kizian, O., Khomenko, B. (Comps.). (2009). «I ya znov zhyvyi svit ohliaduiu...»: do 175-richchia vid

dnia narodzh. S. V. Rudanskoho (1834–1873). [«And I see the living world again...»: to the 175th anniversary of the birth of S. Rudansky (1834–1873)]: bibliohr. pokazhch. / Upr. kultury i turyzmu Vinnyts. obldierzhadmin., Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/i-ya-znov-zhivij-svit-oglyaduyu> [in Ukrainian].

10. Borysenko, L., Zaria, L., Kizian, O. (Comps.). (2013). «I ya znov zhyvyi svit ohliaduiu...»: do 180-richchia vid dnia narodzh. S. V. Rudanskoho (1834–1873). [«And I see the living world again...»: to the 180th anniversary of the birth of S. Rudansky (1834–1873)]: bibliohr. pokazhch. / Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. 2-he vyd., dopov. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/i-ya-znov-zhivij-svit-oglyaduyu%E2%80%A6> [in Ukrainian].

11. Ivanov, Yu. A. (2005). Talanovytyi kerivnyk. [Talented leader] Lysenko, V. H. Heroi Ukrainy Anatolii Pachevskyi: biohrafiiia okremoi osoby. 3-ie vyd., dop. Vinnytsia: Pivdennyi Buh. S. 12–13 (Tvoi liudy, Vinnychchyno! ; vyp. 3). [in Ukrainian].

12. Istorychna biohrafika v Ukraini: problemy, zavdannia i perspektyvy rozvytku doslidzhen, vydavnychoi ta informatsiinoi roboty [Historical biography in Ukraine: problems, tasks and prospects for the development of research, publishing and information work]. (2019). Kyiv. [In Ukrainian].

13. Kizian, O. I. (Comp.), Lavreniuk, S. V. (Ed.). (2022). Kyrylo Stetsenko i Vinnychchyna: do 140-richchia vid dnia narodzh. ukr. kompozytora, pedahoha, hromad. diiacha. [Kyrylo Stetsenko and Vinnytsia region: to the 140th anniversary of the Ukrainian composer, teacher, public figure.]: biobibliohr. pokazhch. / Vinnyts. OUNB. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/kirilo-steczenko-i-vinnichchina> [in Ukrainian].

14. Avramenko, H. M., Khomenko, B. V. (Comps.), Spysia, M. H. (Ed.). (2008). Marko Vovchok. Zhyttia i tvorchist (1833–1907): do 175-richchia vid dnia narodzh. [Marko Vovchok. Life and Work (1833–1907): to the 175th anniversary of his birth.]: bibliohr. pokazhch. / Upr. kultury i turyzmu Vinnyts.

obldezhadmin., Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/marko-vovchok-175> [in Ukrainian].

15. Avramenko, H. M. (Comp), Spytsia, M. H., Tsymbaliuk, P. I. (Eds.). (2013). Marko Vovchok. Zhyttia i tvorchist (22.12.1833–10.08.1907): do 180-richchia vid dnia narodzh. [Marko Vovchok. Life and Work (22.12.1833–10.08.1907): to the 180th anniversary of his birth.]: bibliohr. pokazhch. / Upr. kultury i turyzmu Vinnyts. obldezhadmin., Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/marko-vovchok> [in Ukrainian].

16. Avramenko, H. M., Koval, S. F. (Comps.), Lavreniuk, S. V. (Ed.). (2014). Mykhailo Kotsiubynskyi i Vinnychchyna (17.09.1864–25.04.1913): do 150-richchia vid dnia narodzh. pysmennyka. [Mykhailo Kotsiubynskyi and Vinnytsia Region (17.09.1864–25.04.1913): dedicated to the 150th anniversary of the writer.]: bibliohr. pokazhch. / Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/mixajlo-koczyubinskij-i-vinnichchina> [in Ukrainian].

17. Kizian, O. I., Borysenko, L. B. (Comps.), Lavreniuk, S. V. (Ed.). (2016). Oleh Chornohuz: humor i satyra zavzhdy: do 80-richchia vid dnia narodzh. vedomoho ukr. pysmennyka, publitsysta, zhurnalista O. F. Chornohuza. [Oleh Chornohuz: Humor and Satire Always: to the 80th anniversary of the famous Ukrainian writer, publicist, journalist O. F. Chornohuz]: biobibliohr. pokazhch. / Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/oleg-chornoguz> [in Ukrainian].

18. Kizian, O. I. (Comp.), Lavreniuk, S. V. (Ed.). (2019). Rodion Skaletskyi – vydatnyi kulturnyi diiach Podillia. [Rodion Skaletskyi – an outstanding cultural figure of Podillia]: biobibliohr. pokazhch. / Upr. kultury i mystetstv Vinnyts. obldezhadmin., Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/rodion-skaleczkij-vidatnij-kulturnij-diyach-podillya> [in Ukrainian].

19. Kizian, O. I., Kotuz, T. V. (Comps.), Spysia, M. H., Spysia, N. V., Kizian, O. I. (Eds.). (2012). *Svit pravdy i krasny Mykhaila Stelmakha: do 100-richchia vid dnia narodzhennia pysmennyka*. [The world of truth and beauty of Mikhail Stelmakh : to the 100th anniversary of his birth.]: biobibliohr. pokazhch. / Upr. kultury i turyzmu Vinnyts. obldzhadmin., Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/svit-pravdy-i-krasny-mixajla-stelmakha> [in Ukrainian].

20. Antoniuk, O. Yu., Pashkova, O. A., Stoialnikova, O. V., Tsymbaliuk, P. I. (Comps.), Lavreniuk, S. V. (Ed.). (2018). *U postiinomu poshuku i horinni: do 70-richchia vid dnia narodzhennia Vasylia Fedorovycha Tsyhaniuka*. [In constant search and burning: to the 70th anniversary of Vasyl Fedorovych Tsyhaniuk]: elektron. vyd. / Vinnyts. OUNB im. K. A. Timiriazieva. Retrieved from <https://library.vn.ua/e-library/katalog/u-postiynomu-poshuku-i-gorinni> [in Ukrainian].

21. Yatsenko, O. (2011). Personalni bibliohrafichni pokazhchyky – vazhlyvyi skladnyk u vidtvorenni zhyttia i tvorchosti ukrainskykh diiachiv. [Personal bibliographic indexes are an important component in the reproduction of the life and work of Ukrainian figures]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho – Transactions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine*, 31, 461–475 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано та охарактеризовано змістове наповнення персональних бібліографічних посібників, представлених на вебсайті Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Отамановського (далі *ВОУНБ ім. В. Отамановського*) в електронній бібліотеці у розділі «Видання бібліотеки» за період з 2008 по 2022 рр. Окреслено переваги створення електронних бібліографічних посібників, які спрямовані на відтворення життя і діяльності видатних українських діячів та є важливим джерелом у системі дослідження особистостей. З'ясовано, що на сучасному етапі

пріоритетним напрямом є застосування сучасних інформаційних технологій, з розширенням сервісу, що дасть змогу оперативніше забезпечити інтернет-користувачів повнотекстовими інформаційними ресурсами.

Наукова новизна. Вагоме місце в створенні електронної бібліографічної продукції займає підготовка персональної біобібліографії. Вони відображають науковий та творчий доробок установи за певний період, популяризують відомих діячів регіону. Саме тому в останні роки цей напрям діяльності бібліотек привертає значну увагу багатьох дослідників.

Висновки. Рекомендовано надалі готувати електронні персональні, біобібліографічні посібники, шляхом пошуку та відбору діячів, які залишили помітний слід в історії розвитку українського суспільства та Вінниччини.

Ключові слова: електронні бібліографічні посібники, електронна бібліотека, вебсайт.

УДК [93.1]: «1844/1900»

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-33-55>

**SEPARATE PAGES OF THE HISTORY OF THE UMAN
NATIONAL UNIVERSITY OF HORTICULTURE
(1844-1990)**

**ОКРЕМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УМАНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ САДІВНИЦТВА
(1844-1990 pp.)**

Олексій Гончаренко,
*доктор історичних наук,
професор, професор кафедри
теорії і методики
технологічної освіти та
комп'ютерної графіки, декан
факультету технологічної і
математичної освіти*

E-mail:

*oleksijghoncharenko@gmail.co
m*

*ORCID: 0000-0002-8882-6397
ResearcherID: AAC-1919-2020*

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Oleksiy Honcharenko,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of
Theory and Methods of
Technological Education and
Computer Graphics, Dean of the
Faculty of Technological and
Mathematical Education*

E-mail:

*oleksijghoncharenko@gmail.co
m*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8882-6397>

*ResearcherID: AAC-1919-2020
Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav,
30, Sukhomlynskooho Str.,
Pereiaslav, Kyiv region,
Ukraine, 08401*

Алла Зленко,

кандидатка історичних наук,
доцентка, завідувачка
кафедри соціальних
комунікацій,
документознавства та
інформаційної діяльності,
E-mail: zlenko.am@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5586-3984>
Researcher ID: GNP-4482-
Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401

Alla Zlenko,

Ph.D. in Historical Sciences,
Associate Professor, Head of the
department of social
communications, documentation
and information activities
E-mail: zlenko.am@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5586-3984>
Researcher ID: GNP-4482-
Hryhorii Skovoroda University in
Pereiaslav, 30, Sukhomlynskoho
Str., Pereiaslav, Kyiv region,
Ukraine, 08401

Валентина Молоткіна,

доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри
історії і культури України та
спеціальних історичних
дисциплін
E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401

Valentyna Molotkina,

Doctor of Historical Sciences,
professor, Head of the
Department of History and
Culture of Ukraine and Special
Historical Disciplines
E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401

ABSTRACT

The article comprehensively researches the organizational, educational and scientific principles of the functioning of the Uman

National University of Horticulture in the second half of the 19th – at the end of the 20th century. The prerequisites and peculiarities of the gradual development of the institution (from the school to the institute) against the background of the general trends of the formation and development of agricultural education in the territory of the Ukrainian lands of the specified period are defined.

Changes in educational programs, in the formation of the practical economy of the institution were monitored; attention is focused on the specifics of the formation of training areas in the context of the reorganization of schools on the basis of normative acts that regulated its activity during the 1860's–1890's, reforming the structure of schools at the beginning of the 20th century.

The influence of the socio-political situation in the 1920's on the process of organizing the educational process in the institution (Ukrainization, opening of the labor faculty), directions of scientific activity in the status of an agricultural technical school are highlighted.

The activity of the institution since its reorganization into the Uman Agricultural Institute (1928) is characterized. Changes in the educational and practical structure in the 1930's, the expansion of educational and scientific work at the institute in the post-war period are considered. The personal contribution of famous scientists, in particular, I.M. Yeremeiev in the development of the institute and the development of the agrotechnical industry in general.

Attention was paid to the organizational design of new structural units at the institute, training formats for higher agricultural education, raising the professional level of specialists (training of agronomists-pedagogues, postgraduate agricultural education) in the 1960's – 1980's.

The exhibition and educational activities of the institution at each of the stages of activity were analyzed. It has been established that along with the practical results of improving agricultural production, the educational and scientific work of the institution in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century. was repeatedly honored with honorary awards at regional, national

and international specialized exhibitions. Expansion of scientific and practical activities, exhibition activity of the institute in the second half of the 20th century. became factors in establishing its status as one of the leading centers of agricultural science in Ukraine.

Key words: *agricultural education, Uman School of Agriculture and Horticulture, development of agricultural science, Uman Agricultural Institute, professional training, Professor I.M. Yeremeiev.*

Постановка проблеми. Питання організації сільськогосподарської освіти, науково-дослідної діяльності для аграрного сектору України не втрачають актуальності з огляду на реформування економіки та нинішні складні умови виробництва. На сучасному етапі окреслення перспектив розвитку галузі важливе значення має наукове осмислення розвитку вітчизняної аграрної освіти й науки в контексті історичних подій середини XIX – кінця XX ст. Уманський національний університет садівництва є одним із найдавніших на території України сільськогосподарським навчальним закладом, що еволюціонував на унікальній науково-технічній базі із середнього до вищого рівня професійної підготовки, відомого за межами країни.

Мета статті. Звернення до історичної спадщини університету, здобутків його науково-викладацького складу, специфіки професійної підготовки кадрів є доцільним для аналізу минулого досвіду та вдосконалення галузі у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний аспект функціонування закладу вищої аграрної освіти в м. Умань висвітлений у науковій літературі епізодично й фрагментарно. Існуючі на сьогодні праці узагальнюючого характеру, головним чином, присвячені ювілейним датам діяльності університету, у яких хронологічно відображається процес формування окремих навчально-практичних підрозділів закладу (Історія, сьогодення, 2014; Карасюк, 1994; Уманський

державний, 2004; Уманський національний, 2012; Уманский сельскохозяйственный, 1957).

Сучасними дослідниками збагачується фактологічний матеріал, предметом низки наукових розвідок і спеціалізованих праць аналітичного характеру стають окремі питання соціально-політичних умов організації структури закладу, формування викладацького складу, особливості навчального процесу. Загальним питанням розвитку середньої та вищої сільськогосподарської освіти й науки в Україні другої половини XIX – кінця XX ст. присвячено монографії Корзуна О.В. (Корзун, 2019) Вергунова В.А (Вергунов, 2006), наукові статті Онопрієнка В. (Онопрієнко, 2010), Боровика А. (Боровик, 2020), дисертаційні дослідження Вергунова В.А. (Вергунов, 2018), Покалюка В.В. (Покалюк, 2018). Вагомим внеском у дослідження процесу становлення аграрної освіти в регіоні у другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема розвитку Уманського училища землеробства і садівництва, є роботи Костюк М.В. (Корзун, 2019; Костюк, 2022; Костюк, 2007; Костюк, 2015). Поглиблюється вивчення наукової діяльності в закладі (Мишкурів, 2013; Сонько & Дубін & Василенко, 2016), персонального вкладу представників науково-педагогічної спільноти в розвиток установи (Костюк, 2016; Нижник, 2016; Чернецький, 2013).

Широта хронологічних рамок, багатоаспектна діяльність університету обумовлює перспективність комплексного аналізу процесу його становлення та розвитку, дослідження впливу загальних тенденцій суспільного розвитку, підходів до організації навчального процесу і науково-експериментальної роботи на кожному з етапів існування.

Виклад основного матеріалу. До середини XIX ст. сільськогосподарська освіта на українських землях, що входили до складу Російської імперії, була представлена невеликою кількістю державних шкіл та закладів, заснованих на приватній основі. Здебільшого, діяльність шкіл сільськогосподарського спрямування характеризувалася нетривалим періодом роботи, спричиненим відсутністю єдиних

підходів до організації освіти з боку держави, мотивації населення до збагачення аграрних знань, фінансовими та соціальними труднощами при здобутті освіти в тогочасних умовах.

У 1830-х рр. з'являються перші акти, що на законодавчому рівні утверджували напрямки розвитку сільськогосподарської освіти. Університетський статут 1835 р. передбачав введення до навчальних програм закладів вищої освіти сільськогосподарських дисциплін. 1837 р. було прийнято «Положення про землеробські училища» та «Статут для землеробських училищ». Затвердження в 1842 р. «Положення про садові заклади», відкриття Головного училища садівництва в Одесі (1844 р.), перших середніх землеробських училищ у Харкові (1854 р.), Херсоні (1874 р.) започаткувало розвиток спеціалізованої сільськогосподарської освіти й науки на українських землях.

Історія сільськогосподарського закладу в м. Умань почалася з переведення з Одеси в 1859 р. першого в Російській імперії Головного училища садівництва. Акцент на покращенні практичної підготовки спеціалістів обумовив вибір Царициного саду в якості навчально-наукової й експериментальної бази училища. 30 березня 1859 р. згідно з повелінням імператриці Олександри Федорівни Уманський Царицин Сад передавався Головному училищу садівництва, оскільки це «було те найкраще місце, де природа, мистецтво і праця людини нагромадили благодатні умови для всебічного розвитку садівництва» (Історія, сьогодення, 2014: 6).

Протягом 1859-1868 рр. діяли норми нового окремого «Положення про Головне училище садівництва у м. Умані», згідно з якими було відкрите нижче відділення для садівників-практиків з дворічним терміном навчання. Навчання на вищому відділенні, відкритому для підготовки вчених садівників і лісівників, тривало 4 роки. Вихованці після закінчення відділення отримували звання «вчених-садівників» (Костюк, 2015: 107).

З проведенням аграрної реформи 1861 р., зміщуються акценти щодо галузей землеробства. На фоні проблеми працевлаштування випускників училища, спричинених зниженням актуальності діяльності вчених-садівників, Головне училище садівництва у м. Умань 1868 р. було перетворено в Уманське училище землеробства і садівництва.

Така реорганізація позначилася введенням додаткових предметів з курсу землеробських училищ, на рівні даного роду закладів затверджувався викладацький склад, формувалися навчально-наукова база, комплекс навчальної літератури.

Навчально-практична структура училища поповнилася кабінетами рослинництва та тваринництва, було створено тваринницьку ферму. У 1868 р. розпочато викладання предметів «Зоологія» й «Анатомія і фізіологія тварин» (Історія, сьогодення, 2014: 27).

Із введенням у 1872 р. нових програм в Уманському училищі землеробства і садівництва, розроблених Департаментом землеробства для землеробських училищ, розширювалося вивчення сільськогосподарських дисциплін і збільшувався термін навчання до п'яти років (Нижник, 2019). Практичним заняттям з сільського господарства приділялася більша увага і в 1877 р. шляхом розширення площі практичного поля училища до 73 десятин було утворено практичне господарство (Костюк, 2015: 107). Таким чином, здобуття освіти в Уманському училищі землеробства і садівництва відбувалося в поєднанні двох спеціальностей.

За наявними даними станом на 1875 р. в Уманському училищі землеробства і садівництва переважну частку учнівського середовища формували діти дворян та офіцерів (близько 54%), менше представництво мали діти міщан, осіб духовного звання, почесних громадян, купців, іноземців, селян (Нижник, 2019). Соціально-становий склад учнів Уманського училища відображав загальні тенденції формування контингенту здобувачів освіти в імперії в другій половині XIX ст.

Із затвердженням нового статуту закладу в 1878 р. на базі нового Положення для землеробських училищ, розширилася програма (31 предмет) та термін навчання (6 років). З 1885 р. до науково-експериментальної бази входить метеостанція, червководня (Костюк, 2007: 10). Нововведення у теоретичній підготовці та здобутті практичного досвіду в Уманському училищі створювали нові можливості професійної реалізації випускників.

Залежно від терміну та успіхів навчання учні отримували різну кваліфікацію та звання. Після закінчення повного курсу навчання на відмінно отримували атестат першого розряду та звання почесного громадянина; мали право вступу на державну службу, відповідно до спеціальності. За умови наявності 3-річного досвіду роботи у сільському господарстві присвоювалося звання «ученого управителя-садівника». Всі інші учні отримували атестат другого розряду та звання «помічника ученого-управителя». Тільки після 7-річного досвіду роботи у сільському господарстві їм присвоювалося звання «ученого управителя-садівника». Звання «нарядчиків сільських та садових робіт» присвоювалось не менше ніж через 2 роки навчання та складених іспитів (Костюк, 2015: 108).

З введенням нового статуту училища в 1888 р. відбувався подальший розвиток науково-практичних досліджень. Як окремий предмет відновлено лісівництво, здійснюється розбудова практичної бази з бджільництва. У 1892 р. створено навчальну пасіку. З 1893 р. розпочалося будівництво музею бджільництва, майстерні, складу для інвентарю пасічника, приміщення для зимівлі бджіл, а з 1899 р. – виставкового павільйону (Сонько, Дубін, Василенко, 2026: 252).

Наприкінці XIX ст. Уманське училище землеробства і садівництва було одним з 6 середніх сільськогосподарських навчальних закладів, які діяли на території Російської імперії. 1894 р. училище святкувало 50-річний ювілей.

Розміщення закладу на території саду, який був візитівкою регіону, унікальною базою для високоякісної підготовки кадрів у галузі садівництва, залишало актуальним питання вдосконалення організації здобуття відповідної

спеціальності. Новою сторінкою діяльності стала реорганізація в 1903 р. Уманського училища землеробства і садівництва в заклад з двома окремими відділеннями – садівництва і землеробства, але нижчі класи залишалися спільними для обох спеціальностей. Повне відокремлення відділення садівництва відбулося в 1912 р. Встановлювалися різні терміни здобуття спеціалізації: 4 роки – на садівничому відділенні, 6 років – на землеробському. Завершувалося навчання присвоєнням звання «ученого садівника» або «помічника ученого садівника» (Костюк, 2015: 109).

Масштаби навчальної та науково-дослідної бази училища уможливлювали підготовку як вчених-управляючих і вчених-садівників, викладачів нижчих сільськогосподарських закладів, службовців сільськогосподарської сфери, так і різнобічну науково-експериментальну діяльність. 1905 р. в головному навчальному корпусі відкрився кабінет овочівництва (городництва), найкраще забезпечений посібниками на території Російської імперії. Протягом 1904-1921 рр. випускниками Уманського училища землеробства і садівництва стали 527 спеціалістів (Костюк, 2007: 10).

Уманським училищем садівництва і землеробства проводилася активна діяльність щодо позашкільного поширення, популяризації сільськогосподарських знань. Форматами цієї роботи стала участь у виставкових заходах, запровадження з 1892 р. щорічних сільськогосподарських курсів із садівництва, бджільництва, шовківництва та інших галузей господарства; розробка методики проведення сільськогосподарських конкурсів (Костюк, 2015: 12).

З часу заснування училище демонструвало досягнення на спеціалізованих виставках регіонального, загальнодержавного та міжнародного рівня, неодноразово відзначалося почесними нагородами за внесок у вдосконалення та розвиток аграрного виробництва.

Загалом протягом періоду другої половини XIX – початку XX ст. встановлено факти участі училища у 15 виставкових заходах.

Експонати Уманського училища представлялися на IV сільськогосподарській виставці (Київ, 1867 р.) (Костюк, 2022); I сільськогосподарській виставці Київського товариства сільського господарства (Київ, 1883 р.); Всеросійській сільськогосподарській виставці (Харків, 1887 р.) (Семенюшко, 2015: 167), IV Всеросійській сільськогосподарській виставці (м. Харків, 1888), Міжнародній виставці садівництва (м. Санкт-Петербург, 1.09.-1.11.1894) («Выставочная деятельность»), Сільськогосподарській і промисловій виставці Київського товариства сільського господарства (1897 р.) (Костюк, 2022); II Всеросійській виставці садівництва (м. Санкт-Петербург, 25.09.-5.10.1899 р), Міжнародній (Всесвітній) виставці в Парижі, Турині (1899–1900 рр.), II виставці з плодівництва та городництва (м. Санкт-Петербург, 1905 р.) («Выставочная деятельность»), IV виставці плодівництва (м. Санкт-Петербург, 29.09.-7.10.1908 р.) (Нижник, 2016), V Сільськогосподарській та кустарній виставці (м. Ромни, 1909 р.), Сільськогосподарській та промисловій виставці Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства (м. Умань, 26-31.08.1910 р.), Другій пересувній виставці птахівництва Київського товариства любителів природи (1912 р.) (Костюк, 2002), Київській сільськогосподарській виставці (1913 р.), ювілейній Міжнародній виставці садівництва (м. Санкт-Петербург, 14.05.–1.06.1914 р.) («Выставочная деятельность»).

Характерним поряд із відзначенням Уманського училища золотими та срібними медалями за експонування результатів практичної діяльності було удостоєння нагородами навчально-наукової діяльності закладу. Зокрема, на виставці 1894 р. з нагоди відзначення 50-річчя заснування Головного училища садівництва в Одесі навчально-науковий відділ було нагороджено золотою та Великою срібною медалями; у 1897 р. за навчально-наукову діяльність Уманське училище садівництва і землеробства отримало золоту та велику срібну медалі; у 1913 р. училище отримало Золоту медаль за високий рівень постановки навчальної роботи.

Суспільно-політичні процеси в Україні 1920-х рр. спонукали ряд змін в організації функціонування закладів

освіти. У 1921 р. Уманське училище садівництва і землеробства було перетворено на Уманську вищу сільськогосподарську школу-технікум для підготовки спеціалістів із садівництва та агрономії (Покалюк, 2018: 43). Уманський агротехнікум став винятковим прикладом навчального закладу в Україні, що поєднував вищий та середній рівні сільськогосподарської освіти на базі багатогалузевого навчально-дослідного господарства (Гарбар, Костюк, 2019: 95).

Уманський сільськогосподарський технікум у 1923 р. долучився до процесу створення робітничих факультетів, в яких здійснювалася підготовка до здобуття вищої освіти (Покалюк, 2018: 58).

Невід'ємним фактором тогочасної організації навчального процесу в технікумі стала українізація. Враховуючи факт викладання в ньому здебільшого українською мовою, станом на осінь 1924 р. Уманський сільськогосподарський технікум було українізовано на 90% (Покалюк, 2018: 72-73).

У міжвоєнний період виставкова діяльність Уманського сільськогосподарського технікуму позначилася участю в 1924 р. у Харківській виставці сільськогосподарських шкіл (експонати – різноманітні сорти вин). Поширеним форматом ознайомлення з іншими сільськогосподарськими закладами стають екскурсії.

У цей період розширюється науково-публіцистична діяльність закладу. З 1926 р. здійснювався випуск збірника наукових праць «Вчені записки Уманського Сільськогосподарського технікуму». До періодичних видань технікуму належав науково-літературний журнал «Хвиля» і сатирико-гумористичний «Шпичка» (Покалюк, 2018: 88).

У 1927 р. Уманському агротехнікуму надано статус сільськогосподарського політехнікуму у зв'язку з орієнтацією на поступовий перехід до вузькоспеціалізованої освіти, об'єднуючи викладання взаємопов'язаних наукових дисциплін на базі галузевих кабінетів.

Уніфікаційні процеси в системі сільськогосподарської освіти в Україні (Постанова Пленуму ЦК ВКП(б) «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів», 1928 р.) позначилися черговою реорганізацією Уманського політехнікуму в Уманський сільськогосподарський інститут (Мишуров. 2013: 293-294), створенням агрономічного та садово-городнього факультетів. Водночас «Сад імені III-го Інтернаціоналу» (тогочасна назва дендропарку «Софіївка») у статусі державного заповідника вийшов зі складу нашого навчального закладу (Історія, сьогодні, 2014: 7).

Протягом 1930-1936 рр. відбувся ряд змін у навчальній структурі інституту. Після переведення агрономічного факультету до Києва, 1930 р. Уманський сільськогосподарський інститут було перетворено в садово-городній. Через рік, визначивши пріоритетною підготовку інженерів-технологів із плодово-ягідного виробництва, створено Уманський плодово-ягідний інститут, що діяв на базі плодоягідного та технологічного факультетів, а також факультету заочного навчання. Після повернення викладання овочівництва та переведення студентів технологічного факультету до Київського інституту харчової промисловості в 1934 р. інститут змінив назву на плодовоовочевий (Історія, сьогодні, 2014: 29). З повторним відкриттям агрономічного факультету в 1936 р. заклад повернув назву «Уманський сільськогосподарський інститут» (Історія, сьогодні, 2014: 7).

Важкою сторінкою історії Уманщини були роки Другої світової війни. У період нацистської окупації Уманський сільськогосподарський інститут був серед 18 селекційних станцій і інститутів, які досліджувалися з 16 червня 1943 р. спеціальною командою з обстеження селекційних установ Райхскомісаріату Україна (Корзун, 2019: 171). Сільськогосподарський потенціал України аналізувався та використовувався нацистами у контексті розширення «життєвого простору».

Після створення німецькою окупаційною адміністрацією у серпні 1943 р. крайового дослідницького центру в Києві,

станції у м. Умань діяли в складі підконтрольних йому науково-дослідних установах: Крайового інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва у Києві; Крайового інституту рослинництва у Києві на Батисевій горі; Крайового інституту вирощування та розведення фруктів та овочів у Києві (Китаєво); Крайового інституту з питань захворювання рослин та тваринних шкідників у Києві (Вергунов, 2018: 334-335).

У роки повоєнної відбудови ефективним заходом для відновлення роботи інституту, повноцінного набору студентів і збільшення випуску кваліфікованих кадрів стала організація підготовчих курсів для абітурієнтів. У 1948 р. в інституті встановлювався 5-річний строк навчання, відновлювалася започаткована у 1933 р. підготовка в аспірантурі (Нижник, 2016: 92), продовжив роботу факультет заочного навчання. Важливим внеском у розвиток аграрного виробництва стало запровадження в Уманському сільськогосподарському інституті щорічних курсів підвищення кваліфікації агрономів в осінньо-зимовий період.

З відбудовою навчальних корпусів і відкриттям нових інститутських приміщень, поповненням викладацького складу, розширюється навчально-наукова робота в інституті. Залучення студентів до наукової роботи позначилося організацією при кафедрах наукових гуртків, об'єднаних науковим студентським товариством. Було створено нові лабораторії, музеї на кафедрах ґрунтознавства (1947–1948 рр.), захисту рослин тощо.

Після звільнення м. Умань у 1944 р. відновлювалася робота інституту, було прийнято рішення про об'єднання ферми, пасіки, садово-городнього господарства, садків, розсадників в єдине навчально-дослідне господарство (Історія, сьогодення, 2014: 222).

Навчання у поєднанні з працею на спеціальних полях здійснювалося під керівництвом відомих вчених. Так, з 1948 р. інститут очолював В.Ф. Пересипкін – засновник наукової школи кафедри захисту і карантину рослин, який започаткував

роботи з розробки агротехнічного та хімічного методів захисту рослин (Нижник, 2016: 93-94).

У 1951 р. в Уманський сільськогосподарський інститут на посаду завідувача кафедри рослинництва й селекції було запрошено відомого вченого-селекціонера І.М. Єремєєва. У 1955 р. на його запрошення завідувачем кафедри став доктор біологічних наук, професор С.М. Бугай (Костюк, Терещенко, 2016: 171). До 1957 р. І.М. Єремєєв працював професором кафедри, діяльність якого мала винятковий вплив на навчальну та науково-дослідну роботу з селекції та агротехніки польових культур.

І.М. Єремєєв, будучи співавтором сорту пшениці озимої Українка 0246, яка тривалий час була міжнародним стандартом, поєднував викладацьку діяльність в Уманському сільськогосподарському інституті з роботою над удосконаленням Українки 0246, сортової агротехніки, взяв участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці 1956 р. Результатом співпраці із завідувачем кафедри ботаніки професором С.К. Руденком щодо видів підживлень Українки та застосування методики А.О. Сапегіна стало досягнення урожайності 60 ц/га (Костюк, Терещенко, 2016: 172).

Навчально-практична структура інституту 1960-х – 1980-х рр. заклала основу діяльності підрозділів закладу на сучасному етапі. Зокрема, створення в 1966 р. факультету підвищення кваліфікації фахівців агро-промислового комплексу, стало вагомим кроком в організації післядипломної освіти у закладі. 1969 р. було відкрито підготовче відділення, а з 1976 р. здійснюється підготовка спеціалістів на економічному факультеті.

1961–1967 рр. при агрономічному факультеті функціонувало агрономічне відділення денної та заочної форми навчання, що готувало агрономів-педагогів для сільськогосподарських шкіл і технікумів. Випускниками відділення стали 221 вчитель агрономічного профілю (Історія, сьогодення, 2014: 63).

Починаючи з 1960-х рр. Уманський сільськогосподарський інститут утверджував статус одного з провідних вітчизняних закладів вищої освіти, центрів аграрної науки, демонструючи результати роботи на всесоюзних, республіканських, регіональних виставках. Експонати закладу представлялися на ВДНГ СРСР у 1961 р., 1978, 1979, 1980, 1984, 1987-1989 рр.; на ВДНГ УРСР – в 1967, 1983, 1987-1989 рр.

Запровадження у 1986 р. програми закордонної виробничої практики студентів-старшокурсників у країнах Європи й Америки (Історія, сьогодні, 2014: 8), стало перспективним рішенням у розбудові напряму міжнародного співробітництва закладу.

Висновки. Сторінки історії Уманського національного університету садівництва засвідчують його непересічне місце серед найпотужніших вітчизняних закладів підготовки фахівців-аграріїв. Складний шлях функціонування закладу ілюструє етапи становлення та розвитку середнього та вищого рівнів сільськогосподарської освіти України. У ході реформувань, що відбувалися в контексті соціально-політичних змін на території України з початку заснування закладу, він залишився осередком наукової діяльності, втілення актуальних донині методик і технологій, центром підготовки висококваліфікованих спеціалістів. Збереження та розширення історичної навчальної, експериментальної бази забезпечило на кожному етапі розвитку університету застосування ефективних методів представлення досягнень, різних форматів поширення фахових знань, вагомого внеску у розвиток аграрного виробництва.

Конкретизація умов реорганізації закладу, заходів з удосконалення навчального процесу дозволили поглянути на проблему під новим кутом, зумовлюючи перспективність наукового осмислення ролі університету в розвитку аграрної освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боровик А. Історія створення професійної освіти у Російській імперії та провідних державах світу на сторінка «Народной энциклопедии». *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 77-88.
2. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ, 2006. 492 с.
3. Вергунов В.А. Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина XIX ст. – початок XXI ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2018. 595 с.
4. Выставочная деятельность Уманского НУС. <https://science.udau.edu.ua/ru/vistavkova-diyalnist-umanskogo-nus.html>
5. Гарбар О., Костюк М. Наукові дослідження із землеробства в Уманському сільськогосподарському інституті (кінець XIX – друга половина XX ст.): до 175-ї річниці заснування. *Часопис української історії*. К., 2019. Вип. 40. С. 92-102.
6. Історія, сьогодення та перспективи Уманського національного університету садівництва (1844–2014). Умань: Редакційно-видавничий відділ УНУС, 2014. 268 с.
7. Карасюк І. М. Уманський сільськогосподарський інститут (1844-1994). К.: Вища школа, 1994. 206 с.
8. Корзун О.В. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни (1939-1945). Вінниця, 2019. 440 с.
9. Костюк М. Сільськогосподарські виставки на Черкащині в системі популяризації фахових знань позашкільним шляхом (кінець XIX – початок XX ст.). *Історія науки і біографістика*, 2022. №3. С. 201-218.
10. Костюк М.В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи

Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2007. 18 с.

11. Костюк М. Уманське училище садівництва як спеціалізований заклад середньої сільськогосподарської освіти: реорганізації та перебудови у навчально-практичній структурі (1859-1912). *Часопис української історії*. 2015. Вип.32. С. 106-111.

12. Костюк М., Терещенко Ю. Іван Максимович Єремеев – видатний вітчизняний вчений, селекціонер. *Селекційно-генетична наука і освіта. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Умань, 2016.С. 171-172.

13. Мишкурів Ю.Н. Очерк истории кафедры генетики, селекции растений и биотехнологии и преподавание генетики в Уманском НУС. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*, 2013. Вип. 83. С. 289-300.

14. Нижник С. Уманське училище садівництва і землеробства в історії вітчизняної освіти: до 175-річчя заснування Уманського національного університету садівництва. *Уманська старовина*. 2019. № 6. URL: <http://usj.udpu.edu.ua/article/view/186719>

15. Нижник С. Уманське училище садівництва і землеробства у міжнародних виставках садівництва на початку XX століття. *Історія науки і біографістика*. 2016. №3. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2016-3/10.pdf>

16. Нижник С. Основні засади науково-організаційної діяльності та вплив В.Ф. Пересипкіна на розвиток Уманського сільськогосподарського інституту. *Уманська старовина*, 2016. Вип. 1. С. 90-95.

17. Онопрієнко В. Сільськогосподарська освіта в Україні: історія становлення і сучасність. *Освіта регіону*. 2010. №4. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/360>

18. Покалюк В. В. Вища сільськогосподарська освіта України в умовах становлення та розвитку радянського суспільства

(20-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 312 с.

19. Семенюшко А.А. Перша презентація сортів квасолі на Всеросійській сільськогосподарській виставці у Харкові в 1887 р. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства*, 28 травня 2015 р. Вінниця, 2015. С. 165-168.

20. Сонько С., Дубін О., Василенко О. 90 років з дня заснування кафедри тваринництва. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2016. Вип. 89(1). С. 251-258.

21. Уманський державний аграрний університет: 160 років. Умань, 2004. 32 с.

22. Уманський національний університет садівництва (1844–2011): літопис становлення і визнання. Вінниця, 2012. 240 с.

23. Уманский сельскохозяйственный институт: монографический очерк. Черкасы, 1957. 66 с.

24. Чернецький С. Життя та наукова спадщина Єремєєва Івана Максимовича (1887-1957). *Часопис української історії*. 2013. Вип. 26. С. 101-103.

REFERENCES

1. Borovyk A. (2020). *Istoriia stvorennia profesiinoi osvity u Rosiiskii imperii ta providnykh derzhavakh svitu na storinka «Narodnoi entsyklopedyy»* [The history of the creation of professional education in the Russian Empire and the leading states of the world on the page of the «People's Encyclopedia»]. *Siverianskyi litopys*. № 6. S. 77-88. [in Ukrainian].

2. Verhunov V. A. (2006). *Narysy istorii ahrarnoi nauky, osvity ta tekhniky*. [Essays on the history of agricultural science, education and technology]. Kyiv, 492 s. [in Ukrainian].

3. Verhunov V. A. (2018). *Naukovo-orhanizatsiini zasady*

funktsionuvannia silskohospodarskoi doslidnoi spravy na terenakh Ukrainy (druha polovyna XIX st. – pochatok XXI st.) [Scientific and organizational principles of the functioning of agricultural research in the territory of Ukraine (second half of the 19th century - beginning of the 21st century)]: dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.07. Pereiaslav-Khmelnyskyi, 595 s. [in Ukrainian].

4. *Vistavochnaya deyatel'nost' Umanskogo NUS*. [Exhibition activities of the Uman NUS]. URL: <https://science.udau.edu.ua/ru/vistavkova-diyalnist-umanskogo-nus.html>. [in Russian].

5. Harbar O., Kostiuk M. (2019). *Naukovi doslidzhennia iz zemlerobstva v Umanskomu silskohospodarskomu instytuti (kinets XIX – druha polovyna XX st.)* [Scientific research on agriculture at the Uman Agricultural Institute (end of the 19th - second half of the 20th century)]: do 175-i richnytsi zasnuvannia. Chasopys ukrainskoi istorii. K., Vyp. 40, S. 92-102. [in Ukrainian].

6. *Istoriia, sohodennia ta perspektyvy Umanskoho natsionalnoho universytetu sadivnytstva (1844–2014)* [History, present and prospects of the Uman National University of Horticulture (1844–2014)]. (2014). Uman: Redaktsiino-vydavnychiy viddil UNUS, 268 s. [in Ukrainian].

7. Karasiuk I. M. (1994). *Umanskyi silskohospodarskyi instytut (1844-1994)* [Uman Agricultural Institute (1844-1994)]. K.: Vyshcha shkola, 206 c. [in Ukrainian].

8. Korzun O.V.(2019). *Silskohospodarska doslidna sprava v Ukraini v roky Druhoi svitovoi viiny (1939-1945)* [Agricultural research in Ukraine during the Second World War (1939-1945)]. Vinnytsia, 440 s. [in Ukrainian].

9. Kostiuk M. (2022). *Silskohospodarski vystavky na Cherkashchyni v systemi populiaryzatsii fakhovykh znan pozashkilnym shliakhom (kinets XIX – pochatok XX st.)* [Agricultural exhibitions in Cherkasy region in the system of popularization of professional knowledge outside of school (end of the 19th - beginning of the 20th century)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*. №3, S. 201-218. [in Ukrainian].

10. Kostiuk M.V. (2007). *Stanovlennia ta rozvytok silskohospodarskykh osvitnikh zakladiv ta doslidnoi spravy Cherkashchyny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Formation and development of agricultural educational institutions and research in Cherkasy region (second half of the 19th - beginning of the 20th centuries)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 18 s. [in Ukrainian].

11. Kostiuk M. (2015). *Umanske uchylyshche sadivnytstva yak spetsializovanyi zaklad serednoi silskohospodarskoi osvity: reorhanizatsii ta perebudovy u navchalno-praktychnii strukturi (1859-1912)* [The Uman College of Horticulture as a specialized institution of secondary agricultural education: reorganization and restructuring in the educational and practical structure (1859-1912)]. Chasopys ukrainskoi istorii, Vyp.32. S. 106-111. [in Ukrainian].

12. Kostiuk M., Tereshchenko Yu. (2016). *Ivan Maksymovych Yeremeiev – vydatnyi vitchyzniani vchenyi, selektsioner* [Ivan Maksymovich Yermeev is an outstanding domestic scientist, breeder]. Selektiino-henetychna nauka i osvita. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Uman, S. 171-172. [in Ukrainian].

13. Mishkurov Yu. N. (2013). *Ocherk ystoryi kafedry henetyky, selektsyy rastenyi y byotekhnolohyy y prepodavanye henetyky v Umanskom NUS* [Essay on the history of the Department of Genetics, Plant Breeding and Biotechnology and the teaching of genetics at the Uman NUS]. Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho natsionalnoho universytetu sadivnytstva, Vyp. 83. S. 289-300. [in Russian].

14. Nyzhnyk S. (2019). *Umanske uchylyshche sadivnytstva i zemlerobstva v istorii vitchyznianoï osvity: do 175-richchia zasnuvannia Umanskoho natsionalnoho universytetu sadivnytstva* [Uman School of Horticulture and Agriculture in the history of national education: to the 175th anniversary of the founding of the Uman National University of Horticulture]. Umanska starovyna. № 6. URL: <http://usj.udpu.edu.ua/article/view/186719>

15. Nyzhnyk S. (2016). *Umanske uchylyshche sadivnytstva i*

zemlerobstva u mizhnarodnykh vystavkakh sadivnytstva na pochatku XX stolittia [Uman School of Horticulture and Agriculture in international horticulture exhibitions at the beginning of the 20th century]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, № 3. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2016-3/10.pdf> [in Ukrainian].

16. Nyzhnyk S. (2016). *Osnovni zasady naukovo-orhanizatsiinoi diialnosti ta vplyv V.F. Peresyphkina na rozvytok Umanskoho silskohospodarskoho instytutu* [The main principles of scientific and organizational activity and the influence of V.F. Peresyphkin on the development of the Uman Agricultural Institute]. *Umanska starovyna*, Vyp. 1. S. 90-95. [in Ukrainian].

17. Onopriienko V. (2010). *Silskohospodarska osvita v Ukraini: istoriia stanovlennia i suchasnist* [Agricultural education in Ukraine: history of formation and modernity]. *Osvita rehionu*. №4. Vylucheno z <https://social-science.uu.edu.ua/article/360> [in Ukrainian].

18. Pokaliuk V. V. (2018). *Vyshcha silskohospodarska osvita Ukrainy v umovakh stanovlennia ta rozvytku radianskoho suspilstva (20-ti rr. XX st.)* [Higher agricultural education of Ukraine in the conditions of the formation and development of Soviet society (20s of the XX century)]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kam'ianets-Podilskyi, 312 s. [in Ukrainian].

19. Semenushko A.A. (2015). *Persha prezentatsiia sortiv kvasoli na Vserosiiskii silskohospodarskii vystavtsi u Kharkovi v 1887 r.* [The first presentation of bean varieties at the All-Russian Agricultural Exhibition in Kharkiv in 1887]. *Istoriia osvity, nauky i tekhniky v Ukraini: materialy Kh vseukrainskoi konferentsii molodykh uchenykh ta spetsialistiv, prysviachenoi 150-richchiu z chasu zasnuvannia Poltavskoho tovarystva silskoho hospodarstva* [The history of education, science and technology in Ukraine: materials of the 10th All-Ukrainian conference of young scientists and specialists dedicated to the 150th anniversary of the founding of the Poltava Agricultural Society], 28 travnia 2015 r. Vinnytsia, S. 165-168. [in Ukrainian].

20. Sonko S., Dubin O., Vasylenko O. (2016). *90 rokiv z dnia zasnuvannia kafedry tvarynnytstva* [90 years since the founding of the Animal Husbandry Department]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho natsionalnoho universytetu sadivnytstva*. Vyp. 89(1). S. 251-258. [in Ukrainian].

21. *Umanskyi derzhavnyi ahrarnyi universytet: 160 rokiv* [Uman State Agrarian University: 160 years]. (2004) Uman, 32 s. [in Ukrainian].

22. *Umanskyi natsionalnyi universytet sadivnytstva (1844–2011): litopys stanovlennia i vyznannia* [Uman National University of Horticulture (1844–2011): chronicle of formation and recognition]. (2012). Vinnytsia, 240 s. [in Ukrainian].

23. *Umanskii selskokhozyaistvennii institut: monograficheskii ocherk* [Uman Agricultural Institute: monographic essay]. (1957). Cherkassi, 66 s. [in Russian].

24. Chernetskyi S. (2013). *Zhyttia ta naukova spadshchyna Yeremeieva Ivana Maksymovycha (1887-1957)* [Life and scientific legacy of Yermeev Ivan Maksymovych (1887-1957)]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. Vyp. 26. S. 101-103. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті комплексно досліджено організаційні, навчально-наукові засади функціонування Уманського національного університету садівництва у другій половині XIX – наприкінці XX ст. Визначено передумови й особливості поетапної розбудови закладу (від училища до інституту) на фоні загальних тенденцій становлення та розвитку сільськогосподарської освіти на території українських земель означеного періоду.

Прослідковано зміни в навчальних програмах, у формуванні практичного господарства установи; акцентовано увагу на специфіці формування напрямів підготовки у контексті реорганізації училища на основі нормативних актів, що регулювали його діяльність упродовж 1860-х – 1890-х рр., реформування структури училища на початку XX ст.

Висвітлено вплив суспільно-політичної ситуації у 1920-х рр. на процес організації навчального процесу в закладі (українізація, відкриття робітничого факультету), напрями наукової діяльності у статусі сільськогосподарського технікуму.

Охарактеризовано діяльність закладу з моменту реорганізації його в Уманський сільськогосподарський інститут (1928 р.). Розглянуто зміни навчально-практичної структури в 1930-х рр., розширення навчально-наукової роботи в інституті в повоєнний період. Відзначено персональний внесок відомих вчених, зокрема, І.М. Єремєєва у розбудову інституту та розвиток агротехнічної галузі загалом.

Приділено увагу організаційному оформленню в інституті нових структурних підрозділів, форматів навчання до здобуття вищої сільськогосподарської освіти, підвищення фахового рівня спеціалістів (підготовка агрономів-педагогів, післядипломна сільськогосподарська освіта) в 1960-х – 1980-х рр.

Проаналізовано виставкову та просвітницьку діяльність закладу на кожному з етапів діяльності. Встановлено, що поряд із практичними результатами вдосконалення аграрного виробництва, навчально-наукова робота закладу в другій половині XIX – на початку XX ст. неодноразово відзначалася почесними нагородами на спеціалізованих виставках регіонального, загальнодержавного та міжнародного рівня. Розширення науково-практичної діяльності, виставкова активність інституту у другій половині XX ст. стали факторами утвердження його статусу як одного з провідних центрів аграрної науки в Україні.

Ключові слова: сільськогосподарська освіта, Уманське училище землеробства і садівництва, розвиток сільськогосподарської науки, Уманський сільськогосподарський інститут, професійна підготовка, професор І.М. Єремєєв.

УДК 63.3 (4 Укр) 61Черевань А.С.

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-56-77>

**PERSONAL FUND OF PROFESSOR CHEREVAN IN
STATE ARCHIVES OF POLTAVA OBLAST (ДАРО)**

**ОСОБОВИЙ ФОНД ПРОФЕСОРА ЧЕРЕВАНЯ У
ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(ДАПО)**

Ганна Капустян,

*доктор історичних наук,
професор, професор кафедри
гуманітарних наук, культури
та мистецтв*

*E-mail: atk.history@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7334-9666>*

*Кременчуцький національний
університет імені Михайла
Остроградського,
вул. Університетська, 20,
м. Кременчук, Україна, 39600*

Hanna Kapustian,

*Doctor of Historical Sciences,
Professor, Professor of the
Department of Humanities,
Culture and Arts*

*E-mail: atk.history@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7334-9666>*

*Mykhailo Ostrohradskyi
National University of
Kremenchuk, 20, University Str.,
Kremenchuk, Ukraine, 39600*

ABSTRACT

The article is dedicated to the analysis of documents about the life, teaching, scientific, and public activities of the scientist, humanist, dissident, and the first Doctor of Historical Sciences in Poltava region, Professor Anton Samiylovych Cherevaniy. These documents came to the State Archive of the Poltava Region from the V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University and from Professor Hanna Kapustyan. These documents formed the basis of the Personal Fund of Professor Cherevaniy in the State Archive of the Poltava Region. The purpose of the article is to analyze the subject matter of the documents in the Personal Fund

of Professor Cherevaniy, which underpin the same-named fund in the State Archive of the Poltava Region, and to stimulate interest in the life and creative path of Professor Cherevaniy as a person, citizen, and scientist. The classification of the documents in the Personal Fund of Professor Cherevaniy is based on a thematic principle. A significant part of the documents in the Personal Fund of Professor Cherevaniy concerns his scientific research and teaching activities. The documents in the Fund reveal the dynamics of Cherevaniy's formation as a scientist, the preparation and defense of his dissertation «Essays on the history of the socio-economic and legal status of state peasants in the Urals and the European North of Russia before the reform of P.D. Kiselyov» (in Russian) for the degree of Doctor of Historical Sciences. The source base of the doctoral dissertation was mainly composed of the funds of state archives: Moscow, Leningrad, Arkhangelsk, Petrozavodsk, Vologda, Kirov, Perm, Sverdlovsk, Shadrinsk.

The documents of the Fund testify to Professor Cherevaniy's participation in the research of the history of Poltava region, in particular in the Project «History of cities and villages of Ukraine». The Fund contains interesting and unusual documents for today – epistolary heritage, including correspondence with well-known scientists-historians, the founders of thematic directions of Soviet historical science. The memorial component of the Fund's documents is represented by documents about the perpetuation of the memory of Professor Anton Cherevaniy: collections of six scientific readings of Cherevaniy, initiated in 2006 at the V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University for the 100th anniversary of the scientist. Since then, the historical faculty of the pedagogical university periodically organizes Cherevaniy's scientific readings.

Keywords: *Personal Fund of Professor Cherevaniy, Poltava Regional State Archive, thematics, dissertation, Cherevaniy readings.*

Постановка проблеми. У 2021 році започатковано формування Особового Фонду професора Череваня у

Державному архіві Полтавської області. А.С. Черевань – вчений, історик-аграрник, перший доктор історичних наук на Полтавщині, професор, очільник наукової школи, наставник студентства, дисидент СРСР, опозиціонер до радянського політичного режиму, громадянин.

Антон Черевань народився на Полтавщині у 1906 році. Протягом 1935 –1941 рр. був студентом і аспірантом історичного факультету Харківського державного університету. Учасник Другої Світової війни. У 1948 р. захистив кандидатську дисертацію. Однак, через перебування у німецькому полоні, «через політичну недовіру» не зміг отримати роботу в українських вузах. Згодом А.С. Черевань бореться за політичну реабілітацію власного імені, за право працювати у вищій школі. Повертається в Україну. Захищає докторську дисертацію, дочекався її затвердження. Останнім місцем його роботи був історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка.

Роками поспіль після відходу професора Череваня у Вічність його учні, соратники приходять висновку про пошанування пам'яті Учителя, Колеги. У 2006 році на історичному факультеті Полтавського Національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка започатковуються наукові читання на пошану професора Череваня, присвячені 100-річчю від дня його народження.

Постає актуальним питання збору документів, пов'язаних з його життям і науковою творчістю, та передачею їх на зберігання до державного архіву. Родичі професора Череваня передали до Полтавського Національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка документи особистого походження. Викладачі кафедри історії України професорка Людмила Бабенко та доцентка Лариса Шаповал упорядковували ці документи та у червні 2021 року направили їх до Державного архіву Полтавської області. Таким чином, було започатковано Особовий Фонд професора Череваня. У липні 2021 року його учениця д.і.н., професорка Ганна Капустян передала до

названого Фонду документи особистого походження та матеріали, пов'язані з науково-педагогічною діяльністю професора Череваня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. 100-літній ювілей професора А.С. Череваня фундував наукові Череванівські читання, які відтоді стали традиційними. Читання викликали науковий інтерес до постаті вченого. Напередодні столітнього ювілею А.С. Череваня на шпальтах обласної газети «Зоря Полтавщини» виходить стаття Ганни Капустян «Наукова і людська школа професора Череваня» (Г. Капустян, 2006). Наступні збірники «Череванівських наукових читань» містили дослідження біографії вченого, його наукові здобутки, характеризували його громадянську позицію (О. Єрмак, 2007; Г. Капустян, 2014; Ганна Рокита, Антон Рокита, 2014; Л. Бабенко, Г. Капустян, 2020;).

Популяризацію життя і творчості професора Череваня продовжували інші наукові видання (Г. Капустян, 2010; Г. Капустян, 2014; Г. Капустян 2018; Г. Капустян, Л. Булава, Л. Шаповал, 2018; Перші Череванівські читання, 2007; Другі Череванівські читання, 2014; Треті Череванівські читання, 2014; Четверті Череванівські наукові читання, 2018; П'яті Череванівські наукові читання, 2020; Шості Череванівські наукові читання, 2022).

Мета дослідження – проаналізувати тематику документів Особового Фонду професора Череваня, які складають одноіменний фонд у Державному архіві Полтавської області. Викликати інтерес до життєвого і творчого шляху професора Череваня, людини, громадянина, наукового діяча.

Виклад основного матеріалу дослідження. Постать доктора історичних наук, професора Череваня – одна з провідних серед професорсько-викладацького складу Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка. Він зробив величезний внесок у фахову підготовку студентів історичного факультету, майбутніх вчителів істориків, науковців, музейних працівників, фахівців

місцевого самоврядування, державних службовців, аспірантів – учасників наукового гуртка, який трансформувався у наукову школу професора Череваня. Переважна частина студентів цього гуртка успішно захистить кандидатські і докторські дисертації: проф. Якименко, проф. Капустян, проф. Хорошун, проф. Некоз, доц. Мороко, доц. Горбань, доц. Кочерга, доц. Демиденко.

На життєвій ниві професора Череваня позначилася динаміка радянського політичного режиму: складання командно-репресивної системи управління суспільством, формування радянського тоталітарного політичного режиму. Постать професора Череваня варта того, щоб вивчати, аналізувати, осмислювати. Він – тричі репресований: 1934 рік, 1942–1945 рр. перебував у німецькому полоні, 1953–1954 рр. бореться за відновлення чесного імені, за право займатися викладацькою діяльністю.

Наукову спадщину професора Череваня складають дослідження аграрної проблематики періоду XVIII–XIX ст., зокрема історія державних селян до реформи Кисільова. Він один із фундаторів радянської історіографії вивчення історії державних селян європейської Півночі і Північного Уралу цього періоду. Державні селяни на той час складали 40% усього селянства російської імперії.

Наукова творчість професора Череваня представлена віддтисками його досліджень, які у ті часи практикували наукові редакції. У такий спосіб відбувався діалог між автором і науковим виданням. Відтиск «Селянська війна в Росії під проводом О. Пугачова та антикріпосницький рух у 50–70 роках XVIII ст. на Україні» (рос.) відображає остаточний варіант наукової статті до публікації у науковому виданні. Один із екземплярів відтиску статті з автографом автора призначався для професора Мавродіна: «Глибокоповажному Володимиру Васильовичу від автора. 4.04.55р. Підпис – А. Черевань» (рос.)» (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Для автора важливо у науковій роботі використовувати у якості доказової бази вагомі історичні документи. При

підготовці статті Антон Черевань залучає документальні джерела, почерпнуті із історичного архіву, що у Харкові, а також із Фонду Разряд VI Державного архіву Москви. Автор звертається до «Збірника документів «Пугачовщина», т. 3». Дослідник показує бунтарський незнищений дух української нації, козаччини, їхніх нащадків. Це розумів і сам Омелян Пугачов, який учащав на території Слобожанщини, Вороніжчини, Білгородщини, Дону, де мешкали етнічні українці, з метою залучити їх до свого бунтарського війська (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Успішним підсумком наукової творчості Антона Череваня стала підготовка та захист докторської дисертації. Фонд містить автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук «Нариси історії соціально-економічного і правового становища державних селян Уралу і Європейської Півночі Росії до реформи П.Д. Кисільова Автореф. дис.... д.і.н.» (рос.) Офіційними опонентами докторської дисертації виступили: Мавродін В.В., Кривоногов В.Я., Бойко І.Д. Структуру дисертації складають: Вступ; Висновки. Основну частину роботи представляють наступні розділи: 1. Формування стану державних селян на Уралі і Європейській Півночі Росії; 2. Еволюція земельних відносин державних селян Уралу і Європейської Півночі Росії; 3. Місцеві умови розвитку сільського господарства; 4. Місцеві умови розвитку промисловості; 5. Місцеві умови розвитку суднобудування і судноплавства; 6. Місцеві умови розвитку товарно-грошових відносин; 7. Податки і повинності державних селян (Черевань А.С., 1968).

Фонд містить «Звіт» про стан підготовки докторської дисертації доцента Череваня, наданий раді історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Пошукач обґрунтовує важливість фундування джерелознавчої бази дисертаційного дослідження. Вагому частку історичних документів, які склали основу наукової роботи, було опрацьовано пошукачем у

державних архівах міст: Москви, Ленінграда, Архангельська, Петрозаводська, Вологди, Кірова, Пермі, Свердловська, Шадринська.

Нелегкий шлях вченого від захисту до затвердження докторської дисертації відображає чимала частина документів Фонду: позитивні відгуки офіційних опонентів, виписки протоколів засідань кафедр інших вузів з рекомендаціями дисертації до захисту. Серед рецензентів дисертаційного дослідження - відомі прізвища наукової історичної спільноти: академік Дружинін, академік Тихоміров, професори Стрельський, Королівський, Мавродін.

Академік Дружинін у листі Антону Череваню від 19 травня 1968 року дякує за надісланий автореферат, який викликав у нього увагу та інтерес, а підготовлена ним монографія «всебічно охоплює соціально-економічне життя північного селянства». Академік дискутує з автором щодо шляхів перетворення феодальної земельної власності у буржуазну. Академік Дружинін власноручно філігранно і каліграфічно відписував листи Антону Череваню (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Офіційний опонент докторської дисертації Антона Череваня професор Мавродін констатує, що робота пошукача Череваня є «крупним науковим дослідженням по важливій проблемі вітчизняної історії, відповідає вимогам докторської дисертації».

Офіційний опонент професор Кривонігов зазначає, що А.С. Черевань відомий історик-дослідник, а «його публікації і докторська дисертація – свідчать про зрілість ученого і його внесків в історичну науку».

Офіційний опонент професор Бойко приходить до висновку, що рецензована робота «Нариси історії соціально-економічного і правового становища державних селян Уралу і Європейської Півночі Росії до реформи П.Д. Кисільова» (рос.) надає повне право присудити її автору наукову ступінь доктора історичних наук.

Професор Лещенко зазначає, що дисертант піднімає ряд важливих, раніше не вивчених проблем: «процес формування стану державних селян з другої половини XVI ст., показує їх чисельне зростання і якісні зміни» (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Гліб Яровий підготував відгук на докторську дисертацію А.С. Череваня. Про це він повідомляє пошукачу у особистому листі, а також просить надіслати його (Череваня) статті про «селянську торгівлю та про розвиток товарно-грошових відносин», які вийшли друком у Харкові та Петрозаводську. (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Про здібності та наукові доробки ще аспіранта Череваня зазначав доктор історичних наук Введенський під час захисту ним кандидатської дисертації «Селянський рух проти закріпачення на Лівобережній Україні. 50–70 рр. XVIII ст.»: «Черевань написав хорошу дисертацію, яка в багатьох місцях перевершує вимоги до кандидатських дисертацій»!

Список творів Антона Череваня вказує на чималу наукову спадщину. А.С. Черевань – член авторського колективу багатотомного видання «Історія міст і сіл України» (Полтавська область). Він опублікував нариси з історії Козельщинського району (Черевань, 1967: 413–423), села Хорішки (Черевань, 1967: 433–444), населеного пункту Опішного (Черевань, 1967: 351–363).

Викладацьку діяльність професора Череваня відображають наступні документи: звіт про вступну кампанію абітурієнтів на історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка, фотосвітлини, матеріали про роботу студентського наукового гуртка, епістолярні нотатки. А.С. Черевань в останнє десятиліття своєї науково-педагогічної діяльності читав лекційні курси: «Історія СРСР» (період феодалізму і частково радянський період), повний курс дисципліни «Історія України», «Джерелознавство історії СРСР», «Історіографія історії СРСР» – про це вчений зазначає у звіті про науково-педагогічну роботу на кафедрі

історії СРСР ПДПІ ім. В.Г. Короленка (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Вагому частину викладацької діяльності професора Череваня складають документи, які засвідчують його прагнення навчити студентів працювати з історичними джерелами, працювати у фондах державних архівів над документами, а здібних студентів спрямовувати на поповнення кадрів вищої школи шляхом підготовки і захисту ними дисертацій. Подібну діяльність відображають документи Фонду, зокрема друковані статті (Черевань, 1950; Черевань, 1952).

Про увагу щодо належного стану підготовки дисертаційних робіт аспірантів Петрозаводського університету кафедри історії СРСР, якою керував Антон Черевань, свідчить документ «Повідомлення завідуючого кафедрою історії СРСР доц. Череваня про стан роботи з аспірантами» (рос.) (1957 р.). Характерною особливістю документа, поряд з вимогами щодо успішного завершення підготовки дисертації, кафедра в особі завідувача доцента Череваня турбується про створення сприятливих умов для роботи аспірантів по збору матеріалів по темах дисертаційного дослідження в архівах Архангельська, Ленінграда, Москви (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Фонд також містить два документи, які відображають роботу наукового гуртка студентів історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, яким керував д.і.н., проф. Черевань: Протоколи засідань наукового історичного гуртка з історії СРСР і УРСР та плани його роботи у 1974–1975 н.р. Головним посилом першого засідання наукового гуртка (11 лютого 1974 року) – лекція професора Череваня «Методика наукового дослідження», яка визначала магістралі при підготовці наукової роботи. Професор Черевань керував науковими роботами 22 студентів протягом 1973–1974 рр. Документи засвідчені підписом старости гуртка студенткою Ганною Капустян. (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Документ «Зауваження до знань вступників-учнів шкіл Полтавської області на історичний факультет» має автограф А. Черевань, але не датований. Дозволимо зробити припущення, що документ міг бути створений на рубежі 1960–1970-х років. Саме тоді професор Черевань в контексті роздумів про історичну підготовку школярів висловлює громадянську позицію: «Учні зовсім не обізнані з історією України» (про подібне, у свій час, зауважував український драматург, письменник, режисер Олександр Довженко). Він також наголошував на важливості розвивати історичне мислення, не механічно запам'ятовувати історичні події, а їх осмислювати і розуміти (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Епістолярна спадщина А. Череваня представлена листуванням з відомими радянськими історіографами, істориками-дослідниками середньовічної доби: академіками Дружиніним, Тихоміровим, професорами Мавродіним, Стрельським, Королівським, Яровим, Лещенком.

У Фонді зберігаються оригінали дипломів Антона Самійловича Череваня: кандидата (1949 р.) та доктора історичних наук (1971 р.), а також атестати доцента (1951 р.) та професора (1971 р.). Отримувачі дипломів кандидатів і докторів наук у ВАКу СРСР радянської доби пам'ятають витіювату каліграфію особи, який вручну виписував дипломи кандидатам і докторам наук. Саме таким почерком і заповнені усі дипломи і атестати, які отримав професор Черевань.

Значну цінність для дослідників суспільно-політичного радянського і особистого життя складають документи, пов'язані з боротьбою за відновлення чесного імені, політичну реабілітацію, за право займатися викладацькою роботою, за право на професію. Драматичною сторінкою біографії А.С. Череваня залишалися, на жаль, впродовж його життя випробування, пов'язані з довгоочікуваною політичною реабілітацією. Боротьба розгорталася у двох напрямках: право на професію і поновлення у лавах КПРС. Радянський

політичний режим перетворював у вигнанців тих, кого цей же режим позбавляв членства у лавах комуністичної партії. Особливо це позначалося на працівниках ідеологічного фронту.

Німецький полон під час Другої Світової війни, чи перебування на окупованій території чорним маркером позначалися на біографії радянської людини. Радянський політичний режим автоматично зараховував людину до когорти неблагонадійних. Особу відкрито і приховано переслідували, створювалися умови несумісні з виконанням професійних обов'язків. Особливо ця обставина ставала у нагоді «прихильникам» анонімних доносів, заздрісникам, нищим, сірим людям. А.С. Черевань потрапляє до німецького полону у травні 1942 року під час проведення радянським командуванням невдалої Харківської військової операції. Черевань перебуває у концтаборі м. Гайдельберг. «З полону був звільнений у 1945 році, – зазначав А.С. Черевань у зверненні до голови комітету партійного контролю при ЦК КПРС Шверника, – пройшов державну перевірку, відновлений в офіцерському званні, зарахований до лав радянської армії і направлений на Далекий Схід для продовження військової служби». (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Після захисту кандидатської дисертації у 1948 році у Харківському університеті він не міг знайти вакантної посади викладача в університетах України. Довелося вимушено обрати Молотовський державний університет на Уралі. Протягом 1948–1954 рр. А.С. Черевань працював на посадах старшого викладача, доцента Молотовського державного університету.

Фонд містить копії машинописних заяв, власноручно підписаних заявником, до завідувача відділом культури і науки ЦК КПРС і начальника головного управління вищої школи міністерства культури СРСР від 24 серпня 1953 року про поновлення Череваня на посаді доцента Молотовського університету, а також копії двох машинописних заяв до Голови Президії Верховної Ради СРСР, датованих 14 липня та 31 серпня 1953 р.

Документи Фонду зазначають про припинення трудової діяльності А.С. Череваня на кафедрі історії СРСР у Молотовському державному університеті. Формальною причиною звільнення Череваня з посади доцента стало скорочення штатів. Реальна причина полягала у політичній неблагонадійності, викликану перебуванням у німецькому полоні. Поглиблював ситуацію у справі конфлікт доцента Череваня та в.о. завідувача кафедри Хітрова. Цей інцидент пояснював сам А.С. Черевань, звертаючись до відділу культури і науки ЦК КПРС 24 серпня 1953 року: «Після закінчення аспірантури і захисту кандидатської дисертації у 1948 році я протягом п'яти років працював на посаді старшого викладача і доцента в Молотовському державному університеті ім. О.М. Горького. Вчена рада Молотовського державного університету у 1950 році присвоїла мені учене звання доцента. Тут же я працював над докторською дисертацією з проблем історії Уралу. Критичні зауваги з мого боку на адресу тимчасового виконувача обов'язків завідувача кафедри історії СРСР доц. Хітрова П.І. викликали недоброзичливе ставлення до мене. Весною, у зв'язку з можливим закриттям історичного відділення, я був звільнений від роботи в університеті». У цій заяві доцент Черевань просить розглянути питання про поновлення його на посаді доцента Молотовського університету або «направте мене на роботу в інший вуз країни ..., адже я бажаю працювати у вищому навчальному закладі і завершити докторську дисертацію». (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

У цей період набирала розголосу «справа лікарів». Під цим приводом проводилися масові репресії проти євреїв. З кафедри звільнили викладачів єврейської національності, а заодно і українця Череваня (Г. Капустян, 2010: 120).

Доказом раціональної впертості стала майже річна епопея пошуку А.С. Череванем роботи в університетах СРСР. Фонд містить чисельну «телеграфну» і переписку листами Череваня до керівників вузів СРСР : «... я зробив запити телеграфом і

листами у понад тридцять вузів щодо наявності вакансій по моїй спеціальності». Закінчувався 1952/53 навчальний рік, а роботу не вдавалося знайти.

У заяві на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР Ворошилова від 14 липня 1953 року доц. Черевань просить втрутитися у ситуацію, що склалася навколо його персони і надати йому можливість займатися викладацькою роботою у вищій школі. Зокрема заявник зазначав: «Я подав документи на конкурс в університети: Карело-Фінський (Петрозаводськ), Узбецький (Самарканд), Чернівецький (Чернівці); педагогічні інститути: Смоленський, Великолуцький, Новозибківський і Челябінський. На жаль в усіх цих вузах мені було відмовлено у наданні посади доцента...

За період з 10.05. по 1.07. я особисто відвідав: двічі Москву, двічі Київ, Полтаву, Харків, Свердловськ. Під час поїздок я вів переговори з працівниками міністерств і керівниками вузів... Я зазначав, що можу читати курси історії СРСР, джерелознавства історії СРСР, історії південних і західних слов'ян, історії України (цей курс у багатьох університетах планується як обов'язковий курс одного із народів СРСР). На спеціалістів з цих предметів є запит і мені пропонують вислати документи. Але як тільки вияснюється, що я був у полоні, вакантна посада зникає... Що робити? Куди ще звернутися?» (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

У 1954 році Черевань А.С. пройшов конкурс на заміщення вакантної посади доцента Петрозаводського державного університету. 19 травня 1956 року його було поновлено у лавах КППС, цього ж року доцента Череваня було обрано на посаду завідувача кафедри історії СРСР Петрозаводського державного університету. Про це свідчить його заява до партійної комісії при головному політичному управлінні міністерства оборони СРСР (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Фонд містить оригінал трудового списку, за яким можна

вивчати його біографію та науково-педагогічну діяльність. Відновлена «Трудова книжка» фіксує навчальну, науково-педагогічну біографію вченого. Перший запис датований 1 вересня 1931 року про вступ до Харківського юридичного інституту. Останній – 20.08.1974 р. про звільнення з посади професора кафедри історії СРСР і УРСР Полтавського педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, у зв'язку з виходом на пенсію. У «Трудовій книжці» записи про подяки і нагороди: подяка від Петрозаводського державного університету, грамота Міністерства освіти УРСР, орденська книжка про нагородження орденом Трудового Червоного прапора 20.07.1971 року.

Суттєво доповнюють життєві віхи А.С. Череваня чисельні посвідки як суцього особистого походження так і пов'язані з воєнною службою, трудовою, громадською діяльністю (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Меморіальну складову джерел Фонду представляють документи про увічнення пам'яті професора Антона Череваня: збірники шести наукових Череванівських читань, започаткованих у 2006 році у Полтавському національному педагогічному університеті до 100-літнього ювілею вченого. Відтоді історичний факультет педуніверситету періодично організовує Череванівські наукові читання. Зміст цього перманентного наукового проєкту – віддати належну данину пам'яті професору, підняти важливі проблеми історико-аграрної проблематики, актуалізувати краєзнавчі дослідження на Полтавщині. У збірниках наукових череванівських читань виділяється біографічна тематика, характеристика суспільно-політичних та наукових поглядів вченого.

Окреміжною сторінкою Череванівських читань постає відтинок життя вченого, пов'язаний із боротьбою за власну політичну реабілітацію, за право на викладацьку діяльність. Серед учасників цих наукових читань є когорта тих, хто особисто знав А.С. Череваня. Це колишні студенти, аспіранти,

представники наукової школи професора Череваня, громадські діячі, архівознавці, працівники Полтавського національного університету імені В.Г. Короленка, родичі. Збірники містять особисті наративи, пов'язані з власним ставленням до подій, пережитих разом з ученим, громадянином, родичем. Перший збірник наукових читань – має найбільш потужний склад дослідників тих, хто особисто знав А.С. Череваня. 3-поміж тематичних набутоків змісту збірників череванівських наукових читань виокремлюються історико-аграрні дослідження (ДАПО. Особовий Фонд професора Череваня).

Висновки та перспективи подальших досліджень теми. Наразі Особовий фонд професора Череваня формується, опрацьовується архівістами. За попередніми підрахунками фонд налічує біля двохсот одиниць зберігання і у майбутньому може поповнюватися новими документами.

Документи Особового Фонду професора Череваня містять інформацію про трудову, наукову, науково-педагогічну, викладацьку діяльність професора. Документи Фонду також свідчать про намагання радянського політичного режиму здійснити «фільтрацію» серед працівників вузів, позбутися» політично неблагодійних». Водночас документи Фонду розкривають тривалу боротьбу А.С. Череваня за відновлення справедливості, за реабілітацію власного чесного імені. Це зокрема, простежується у чисельних заявах Череваня, продуктованих впродовж років до різних партійно-радянських установ, до керівництва багатьох вузів Радянського Союзу з метою пошуку роботи. Фонд також містить документи про політичну реабілітацію А.С. Череваня, а також про успішний захист ним докторської дисертації і боротьбу за її затвердження.

Документи Фонду цікаві біографістам, краєзнавцям, дослідникам особистої історії професора Антона Самійловича Череваня, історії наукового, професійного життя людини, громадянина, його боротьби за право на професію, свободу, думки, життя в умовах радянського політичного режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Людмила Бабенко. Ганна Капустян. Слово про професора Антона Самійловича Череваня. *П'яті Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня): зб. наук. статей-2020*. Випуск V. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. С. 6-11.
2. Державний архів Полтавської області (далі: ДАПО). Особовий Фонд професора Череваня.
3. Другі Череванівські читання: *Зб. наук. ст. за матеріалами II Всеукраїнської наук. конф. 30-31 жовтня 2013 року*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. 332 с.
4. Єрмак О.П. Життєвий і творчий шлях А.С. Череваня. *Перші Череванівські читання. Зб. матеріалів регіональної науково-практичної конференції-2007*. Полтава: ІОЦ ПДУ, 2007. С. 3-8.
5. Ганна Капустян. Наукова і людська школа професора Череваня. *Зоря Полтавицини*. 23 травня, 2006 р.
6. Капустян Г.Т. Професор Черевань-дослідник аграрної історії. *Український селянин*. 2014. Retrieved from <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/724>. С.34-43.
7. Ганна Капустян. Науково-педагогічна і громадська діяльність Антона Самійловича Череваня у Росії. *Чорноморський літопис*. Наук. ж-л. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. 2010. Вип. 2. С. 116-122.
8. Капустян Г.Т. Науково-педагогічна і громадська діяльність історика-аграрника Череваня. *Питання аграрної історії України: Матеріали тринадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В.В. Іваненко (відп. ред.) та ін. 2020. Дніпро: Ліра, 2020. С. 80-88.*
9. Капустян Г.Т., Булава Л.М., Шаповал Л.І. Професор Черевань Антон Самійлович. *Історичний факультет Полтавського Національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Збірник матеріалів і бібліографічні покажчики. 2018. До 100-річного ювілею. Наукове видання. Полтава, 2018. С. 210-211.*

10. Перші Череванівські читання. *Зб. матеріалів регіональної науково-практичної конференції-2007*. Полтава: ІОЦ ПДУ, 2007.

11. П'яті Череванівські наукові читання (на пошану професора А.С. Череваня): *Зб. наук. статей. 2020*. Випуск V-Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. 332 с.

12. Ганна Рокита, Антон Рокита. Глибинні корені першого доктора наук Полтавщини, професора Череваня. *Зб. наук. ст. за матеріалами II Всеукраїнської наукової конференції-2013*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. С. 165-172.

13. Треті Череванівські читання: *Зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукраїнської наукової конференції-2016*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2017. 332 с.

14. Четверті Череванівські наукові читання: *Зб. наук. ст. за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (з міжнародною участю) (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету в Полтаві)-2018*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2018. 258 с.

15. Черевань А.С. Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и Европейского Севера России до реформы П.Д. Киселева. А.С. Черевань: автореф. дис. ... д.и.н.: 571. Киев, 1968. 55 с.

16. Черевань А.С. Научная работа кафедры истории СССР Молотовского государственного университета имени Горького в 1947-1949 гг. *Вопросы истории*. 1950. № 3. С. 23-27.

17. Черевань А.С. Развивать интерес к научной работе. (К вопросу методики организации научной работы студентов). *Вестник высшей школы*, 1952. № 7. С. 67-77.

18. Черевань А.С. Козельщинський район. *Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область*. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. С. 413-424.

19. Черевань А.С. Опішня. *Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область*. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. С. 351-363.

20. Черевань А.С. Хорішки. *Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область*. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. С. 433-444.

21. Шості Череванівські наукові читання (на пошану професора А.С. Череваня) : *Збірник наукових статей*. Випуск VI-2022. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2022. 331 с.

REFERENCES

1. Babenko, L., & Kapustyan, H. (2020) Slovo pro profesora Antona Samiilovycha Cherevania. Piaty Cherevanski naukovy chytannia (na poshanu profesora A. S. Cherevania). [The word about Professor Anton Samiilovych Cherevan. Fifth Cherevan scientific readings (in honor of Professor A. S. Cherevan. (5th ed.)]. Poltava: V. G. Korolenko PNP. 332 p. P. 6-11 [In Ukrainian].

2. Bulava, L., Kapustyan, H., & Shapoval, L.I. (2018). Profesor Cherevan Anton Samiilovych. Istorychnyi fakultet Poltavskoho Natsionalnoho pedahohichnoho universitetu imeni V.G. Korolenka. Zbirnik materialiv i bibliografichni pokazhchyky. Do 100-richnoho yuvileiu. [Professor Cherevan Anton Samiilovych. Faculty of History of Poltava V.G Korolenko National Pedagogical University. Collection of materials and bibliographies. To the 100th anniversary.] Scientific edition. Poltava. P. 210-211. 234 p [In Ukrainian].

3. Cherevan, A. (1950). Nauchnaia rabota kafedry istorii SSSR Molotovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Gorkogo v 1947-1949 gg. [Scientific work of the Department of History of the USSR, Molotov Gorky State University in 1947-1949.] *Voprosy Istorii- Questions of History*. № 3. P. 23-27 [In Russian].

4. Cherevan, A. (1952). Razvivat interes k nauchnoi rabote. (K voprosu metodiki organizatsii nauchnoi raboty studentov). [Develop an interest in scientific work. (On methods of students' organization of scientific work).] *Vestnik Vysshei Shloky-Reporter of Higher School*. № 7. P. 67-77 [In Russian].

5. Cherevan, A. (1967). Khorishky. Istoriiia mist i sil Ukraininskoi RSR. Poltavska oblast. [History of Cities and Villages

of the Ukrainian SSR. Poltava Oblast.] Kyiv: The main editorial office of the Ukrainian Soviet Encyclopedia of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. P. 433-444 [In Ukrainian].

6. Cherevan, A. (1967). Kozelshchynskyi raion. Istoriiia mist i sil Ukrainiskoi RSR. Poltavska oblast. [Kozelshchyn district. History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. Poltava Oblast.] Kyiv: The main editorial office of the Ukrainian Soviet Encyclopedia of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. P. 413-424 [In Ukrainian].

7. Cherevan, A. (1967). Opishnia. Istoriiia mist i sil Ukrainiskoi RSR. Poltavska oblast. [Opishnia. History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. Poltava Oblast.] Kyiv: The main editorial office of the Ukrainian Soviet Encyclopedia of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. 1028 p. P. 351-363 [In Ukrainian].

8. Cherevan, A. (1968). Ocherki istorii sotsialno-ekonomicheskogo i pravovogo polozheniia gosudarstvennykh krestian Urala i Ievropeiskogo Sievera Rossii do reformy P.D. Kisieliova. [Essays on the history of the socio-economic and legal status of the state peasants of the Urals and the European North of Russia before the reform of P.D. Kiselev.] Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv. 55 p. [In Russian].

9. Derzhavnyi arhiv Poltavskoi oblasti (DAPO). Osobovy Fond profesora Cherevania. [State Archives of Poltava Oblast (DAPO). Personal Fund of Professor Cherevan] [In Ukrainian].

10. Chetverti Cherevanivski naukovi chytannia. (2018). [Fourth Cherevan scientific readings] Proceedings from *Vseukraiinska naukova konferentsiia (z mizhnarodnoiu uchastiu) (do 100-richchia z chasu stvorennia Istoryko-filolohichnoho fakultetu v Poltavi)*, 25-26 zhovtnia 2018 roku - *The All-Ukrainian Scientific Conference (with international participation) (to the 100th anniversary of the establishment of the Faculty of History and Philology in Poltava on October 25-26, 2018)*. Poltava: V. G. Korolenko PNP. 258 p. [In Ukrainian].

11. Pershi Cherevanivski chytannia. (2007). [First Cherevan readings]. Proceedings from *Rehionalna nauково-praktychna*

konferentsiia – The Regional Scientific and Practical Conference. Poltava: IOTS PDU [In Ukrainian].

12. Piati Cherevanivski naukovi chytannia (na poshanu profesora A. S. Cherevania) (2020). Fifth Cherevan scientific readings (in honor of Professor A. S. Cherevan) (5th ed.). Poltava: V. G. Korolenko PNP. 332 p. [In Ukrainian].

13. Kapustyan, H. (2006). Naukova i liudska shkola profesora Cherevania. [Professor Cherevan's Scientific and Human School]. *Zoria Poltavshchyny-Dawn of Poltava Oblast* [In Ukrainian].

14. Kapustyan, H. (2010). *Naukovo-pedahohichna i hromadska diialnist Antona Samiilovycha Cherevania u Rosii. [Scientific-pedagogical and public activity of Anton Samiilovych Cherevan in Russia]. Chornomorskyi litopys-Black Sea Chronicle.* (2nd ed.). Mykolaiv: Petro Mohyla BSNU. P.116-122 [In Ukrainian].

15. Kapustyan, H. (2014). Profesor Cherevan-doslidnyk ahrarnoi istorii. [Professor Cherevan-a researcher of agrarian history]. *Ukraiinskyi selianyn – Ukrainian peasant.* Retrieved from <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/724> [In Ukrainian].

16. Kapustyan, H. T. (2020). Naukovo-pedahohichna i hromadska diialnist istoryka-ahraryka Cherevania. Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy. [Scientific-pedagogical and public activity of agrarian historian Cherevan. Issues of agrarian history of Ukraine]. Proceedings from *Trynadtsiati naukovi chytannia, prysviacheni pamiati D. P. Poidy-The Thirteenth Scientific Lectures Dedicated to the Memory of D. P. Poyda.* V. V, Ivanenko (Ed(s)). Dnipro: Lira. P.80-88 [In Ukrainian].

17. Druhi Cherevanivski chytannia. (2014). [Second Cherevan readings]. Proceedings from *II Vseukrainska naukova konferentsiia 30-31 zhovtnia 2013 roku-The Second All-Ukrainian Scientific Conference on October 30-31, 2013.* Poltava: V. G. Korolenko PNP. 332 p. [In Ukrainian].

18. Shosti Cherevanivski naukovi chytannia (na poshanu profesora A. S. Cherevanya). (2022). [Six Cherevan scientific readings (in honor of Professor A.S. Cherevan)] (6th ed.). Poltava: V. G. Korolenko PNP. 331 p. [In Ukrainian].

19. Rokyta, A., & Rokyta, H. (2014). Hlybynni koreni pershoho doktora nauk Poltavshchyny, profesora Cherevania. [The deep roots of the first Doctor of Sciences of the Poltava Region, Professor Cherevan]. Proceedings from *II Vseukraiinska naukova konferentsiia 30-31 zhovtnia 2013 roku-The Second All-Ukrainian Science Conference on October 30-31, 2013*. Poltava: V. G. Korolenko PNP. P.165-172. [In Ukrainian].

20. Treti Third Cherevan readings (2017). Proceedings from *III Vseukraiinska naukova konferentsiia 17-18 bereznia 2016 r.-The Third All-Ukrainian science conference of October 17-18, 2016*. Poltava: V. G. Korolenko PNP. 332 p. [In Ukrainian].

21. Yermak, O. P. (2007) Zhyttievyi i tvorchyi shliakh A.S. Cherevania. Pershi Cherevanivski chytannia. [Life and career of A. S. Cherevan. The first Cherevan readings]. Proceedings from *Rehionalna naukovopraktychna konferentsiia-The Regional Scientific and Practical Conference*. Poltava: IOTS PDU. P. 3-8 [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу документів про життя, викладацьку, наукову, громадську діяльність вченого, гуманіста, дисидента, першого доктора історичних наук на Полтавщині, професора Антона Самійловича Череваня, які надійшли до Державного архіву Полтавської області від Полтавського Національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка та від професорки Ганни Капустян. Ці документи склали основу Особового Фонду професора Череваня у Державному архіві Полтавської області.

Мета статті – проаналізувати тематику документів Особового фонду професора Череваня, які фундуєть одноіменний фонд у Державному архіві Полтавської області. Викликати інтерес до життєвого і творчого шляху професора Череваня, людини, громадянина, наукового діяча.

В основу класифікації документів Особового фонду професора Череваня покладений тематичний принцип. Вагому

частину документів Особового фонду професора Череваня складають відомості про його наукові дослідження, викладацьку діяльність.

Документи Фонду розкривають динаміку становлення Череваня як ученого, підготовку і захист ним дисертації «Нариси історії соціально-економічного і правового становища державних селян Уралу і Європейської Півночі Росії до реформи П.Д. Кисільова» (рос.) на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук. Джерельну базу докторської дисертації головним чином складали фонди державних архівів: Москви, Ленінграду, Архангельську, Петрозаводську, Вологди, Кірова, Пермі, Свердловська, Шадринська.

Документи Фонду засвідчують участь професора Череваня у дослідженнях історії Полтавщини, зокрема у Проєкті «Історія міст і сіл України».

Фонд містить цікаві і незвичайні документи для сьогодення – епістолярну спадщину, яку, з-поміж, інших поглинає мережева павутина інтернету – переписку з відомими ученими-істориками, основоположниками тематичних напрямлень радянської історичної науки.

Меморіальну складову документів Фонду представляють документи про увічнення пам'яті професора Антона Череваня: збірники шести наукових Череванівських читань, започаткованих у 2006 році у Полтавському Національному педагогічному університеті ім. В.Г. Короленка до 100-літнього ювілею вченого. Відтоді історичний факультет педуніверситету періодично організовує Череванівські наукові читання.

Ключові слова: Особовий Фонд професора Череваня, Полтавський обласний державний архів, тематика, дисертація, череванівські читання.

УДК 378.4(477.46) «192/19»:[94:908

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-78-101>

**THE CONTRIBUTION OF HIGHER EDUCATION
INSTITUTIONS OF CHERKASY REGION IN THE
DEVELOPMENT OF THE REGIONAL LOCAL LORE
MOVEMENT IN THE 1920-1930**

**ВНЕСОК ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЧЕРКАЩИНИ В
РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ РЕГІОНУ
У 1920-1930-х РОКАХ**

Анна Карпань,

*аспірантка кафедри історії
та культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*

E-mail: karpan22@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1434-3672>

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Anna Karpan,

*Postgraduate student of the
Department of History and
Culture of Ukraine and Special
Historical Disciplines*

E-mail: karpan22@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1434-3672>

*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

ABSTRACT

The article shows the development and formation of higher education in the territory of Cherkasy region in the 20-30's of the XX century. An attempt is made to investigate the creation of higher education institutions in the Cherkasy region in the 1920's and 1930's and to show their local history activities. This issue is not yet sufficiently covered in historical scientific discourse, so this article attempts to do so. The study of the history of Ukraine, local history, and special historical disciplines is especially relevant in

our time, when the war is ongoing and we need to know history and identify ourselves by our historical and cultural affiliation.

In writing the publication, we used the principles of scholarship, objectivity, and comprehensiveness. Among the special historical methods, we used comparative-historical, problematic-chronological, and retrospective, which make it possible to coordinate the events and facts under study, to present the material in a clear chronological sequence and logical completeness.

The creation of higher educational institutions in Cherkasy and Uman, as well as their activities at the initial stage, are studied. Cherkasy Pedagogical Technical University was established in 1921 and in 1930 became the Cherkasy Institute of Public Education and the development of local history, which was represented by the activities of the bandura band, was going on at the Institute. In 1930, a higher educational institution was established in Uman. These higher educational institutions were established in the era of «Ukrainization», as there was a need for teaching staff, changes in education continued, attention was paid to local history work in secondary schools, so it was necessary to train teachers of local history to implement local history work on the ground. It is also traced that the period of the 1930's saw the curtailment of «Ukrainization», the cessation of local history activities, and changes in the teaching of social studies. It is concluded that a lot was done during the short period of «Ukrainization», namely the active development of education and the creation of new higher education institutions.

Keywords: *higher education institutions, local history, bandura band, institute of public education, institute of social education, historical memory.*

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, коли відбувається російсько-українська війна, вивчення історії України, регіональної історії набуває все більшої актуальності серед населення. Адже за доби існування Радянського Союзу, коли відбувалася тотальна русифікація, знищення історичної

пам'яті нашого народу, викреслювалися з історії згадки про українську історію, не приділялася увага вивченню історії рідного краю.

Російська агресія стала можливою певним чином через неспроможність певної частини населення нашої держави ідентифікувати свою власну історико-культурну приналежність, незнання історії України та регіональної історії, тому зараз після цих трагічних подій для нас стало важливим та необхідним приділяти більш детальну увагу вивченню історії України та паралельно з цим вивченню історії свого краю в контексті історії України. Ми маємо пам'ятати своє минуле заради нашого майбутнього.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематикою краєзнавчої діяльності у вищих закладах освіти Черкащини у 20-30-х роках ХХ століття займалися В. Гоцуляк, О. Джагунова, Б. Комарніцький, Т. Клименко, Н. Полтавець. Із праць В. Голуцяк ми дізнаємося про відкриття та діяльність Інституту народної освіти в Черкасах. Також у працях Т. Клименко знаходимо інформацію про вищий навчальний заклад у Черкасах. О. Джагунова займалася вивченням історії створення вищого навчального закладу в Умані. Становищем освіти у досліджуваний період займалася Н. Полтавець. Науковий доробок Б. Комарніцького присвячений закладам вищої освіти у 1920-1930-х роках на території Правобережної України та на території Черкащини зокрема. Нами були опрацьовані матеріали Державного архіву Черкаської області, Центрального державного архіву вищих органів влади. І. Зеленський у своїй публікації на сторінках журналу «Краєзнавство» аналізує підготовку вчителя у закладі вищої освіти до краєзнавчої роботи (Зеленський, 1927).

Методологія дослідження. Наше дослідження базується на принципах науковості, об'єктивності, всебічності. Зі спеціальних історичних методів нами було застосовано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, які надають можливість узгодити

досліджувані події та факти, викласти матеріал у чіткій хронологічній послідовності та логічній завершеності.

Мета статті – дослідити створення закладів вищої освіти на території Черкащини у 1920-1930-х роках та краєзнавчу діяльність, яка відбувалася в них. Дане питання ще не є достатньо висвітленим в історичному науковому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. На період 1920-1930-х років припадає політика «українізації». Українізація – це тимчасова політика ВКП(б), яка була здійснена в Україні в 20-30-х роках ХХ століття. Ця політика – український різновид політики коренізації, яка була здійснена радянським урядом на початку 1920-х років. Дана політика проводилася з метою зміцнення владних структур в національних республіках та зміцнення партійно-радянського апарату. Основний зміст цієї політики полягав у залученні корінного населення до державного й господарського будівництва, в урахуванні національних чинників при комплектуванні кадрами партійного і державного апарату, громадських організацій; запровадженні в усіх установах української мови; організації мережі шкіл, вищих навчальних закладів, видавничої справи українською мовою; вивченні національних обрядів і звичаїв населення, його соціально-політичних та історико-побутових умов життя, розвитку української культури. (Чехович, 1991).

Українізація освіти була одним з важливим напрямів політики коренізації. Увагу до освітньої сфери можна пояснити кількома чинниками: по-перше, з ідеологічної точки зору, щоб слугувати зразком нового ладу, радянське суспільство мало бути освіченим; по-друге, освічене населення збільшувало виробничий потенціал і міць держави; і по-третє, освіта надавала чудові можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності. адже вся освітня система розглядалась як «єдиний державний апарат для проведення комуністичної пропаганди серед усіх трудящих мас населення», як «державне знаряддя комуністичної пропаганди в руках комуністичної партії» (Радянське культурне будівництво, 365), а

використовуватися вона повинна була, як і культура в цілому, «для завдань зміцнення пролетарської диктатури, зміцнення союзу робітників і селян для соціалістичної перебудови суспільства» (Радянське культурне будівництво, 372). Тим паче, що проблема українзації освіти в УСРР, зокрема шкільної освіти, дійсно була актуальною, адже українських шкіл в країні майже не існувало.

Основні заходи українзації шкільної освіти: перевід на українську мову навчання в закладах освіти, підготовка відповідних педагогічних кадрів, які навчали дітей рідною мовою, друк належної кількості підручників українською мовою тощо. Засоби, при цьому, використовувалися найрізноманітніші, адже досягнення результату в цій сфері давало поштовх до подальшого розвитку українзації (Куліш, 2010).

На території Черкащини в цей час теж відбуваються процеси українзації освіти, створюються нові заклади вищої освіти. Була потреба у вчительських кадрах, щоб проводити навчання в школах. Також у краєзнавчому русі 20-30-х рр. ХХ ст., окрім студентів та викладачів педагогічних закладів, вчителів та учнів шкіл, активну участь брали і студенти, які навчалися на інших спеціальностях, тому що краєзнавчі дослідження проводилася по всіх вищих навчальних закладах.

Викладачі та студенти залучалися до роботи краєзнавчих товариств, гуртків, що вносило у підготовку майбутніх фахівців якісно новий елемент, розвивало навички колективної і дослідницької діяльності та поєднувало академічну роботу студентів із освітою. У 1924 р. було створено Всеукраїнське студентське бюро краєзнавства, основна мета якого полягала в організації та керівництві краєзнавчою роботою студентства по всій Україні (Железко, 2012). Навчання вчителів та підготовка їх до краєзнавчої роботи відбувалася педагогічних технікумах та інститутах. Особливо важливу роль у краєзнавчих дослідженнях в 1920-х рр. відіграло студентство. У 1924 р. було створено Всеукраїнське студентське бюро краєзнавства із

метою організації та керівництва краєзнавчою роботою студентства по Україні. У резолюції Всеукраїнської наради пролетарського студентства зазначено, що у всіх вищих навчальних закладах повинна проводитись краєзнавча робота, яка допоможе організувати по всіх регіонах студентський краєзнавчий рух. У Положенні «Про Всеукраїнське студентське Бюро Краєзнавства при Центральному Бюро Пролетарського студентства» зазначено було завдання: організація і залучення студентів усіх вишів, робфаків, технікумів до краєзнавчих досліджень; популяризація ідей краєзнавства серед широких мас населення шляхом проведення лекцій, бесід, виставок; створення краєзнавчих осередків на периферії; організація експедицій у різні райони тощо. Наукова робота проводилась під керівництвом Всеукраїнської академії наук. Для роботи в різних галузях краєзнавства, Бюро поділялося на секції: геологічну, гідрологічну, метеорологічну, етнографічну, антропологічну, сільського господарства, кустарної промисловості. Воно мало свою бібліотеку, яка складалася з краєзнавчих видань, а також свою печатку і штамп (ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.406, 38 арк.). На початку 1920-х рр. потреба у висококваліфікованих учительських кадрах зумовила утворення на базі діючих вищих навчальних закладів інститутів народної освіти (Клименко, 2007). У 1920-1930-х роках наголошувалося на підготовці вчителя-краєзнавця. Відповідною підготовкою кваліфікованого педагогічного робітника мали займатися Педагогічні технікуми і Інститути Народної освіти. Були розроблені навчальні плани, де краєзнавство було виділено в окремий курс (Зеленський, 1927).

Передісторія створення закладу вищої освіти на Черкащині сягає ще дореволюційних часів, коли у 1912 р. в Черкасах було створено вчительську семінарію, яка готувала фахівців з середньою педагогічною освітою. За документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України ще в 1919 і 1920 роках серед місцевої інтелігенції зародилися ідеї та були розроблені конкретні

проекти щодо відкриття в Черкасах вищого педагогічного закладу. В архівному документі Головного Комітету професійно-технічної освіти, який називався «Загальні відомості про педагогічні навчальні заклади», які склалися з запитальника та відповідей на нього. Так, на запитання: коли навчальний заклад відкрито? вказувалася дата 6 лютого 1921 року, хоча перші проекти та анкети були направлені ще в 1919 році (ДАЧО, ф. 203, оп. 1, спр. 6, арк.). З вересня 1920 року розпочалася підготовча робота. Спочатку був складений проект, навчальні плани за зразком педагогічних інститутів проекти і плани 1919-1920 рр. Цікаво, що основою навчальних планів були відповідні плани: Київського інститут народної освіти, Чернігівського педагогічного інституту Харківського, Московського педагогічних інститутів. Зазначене засвідчує високу ступінь зацікавленості Вченої ради і колективу викладачів та їх відповідальний підхід до складання навчальних планів майбутнього інститут народної освіти в Черкасах. У 1921 р. був здійснений набір до педагогічних трьохрічних курсів. Потреба регіону в учительських кадрах була настільки великою, що перший набір студентської молоді становив 214 осіб. Студентами стали направлені Кременчуцьким губернським відділом народної освіти вчителі сільських шкіл, передусім Черкаського повіту, який у той час входив до Кременчуцької губернії. Факультет соціального виховання мав три відділення: природниче, фізико-математичне, і соціальне, яке включало підготовку істориків і літераторів. Отже названі спеціальності мають вважати дату заснування саме лютий 1921 рік (Гоцуляк, 2011).

Серед них було чимало випускників Черкаської вчительської семінарії. Були також і «вільні студенти» – здебільшого місцеві вчителі, яким дозволялося відвідувати заняття власним бажанням. У анкетах на запитання: які нові відділення передбачалося відкрити містилася наступна відповідь, що передбачається відкриття робітничого факультету на який ведеться запис і з часом, коли з'являться

керівники і викладачі, планується відкрити відділення дошкільного виховання. Така потреба викликана наявністю великої кількості кандидатів, які не закінчили шкіл другого ступеня, є дорослі, які бажають мати середню освіту з розрахунку отримання її за 2-3 роки. Саме для таких осіб є потреба у підготовчому відділенні На запитання: які вимоги до знань вступників, зазначалося, що на перший курс зараховуються особи, котрі закінчили школи другого ступеня а саме випускники гімназій, вчительської семінарії та ін. або за результатами курсів цих шкіл (приблизно у обсязі курсу колишніх жіночих гімназій). Вимоги до тих осіб, які мали вступати на робітничі відділення, встановлювалися в залежності від того на скільки років були складені навчальні плани. Щодо навчальної практики, то педагогічна практика згідно навчальних планів проходила на 3-4 курсах. На початок 1921 р. вже відкривався другий курс та було організовано практику у школах Черкас. Також передбачалося при інституті відкрити дитячий садок й семирічну школу. Заняття проходили у великому двоповерховому приміщенні колишньої гімназії за адресою Смілянська, 33, де було 13 аудиторій. Гуртожиток і їдальня знаходилися за адресою Бульварна, 52, разом з клубом). Спершу штат навчального закладу налічував 17 осіб, пізніше 12 викладачів і 1 службовця. Під час викладання навчальних дисциплін, переважно використовувалися лекції, практичні заняття, підготовка студентами рефератів. Під керівництвом викладачів вони також проводили досліди у відповідно обладнаних кабінетах та ін. Викладацький склад на першому курсі був представлений трьома професорами і приват-доцентами та восьми викладачами. У зв'язку з відкриттям другого курсу перенести свою викладацьку роботу в Черкаський інститут народної освіти зголосилися вже 5 професорів і доцентів київських інститутів (Гоцуляк, 2011).

Рада навчального закладу була створена у вересні 1920 року, коли передбачалося відкриття інституту. Відтермінування відкриття відбулося за технічних причин до

січня 1921 року. У повному складі Рада засідала 5-6 разів у півріччя. Безпосереднє вирішення оперативних і розпорядчого характеру питань здійснювалося складом обраного Правління з чотирьох осіб. Отже всі справи інституту вела Рада. До неї входили всі викладачі й 1/3 виділялася для представників студентства (Гоцуляк, 2011).

Окрім педагогічних трьохрічних курсів в Черкасах діяла педагогічна школа, яка була перетворена з вчительської семінарії та готувала кадри для дитячих садків і нижчих класів семирічних шкіл. В Черкаському інституті народної освіти була створена й проводила свою діяльність студентська Рада, яка обиралася на загальних зборах студентів. Був також створений інститут факультетських старост. Архівні документи засвідчили й існування відповідного кооперативу, що мав правління та ревізійну комісію. Звіт Черкаського інституту народної освіти за 1920-1921 навчальний рік був складений виконуючим обов'язки завідуючого ІНО в Черкасах І. Звинським, якій підписався, як виконуючий обов'язки завідуючого навчальним закладом (ЦДАВО України ф. 166., оп. 2, спр. 292.).

У Черкасах були великі книжкові фонди та кабінети донедавна існуючих у місті 10 середніх шкіл. З часу відкриття інституту відбувся збір майна, яке збереглося та вціліло, організація центральної бібліотеки, центрального фізичного кабінету та ін. Вказувалося також на наявність у Черкасах старих великих бібліотек і музеїв (природничого, історичного і сучасності), що використовувалися у навчальному процесі ІНО (Гоцуляк, 2011).

У 1930 р. згідно постанови Наркомосвіти, ухваленої на засіданні Президії Шевченківського округового виконавчого комітету Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів від 16 травня 1930 р. педагогічний технікум було перетворено в інститут народної освіти. Вже в 1928-1929 рр. було випущено 46 вчителів з агробіологічної та 41 вчитель з фізико-математичної спеціальностей. У 1930 р. згідно

постанови Наркомосвіти, ухваленій на засіданні Президії Шевченківського округового виконавчого комітету Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів від 16 травня 1930 р. педтехнікум було перетворено в інститут народної освіти. В ухваленні також зазначалося про обмін приміщеннями між технікумом та першою трудовою школою та доручено міській Раді забезпечити інститут навчальними приміщеннями та гуртожитком для студентів та персоналу. Згідно Постанови РНК УСРР від 11 серпня 1930 р. у зв'язку із збільшенням мережі середніх шкіл та ростом потреб у освічених кадрах його було перейменовано у Черкаський інститут соціального виховання з трьома відділеннями: агробіологічним, техніко-математичним та історичним. У складі колективу інституту відбулися зміни: інститут поповнився новими кадрами з університетською освітою, які перебудували його діяльність, стимулювали підвищення кваліфікації старих кадрів. Було створено навчальні лабораторії, майстерні, де застосовувалися нові прилади, інструменти, навчальна наочність (Клименко, 2007).

У 1933 р. Черкаський Інститут соціальної освіти (ІСО) був реорганізований у трирічний педагогічний інститут у складі трьох факультетів – природничого, фізико-математичного, мовно-літературного. З 1935 р. заклад готував фахівців на двох факультетах – фізико-математичному і хіміко-біологічному. Термін навчання складав 4 роки. У 1938 р. при Черкаському педінституті почав функціонувати учительський інститут з дворічним терміном навчання з одним мовно-літературним факультетом, який мав готувати вчителів російської і української мови та літератури. (Комарніцький, 2013).

За перші три роки діяльності інститут випустив 199 вчителів, що складає понад 60 випускників щорічно. У 1932 р. інститут було переведено в новозбудоване триповерхове приміщення в центрі міста. Наприкінці 1930 р. після ліквідації округів це приміщення було передано Міністерству освіти для

побудови і переобладнання. Щодо краєзнавчої роботи, то можемо говорити, що на той час припадає і закладення ботанічного саду площею в 10 гектарів, який доволі швидко виріс в достатньо помітну і сильну навчальну одиницю інституту. Було закладено і успішно розвивалися мічурінський сад, різні науково-дослідні ділянки для практичних робіт студентів, було організовано парникове господарство, побудовано теплиці, оранжереї і вегетаційний будинок. Через 3-4 роки цей сад став чудовою базою розгортання науково-дослідної роботи з природничих дисциплін та дозволяло вивчати рослинний світ Черкащини, що було елементом краєзнавчої роботи із вивчення природи краю. У цей період відбулися значні зміни в його діяльності: збільшилася територія, чисельність прийому студентів і бібліотечного фонду. До інституту прибули ряд викладачів із значним педагогічним досвідом та глибокою теоретичною підготовкою. (Клименко, 2007).

Для забезпечення викладання окремих дисциплін з Києва запрошувалися відомі науковці, як М. Зеров, О. Гермайзе. Студентами інституту в 1921 р. стали учителі сільських шкіл. Були також і «вільні студенти» – здебільшого місцеві вчителі, яким дозволялося відвідувати заняття за бажанням. Проте через матеріальні труднощі кількість студентів зменшувалася. На початку 1922- 1923 навчального року тут навчалася лише 96 осіб. До початку 30-х років кількість студентів залишалася на рівні 110 осіб. У 1924-1925 навчальному році відбувся випуск перших фахівців з вищою педагогічною освітою, які були направлені на роботу у школи Черкаської округи. У подальшому випуск спеціалістів становив щорічно 35-36 осіб. Протягом 20-х років, незважаючи на складні матеріальні умови, Черкаський інститут підготував близько 170 учителів з вищою освітою. (Полтавець, 2012)

У 1933 р. відбулися зміни відділах інституту, було ліквідовано історичний відділ, а натомість створено мовно-літературний відділ. Студенти історичного відділу були

переведені до Київського державного педагогічного інституту. Всі ці зміниплинули на необхідність проведення реорганізації інституту. 1933 р. став в житті інституту роком значної перебудови. За ухвалою Уряду його було реорганізовано в Черкаський державний педагогічний інститут, який складався з трьох факультетів: природничого, фізико-математичного та мовно-літературного з очною і заочною формами навчання. (Клименко, 2007). Наприкінці 1930-х рр. штат працівників інституту складав 67 викладачів, в їх складі 2 професорів, 5 кандидатів наук, 9 аспірантів. Протягом 1930-х рр. інститут випустив 1100 кваліфікованих вчителів з різних спеціальностей. (Клименко, 2007).

У 1938 р. при Черкаському педінституті розпочинає роботу учительський інститут з дворічним терміном навчання та в складі одного мовно-літературного факультету, який мав готувати вчителів російської і української мови та літератури. (Комарніцький, 2013).

Як осередок краєзнавчого руху при Черкаському державному педагогічному інституті діяла капела бандуристів. У 1925 р. житель села Мордви на Чигиринщині І. Бойченко та керівник місцевого хору Т. Мотайленко створили в селі капелу бандуристів. Серед її активних учасників були і брати Ф. Вусатий та К. Вусатий. К. Вусатий по закінченню двомісячних педагогічних курсів у Чигирині вчителював у селі Боровиця. У 1933 р. він стає студентом математичного факультету Черкаського державного педагогічного інституту. Захоплення українською піснею, бажання відродити мистецтво кобзарів спонукало його до організації при вузі капели бандуристів. До складу увійшли: Ф. Жарко, Я. Рожальська, О. Мотайленко Репертуар капели бандуристів при ЧДПІ складали українські народні пісні, думи. Вже у 1938 р. за вироком трійки НКВС учасники були заарештовані та розстріляні як члени повстанської організації, що мали на меті підняти «на випадок війни збройне повстання проти радянської влади». Після цих трагічних подій капела припинила існування.

(Солодар,2007). Так на період 20-30-х рр. ХХ ст. припадає піднесення краєзнавчого руху у закладах освіти.

В 20-х роках ХХ ст. політичні., соціально-культурні умови розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи не були однозначними. Позитивний вплив мало вимушене лояльне відношення влади до розвитку національно-культурного будівництва. Краєзнавчо-екскурсійна справа на Черкащині займала важливе місце в процесі навчання, підготовки студентів. В цей час спостерігаємо що запроваджувалися агітаційні екскурсії серед студентів зокрема в процесі відзначення жовтневих, першотравневих та інших дат. Особливого політичного спрямування краєзнавчо-екскурсійна справа набула в кінці 20-х років, коли було створено Всеукраїнське Товариство пролетарського туризму та екскурсій, яке вбачало свою діяльність в тому, що екскурсійна справа – це форма класової боротьби (Костюкова,2003).

Цікавими є обґрунтування про створення в Черкасах вищого закладу освіти, а саме – докази місцевого керівництва на користь відкриття вищого навчального закладу у Черкасах. Зокрема, цікавість викликає аргументація керівництва Кременчуцького губернського комітету професійної освіти та Губернського Виконавчого комітету. Тодішнє керівництво враховувало важкі економічні умови держави, перенасиченість великих міст населенням. Воно вважало, що раціональним було часткове перенесення вищої школи з перевантажених центрів у менші. Одним із аргументів було те, що у просторі від Києва до Катеринослава не було вищої школи. Зазначене робило Черкаси привабливим містом для того, щоб відкрити вищий навчальний заклад. Адже тоді провінційній молоді було недосяжним навчання у провідних вищих навчальних закладах. За переконанням керівництва такий стан вважався неприпустимим при тогочасних завданнях народної освіти (Гоцуляк,2011).

Подібні реорганізації відбулися й в Умані. Потреба створення в Умані педагогічного інституту була обґрунтована

тим, що Уманська округа на той час займала значну частину щодо загальної території України й перебувала на шостому місці за кількістю населення. Але необхідність у виші не обмежувалася адміністративними кордонами Уманщини. Умань розташована на стику чотирьох густо населених областей України, що створює особливу зручність студентам. Наведені міркування засвідчили цілковиту доцільність у відкритті в Умані Інституту соціального виховання (Джагунова, 2016).

У 1930 р. на базі діючого педагогічного технікуму був створений ІСВ з трирічним терміном навчання та в складі 4 відділень – техніко-математичного, соціально-економічного, мовно-літературного та біологічного. (Комарніцький, 2013).

Інститут формувався без матеріальної бази, яка мала б включати книгозбірні, лабораторії. Не вистачало й людського ресурсу, а саме викладачів. З боку Народного Комісаріату Освіти ніякої допомоги практично не надходило. Справа про організацію навчального закладу була розв'язана занадто пізно. Можливості підготовки до набору студентів також не було, тому навчання у закладі розпочалося 15 жовтня 1930 р. Перший набір студентів становив 117 осіб, переважна більшість яких мала семирічну освіту. Одночасно при інституті було відкрито робітничий факультет, який мав у складі денне і вечірнє відділення. (Джагунова, 2016).

Пізніше комплектування закладу відбувалося за рахунок випускників робітничих факультетів і підготовчих курсів. У перші роки існування закладу випускники робітничих факультетів зараховувалися до вишу без вступних іспитів. У 1932 р. при інституті нараховувалося вже 5 робітничих факультетів: 1 денний та 4 вечірніх, що розташовувалися в Умані, Звенигородці, Тальному та Монастирищі. У перші роки свого існування Уманський інститут соціального виховання не мав ні готових кабінетів, ні обладнаних аудиторій. Кабінети, бібліотеку, лабораторії, обладнання аудиторій, гуртожитки створювали з початку. Першим директором закладу було

призначено Шимка. На цій посаді він пропрацював не довго і вже з жовтня 1930 р. обов'язки директора виконував О. Лінник, а ще через 4 місяці директором став А. Пиріжняк. Викладачів не вистачало, тому їх залучати з педагогічного технікуму. Навесні 1931 р. дирекція інституту неодноразово зверталась до РНК УСРР з проханням про покращення матеріально-фінансового стану закладу. Недофінансування, відсутність належних умов проживання та харчування призвело до того, що студенти весняного набору в кількості 129 осіб стали залишати навчання, залишилось 90 студентів. (Джагунова, 2016)

Але, незважаючи на труднощі початкового періоду становлення, інститут вже наступного 1931-1932 навчального року запрацював як самостійний вищий навчальний заклад. І як наслідок вже в 1933 р. відбувся перший випуск учителів в складі 97 осіб, з них: учителів історії – 25, мови та літератури – 23, математики – 19, біології – 30. За перше десятиліття існування профіль закладу неодноразово зазнав змін. Після першого випуску в 1933 р. Інститут соціального виховання зазнав реорганізації та став називатися Педагогічний інститут з чотирирічним терміном навчання. У педінституті діяли факультети: історичний, мовно-літературний, математичний, біологічний. У 1934 р. здійснено обмін спорудами: будівлю біологічного факультету передано швейній фабриці, а двоповерхову будівлю швейної фабрики було передано інституту під приміщення гуртожитку. Сам же біологічний факультет було переведено в будинок, де розташовувався гуртожиток інституту за адресою вулиця Радянська, 18. У 1935 році біологічний факультет було реорганізовано в природничо-географічний факультет Уманського учительського інституту. У 1935 р. у зв'язку з гострою потребою у педагогічних кадрах інститут призупиняє свою діяльність. Термін навчання скорочується до 2-х років. У цей час діяли факультети: фізико-математичний, природничо-географічний, а також вечірнє відділення з підготовки вчителів мови і літератури. За перші

роки інститут підготував 1537 народних учителів. З метою підвищення індивідуальної відповідальності студентів та належного порядку обліку їхніх знань у 1936 р. було впроваджено єдину залікову книжку. Тоді ж було введено і студентський квиток, який називався студентська картка. Аз 1937 р. студенти вишу почали складати випускні державні екзамени. Замість свідоцтва про закінчення інституту вручали дипломи випускника вищого навчального закладу, де прописували професійні права випускника. (Джагунова, 2016).

У 30-х рр. комплектування контингенту студентів мало свою специфіку. Важливим джерелом поповнення студентських рядів були слухачі робітфаків. Саме за допомогою них здійснювалася пролетаризація складу студентів. Щоб випускники робітфаку після його закінчення не порозбігалися в інші виші, при прийомі на робітфак від кожного слухача почали вимагати розписку-зобов'язання про те, що він не лише буде добросовісно відвідувати всі заняття, а й неодмінно вступатиме саме в той вищий навчальний заклад, робітфак якого він закінчить. Такі розписки-зобов'язання зберігаються у деяких особових справах колишніх студентів Уманського педагогічного інституту. Знайдено там і анкети, в яких запитувалося переважно про соціальне походження, майновий стан батьків (величина заробітку чи земельного наділу), партійність тощо. Причому одну і ту ж форму анкети заповнювали 2, а то й 3 рази, навчаючись на різних курсах. Внизу анкети була сувора приписка, згідно з якою категорично заборонялося не лише робити правки в анкеті, а й давати її студенту після того, як вона буде заповнена і підшита до особової справи. Легко зрозуміти, для чого це робилося, якщо звернути увагу на підкреслені червоним олівцем розбіжності у відповідях одного і того ж студента на одні і ті ж питання анкети, зроблені у різні роки. Контингенти набору до робітфаків були значними. Так, в Уманському ІСВ у 1931 р. на денний робітфак набрали 98 осіб, вечірній – 27330. У 1937 р. у Черкаському педінституті на денний робітфак планували

набрати 60 осіб, а на вечірній – 115. Заяви про вступ подали 500 претендентів. Тому вирішили дещо збільшити контингент і на навчання прийняли загалом 220 слухачів. Певна увага приділялася профорієнтаційній роботі. Зокрема, у звіті Уманського ІСВ за 1932-1933 н.р. йшлося про те, що в 15 районах регіону оприлюднили оголошення про набір до інституту. В окремі райони відрядили кожний студент взяв на себе зобов'язання залучити до вишу не менше одного абітурієнта. (Комарницький, 2013).

Оскільки Уманський ІСВ був нещодавно створений, то краєзнавча діяльність в ньому велася фрагментарно. Краєзнавча діяльність велася в Уманському агротехнічному технікумі і була представлена діяльністю вченого-мовознавця Є. Рудницького, який викладав у даному закладі з 1922 року став викладачем в Уманському агротехнікумі, де працював певно до 1927 року. У цей період збирає етнографічно-мовознавчі матеріали. Його зацікавлення весільними обрядами не минуло. У своїй статті «Зложене речення в гуманських діалектах» він пише про те, що, почавши свої спостереження над мовою села Війтівки Гуманського району (тепер околиця Умані), він поширив свої спостереження над мовою сусідніх сіл, не раз відвідував і дальші села та збирав матеріал із закутків. При цьому вчений наголошує, що «Мова пісень (у мене переважно весільні) заховала чимало архаїчних рис і досі пильно шанується проти нових впливів». Дослідником було записано багато прикмет, повір'їв. (Бубель). Про уманський період діяльності Є. Рудницького і його краєзнавчу роботу свідчить, адже він активно включився в студентське та громадське життя колективу навчального закладу. У 1923 році він організував групу студентів у кількості 30 осіб і створив екскурсійне бюро з обслуговування відвідувачів парку «Софіївка» (на той час Сад імені III Інтернаціоналу), був членом редколегії з випуску збірника праць Уманського агротехнікум (Кубійович, 1955-1995)

Висновки. Таким чином, можемо зробити висновок, що у 1920-1930-х роках значна увага приділялася підготовці вчителя-краєзнавця, яка здійснювалася у вищих закладах освіти. На Черкащині у цей час були відкриті заклади вищої освіти, але враховуючи, що заклади були новими, то краєзнавча діяльність в них тільки розпочалася. Яскравим прикладом внеску закладів освіти в розвиток краєзнавства регіону є діяльність капели бандуристів при Черкаському державному педагогічному інституті, екскурсійна діяльність студентів Уманського агротехнікуму. У цей час краєзнавство було виокремлено в окремий предмет, тому після закінчення навчання вчорашні студенти під час роботи в школах мали активно займатися краєзнавчою роботою в регіоні. Отже на період 1920-1930-х років на Черкащині припадає створення нових закладів вищої освіти, зокрема Черкаського інституту народної освіти та Уманського інституту соціального виховання, які продовжують свою діяльність до наших днів. Нами здійснено спробу проаналізувати історію їх створення, вплив на освіту та краєзнавчу діяльність. Також можемо зробити висновок про зміну діяльності в 1930-х роках, зокрема у викладанні історії, краєзнавства, тому що на цей час припадає докорінна зміна у вивченні історії, заборона вивчення історії України та репресії проти діячів краєзнавців, вчених.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бубель С. Євген Рудницький. Етнічна історія народів Європи. 2003. Випуск 15. С. 94–134.
2. Гоцуляк В. Документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України про відкриття Інституту народної освіти у Черкасах. *Матеріали Шостої науково-практичної конференції «Черкащина в контексті історії України»*. Черкаси, 2011. С. 33-39.
3. Джагунова О. Уманський педагогічний університет – початок історії. Київські історичні студії. 2016. Випуск 2. С. 141-146.

4. Державний архів Черкаської області (ДАЧО) ф. 203, оп. 1, спр. 6, арк.

5. Желізко А. Роль освітніх закладів у дослідженні історії рідного краю в 1919-1929 рр. Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка, 2012. Вип. 5. С. 388-395.

6. Зеленський І. Як ми готуємо вчителя-краєзнавця. Краєзнавство. –Х., 1927. № 3. С.6-11.

7. Клименко Т. Історія ЧНУ за документами ДАЧО. *.ЧНУ:історія та сучасність. Матеріали конференції присвячені 85-річному ювілею ЧНУ ім. Б. Хмельницького.* Черкаси, 2007 р. С. 17-24.

8. Комарніцький О. Педагогічні навчальні заклади Черкащини у 20-30–ті рр. XX ст.: реорганізації та формування студентського складу. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2013. Випуск 23. С.416-424

9. Костюкова О. Краєзнавчо-екскурсійна справа в Україні в 20-х роках XX ст.: суспільно-політичний, освітній і культурологічний аспект. Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. 171 с.

10. Костюкова О. Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках XX ст. [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 Харків, 2003. 20 с.

11. Кубійович В. Енциклопедія українознавства : Словникова частина. Париж -Нью-Йорк : Молоде життя, 1955-1995.

12. Куліш Т. Українізація шкільної освіти в період національного відродження 20-х років XX ст.: причини, проблеми, шляхи реалізації . Історико-педагогічний альманах, 2010. Вип. 2. С. 64-67.

13. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917-1959. Київ 1959. С. 504.

14. Полтавець Н. Культурно-освітнє середовище на території сучасної Черкащини в 1920-х роках проблеми та перспективи в умовах глобалізації. *Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції 15 листопада.* Тернопіль, 2012. С. 168-171.

15. Солодар О. З історії капели бандуристі при ЧДПУ (з матеріалами фольклорно-етнографічних експедицій 1995-1998 рр.). *Історія ЧНУ за документами ДАЧО . ЧНУ:історія та сучасність. Матеріали конференції присвячені 85-річному ювілею ЧНУ ім.. Б.Хмельницького*. Черкаси, 2007 р. С. 119-123.

16. Чехович В. Державно-правові питання українізації в 20-х роках. Минуле України: відновлені сторінки. Київ 1991. С. 96–122.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) ф. 166., оп. 2, спр. 292.

18. ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.406, 38 арк.

REFERENCES

1. Bubel S. Yevhen Rudnytskyi. Etnichna istoriia narodiv Yevropy. [Yevhen Rudnytskyi]. Ethnic History of the Peoples of Europe. Issue, 2003 15. S.94-134. [in Ukrainian].

2. Chekhovych V. (2010). Derzhavno-pravovi pytannia ukrainizatsii v 20-kh rokakh. Mynule Ukrainy: vidnovleni storinky. [Derzhavno-pravovipytanniaukrainizatsiiv 20-khrokakh].Mynule Ukrainy: vidnovleni storinky. S.96-122. [in Ukrainian].

3. Dzhahunova O. (2016). Umanskyi pedahohichnyi universytet – pochatok istorii. [UmanPedagogicalUniversity - thebeginning of history] . Kyiv Historical Studies. 2016. Issue 2. S. 141-146.]. [in Ukrainian].

4. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (DACHO) f. 203, op. 1, spr. 6, ark. [State Archives of Cherkasy Oblast (DACHO) f. 203, op. 1, p. 6, leaf.] [in Ukrainian].

5. Hotsuliak V. (2011). Dokumenty Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy pro vidkryttia Instytutu narodnoi osvity u Cherkasakh . [Documents of the Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine on the opening of the Institute of Public Education in Cherkasy]. Proceedings of the Sixth Scientific and Practical Conference «Cherkasy Region in the Context of the History of Ukraine». Cherkasy, 2011.S. 33-39. [in Ukrainian].

6. Klymenko T. Istoriia ChNU za dokumentamy DACHO (2007). [The history of ChNU according to the documents of the DACHO]. ChNU: history and modernity. Materials of the conference dedicated to the 85th anniversary of B. Khmelnytsky ChNU. Cherkasy, 2007. pp. 17-24. [in Ukrainian].

7. Komarnitskyi O. (2013). Pedahohichni navchalni zaklady Cherkashchyny u 20-30-ti rr. KhKh st.: reorhanizatsii ta formuvannia studentskoho skladu [Pedagogical Educational Institutions of Cherkasy Region in the 20-30s of the Twentieth Century: Reorganization and Formation of Student Body]. Scientific works of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Historical Sciences. 2013. VOL. 23. S. 416-424. - [in Ukrainian].

8. Kostiukova O. (2010) Kraieznavcho-ekskursiina sprava v Ukraini v 20-kh rokakh KhKh st.: suspilno-politychnyi, osvitnii i kulturolohichnyi aspekt. [Local history and excursion business in Ukraine in the 20s of the twentieth century: socio-political, educational and cultural aspect]. Cherkasy: Izd. from. B. Khmelnytsky Chernihiv National University, 2010. S 171. [in Ukrainian].

9. Kostiukova O. (2003) Rozvytok kraieznavcho-ekskursiinoi spravy v Ukraini v 20-kh rokakh XX st. [The development of local history and excursion business in Ukraine in the 20s of the XX century]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv: Karazin Kharkiv National University. [in Ukrainian].

10. Kubiiovych V. (1955-1995) Entsyklopediia ukrainoznavstva : Slovnykova chastyna. [Encyclopedia of Ukrainian Studies : Dictionary part]. Paris-New York: Young Life, 1955-1995. [in Ukrainian].

11. Kulish T. (2010) Ukrainizatsiia shkilnoi osvity v period natsionalnoho vidrozhennia 20-kh rokiv KhKh st.: prychny, problemy, shliakhy realizatsii . [Ukrainization of school education during the national revival of the 20s of the twentieth century: causes, problems, ways of implementation]. Historical and Pedagogical Almanac, 2010. Issue 2. pp. 64-67. [in Ukrainian].

12. Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR. Vazhlyvi rishennia Komunistychnoi partii i Radianskoho Uriadu. 1917-1959. (1959).[Cultural construction in the Ukrainian SSR. Important decisions of the Communist Party and the Soviet Government. 1917-1959]. Kyiv, 1959. S. 504. [in Ukrainian].

13. Poltavets N. (2012). Kulturno-osvitnie seredovyshe na terytorii suchasnoi Cherkashchyny v 1920-kh rokakh problemy ta perspektyvy v umovakh hlobalizatsii. [Cultural and Educational Environment in the Territory of Modern Cherkasy Region in the 1920s: Problems and Prospects in the Context of Globalization]. Materials of the VIII All-Ukrainian Scientific Conference on November 15. Ternopil, 2012. S. 168-171. [in Ukrainian].

14. Solodar O. (2007). Z istorii kapely bandurysti pry ChDPU (z materialamy folklorno-etnografichnykh ekspedytsii 1995-1998 rr.). [From the History of the Bandura Choir at ChSPU (based on materials from folklore and ethnographic expeditions of 1995-1998)]. The history of ChNU according to the documents of the DACHO. ChNU: history and modernity. Materials of the conference dedicated to the 85th anniversary of B. Khmelnytsky ChNU. Cherkasy, 2007. pp. 119-123. [in Ukrainian].

15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) f. 166., op. 2, spr. 292. [Central State Archive of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (CSPAU) f. 166, op. 2, p. 292.] [in Ukrainian].

16. TsDAVO Ukrainy, f.166, op.3, spr.406, 38 ark. [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (CSPAU) f.166, op.3, spr.406, 38 ark.] [in Ukrainian].

17. Zheliezko A. (2012). Rol osvityvnykh zakladiv u doslidzhenni istorii ridnoho kraiu v 1919-1929 rr.[The role of educational institutions in the study of the history of the native land in 1919-1929].Issue 5.S. 388-395. [in Ukrainian].

18. Zelenskyi I. (1927) Yak my hotuiemo vchytelia-kraieznavtsia. [Zelensky I. How we prepare a teacher of local history.] Local History. Kh. № 3. C.6-11. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті показано розвиток та становлення вищої освіти на території Черкащини у 20-30-х роках ХХ століття. Здійснено спробу дослідити створення закладів вищої освіти на території Черкащини у 1920-1930-х роках показати їх краєзнавчу діяльність. Дане питання ще не є достатньо висвітленим в історичному науковому дискурсі, тому в даній статті зроблено спробу це зробити. Особливої актуальності вивчення історії України, місцевої історії, спеціальних історичних дисциплін набуває в наш, коли триває війна і ми маємо знати історію та ідентифікувати себе до історико-культурної приналежності.

Під час написання публікації використано принципи науковості, об'єктивності, всебічності. Зі спеціальних історичних методів нами було застосовано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, які надають можливість узгодити досліджувані події та факти, викласти матеріал у чіткій хронологічній послідовності та логічній завершеності.

Досліджено створення вищих навчальних закладів у Черкасах та Умані, а також їх діяльність на початковому етапі. Черкаський педагогічний технікум і в він 1930 став Черкаським Інститутом народної освіти створено в 1921 році та при ньому йшов розвиток краєзнавчої справи, яка була представлена діяльністю капели бандуристів. В 1930 році вищий навчальний заклад було створено в Умані. Дані вищі навчальні заклади створювалися в добу «українізації», оскільки була потреба у педагогічних кадрах, тривали зміни в освіті, приділялася увага краєзнавчій роботі у загальноосвітніх навчальних закладах, тому потрібна була підготовка вчителів-краєзнавців до впровадження краєзнавчої роботи на місцях. Також відстежено, що на період 1930-х років припадає згортання «українізації», припинення краєзнавчої діяльності, зміни у викладанні суспільних дисциплін. Зроблено висновок, що

за нетривалий період «українізації» було зроблено багато, а саме активний розвиток освіти та створення нових вищих навчальних закладів.

Ключові слова: заклади вищої освіти, краєзнавча діяльність, капела бандуристів, інститут народної освіти, інститут соціального виховання, історична пам'ять.

UDC 001.8:631.527 Yeremeiev

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-102-121>

**SCIENTIFIC ACHIEVEMENTS OF I.M. YEREMEIEV –
A SIGNIFICANT CONTRIBUTION TO THE
DEVELOPMENT OF THE NATIONAL PLANT BREEDING**

**НАУКОВІ ЗДОБУТКИ І.М. ЄРЕМЕЄВА – ВАГОМИЙ
ВНЕСОК У РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ СЕЛЕКЦІЇ
РОСЛИН**

Майя Костюк,

*кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри
соціально-гуманітарних і
правових дисциплін*

E-mail: majjja@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8484-2074>

*Уманський національний
університет садівництва, вул.
Інститутська, І.м. Умань,
Україна, 20305*

Maiia Kostiuک,

*Ph.D. in Historical Science,
Associate Professor of
Department of social,
humanitarian and legal
disciplines*

E-mail: majjja@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8484-2074>

*Uman National University of
Horticulture1, Instytutska St.,
Uman, Ukraine, 20305*

ABSTRACT

The article deals with the contribution of Professor I.M. Yeremeiev to the development of domestic science and practice, based on the references and publications. The urgency of the research is determined by the fact that the driving force of the social and economic level of the country is the development of science and technology. Achievements of domestic scientists are one of the determining factors of technical progress and economic development of the state.

The general scientific principles and methods are the methodological basis of the research.

In the process of the research, the scientific activity of I.M. Yeremeiev, the outstanding scientist and breeder, on the creation of plastic, durable, high-protein and high-yield varieties, development of theoretical bases and methods of the breeding process was analyzed.

It is emphasized that he went down in the history of breeding as a leading co-author of the winter wheat «Ukrainka 0246», which is the pride of domestic breeding and a calling card of Ukraine. It is noted that the variety received its name in 1920, was regionalized in 1929 and in 1956 was approved by the UN as an international standard for strong wheat, thanks to its high yield and good baking qualities, it became an important article of Soviet export and recognized worldwide bread quality standard. It is pointed out that «Ukrainka 0246» was used in crossbreeding directly and through varieties bred with its participation. Its descendants are more than 300 varieties.

It was found out that the Leninhrad Breeding Station under the leadership of I.M. Yeremeiev bred and handed over to the state commission for testing the varieties of wheat, oats, barley and peas. The winter wheat DC 2444, the spring wheat varieties – Tulun 3A/32 and Tulun 70B/8 and Alhausen buckwheat were regionalized. However, the main achievement of I. M. Yeremeiev's life is the creation and distribution of «Ukrainka 0246» variety.

Keywords: *Professor I.M. Yeremeiev, scientist and breeder, scientific activity, breeding in crop production, Myronivska Breeding Station, winter wheat varieties, «Ukrainka 0246», department of plant breeding, Uman Agricultural Institute.*

Articulation of issue. Since the beginning of the 21st century and until now, the reproduction of the historical image of Ukrainian scientists and their contribution to the formation and development of national science takes an important place in the solution of modern scientific issues.

In the conflux of outstanding scientists in the field of plant breeding of the first half of the 20th century, a special place belongs

to Professor Ivan Maksymovych Yeremeiev, who devoted his entire life to the creation of new varieties of winter and spring wheat, oats and other field crops.

Analysis of recent research and publications. The significant role of I.M. Yeremeiev in the development of breeding was noted in the anniversary collections of Uman Agricultural Institute (Karasiuk, 1994; Uman State Agrarian University: History, Present, Famous Names, 2009), scientific studies about Myronivska Research and Breeding Station (Historical sketch of the organization and activities of Myronivska Research and Breeding Station, 1927). Some general information about I.M. Yeremeiev can be found in the encyclopedic editions and biographical dictionaries (Biologists: biographic reference book, 1984; Borsuk, 2009; Russian botanists. Biographic and bibliographic dictionary, 1950). Special attention should be paid to the works of O.M. Levshyn (Levshyn, 1927) and D.V. Litovkin (Litovkin, 1931), I.K. Bobyr (Archive funds of the History Museum of Uman National University of Horticulture. Memoirs of Bobyr N.K., the former director of Myronivska breeding station, about I.M. Yeremeiev. RP – 350), V.M. Remeslo (Mironovskie pshenitsy, 1972; Remeslo, 1971), V.A. Verhunov (Verhunov, 2011). The contribution of I.M. Yeremeiev to the development of plant breeding was noted in the publications of O.I. Zdorovtsov, O.I. Zinchenko, Yu.F. Tereshchenko (Zdorovtsov & Zinchenko & Tereshchenko, 1987), O.I. Zinchenko, Yu.F. Tereshchenko L.O. Tsymbrovska (Zinchenko & Tereshchenko & Tsymbrovska, 2007), S.S. Rubin, S.M. Buhai, P.P. Kitsno (Rubin & Buhai & Kitsno, 1957), V.P. Syhyda (Syhyda, 2007), L.O. Tsymbrovska (Tsymbrovska, 1987), I.M. Karasiuk (Karasiuk, 1994). Scientific studies by S.I. Chernetskyi (Chernetskyi, 2013; 2014), O.A. Demydov, V.M. Hudzenko, H.P. Kuzminska (Demydov & Hudzenko & Kuzminska, 2017) and others are devoted to this issue. As a result, a high assessment of his contribution to domestic breeding science acquired a new development.

The source base of the research consists of the materials of the archive of Uman National University of Horticulture (hereinafter referred to as the UNUH), archive funds of the History Museum of the UNUH and scientific works of I.M. Yeremeiev (Yeremeiev, 1912; 1935)

Research Objective. The purpose of the article is to determine the contribution of I.M. Yeremeiev to the development of breeding science and to show the role and place of his scientific work for the further development of domestic breeding.

Statement of basic materials. Ivan Maksymovych Yeremeiev, an outstanding Ukrainian scientist and breeder, was born on January 19, 1887 in the city of Romny, former Poltava province (now Sumy region). After the death of his father in 1892, the mother with five children, among whom Ivan was the eldest, had to move to the city of Kursk for permanent residence. There, in 1897, Ivan entered a nonclassical secondary school. From 1904 to 1907, Ivan Yeremeiev studied at Kharkiv Institute of Technology at the Faculty of Chemistry; took an active part in the revolutionary events of 1905-1907. In order to avoid persecution, Yeremeiev immigrated through Switzerland to France, where he successfully studied (1907-1909) and received a diploma of «higher agronomic sciences» from the agronomic institute of the University of Nancy (Archival Funds of the History Museum of Uman NUH. Diploma of the University of Nancy (Institut agricole de l'Université de Nancy). RP – 556). Until 1912, he lived in Paris, continuing his studies at the Sorbonne, the Louis Pasteur Institute and the Museum of the Botanical Garden (Archives of Uman National University of Horticulture. Curriculum vitae, Sheet. 164; Archive Funds of the History Museum of Uman National HUH. Biography (Curriculum vitae). RP – 12), where he gained deep theoretical knowledge, practical training and experience in breeding and seed production, agronomy, technology, botany, chemistry, plant protection etc. In addition, the young agronomist visits the famous firm of Vilmoren brothers in France, where he got acquainted with the results of genetic selection and seed work.

At this time, Ivan Maksymovych conducted independent theoretical and experimental research. In 1909-1913, he published his first scientific works on fruit growing, vegetable growing and phytopathology in the Russian agricultural periodicals «Progressive Horticulture and Vegeticulture», «Fruit Growing», «Host». His scientific work «Diseases of fruit trees and struggle with them» was the most extensive (1912) (Yeremeiev, 1912). While living abroad, Ivan Maksymovych began in-depth research in genetics, breeding, plant physiology, which in the future became the basis for the development of a system of measures aimed at the development of domestic crop production, in particular, the selection of new varieties.

In 1912, I.M. Yeremeiev, knowing that a network of experimental fields and stations was being created in Ukraine, joined the selection work, temporarily worked in Serbia as an agronomist at the experimental station in the city of Topcider (Archives of Uman National University of Horticulture. Curriculum vitae, Sheet 165). In 1916, he worked as the assistant director of Ivanivka Breeding and Research Station (now Ivanivka Research and Breeding Station of the Institute of Bioenergy Crops and Sugar Beet of the National Academy of Sciences of Ukraine). In 1917 as a senior specialist in the Department of Selection and Seed Production of Winter Wheat, Oats and Sugar Beet of Myronivska Research and Breeding Station (now Myronivskyi Wheat Institute named after V.M. Remeslo of the National Academy of Sciences of Ukraine) (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. Biography (Curriculum vitae). RP – 129).

Under the leadership and direct participation of I.M. Yeremeiev, winter wheat varieties «Ukrainka 0246» and «Yuvileyna 0103» were bred at Myronivska breeding station. At the same time, the oat varieties № 90 and № 70 were bred at the station.

I.M. Yeremeiev described the history of the world-famous «Ukrainka» in the monographic essay «Winter wheat «Ukrainka» 0246 Myronivska station» (Yeremeiev, 1928). Ivan Maksymovych studied and described its features, its advantages and disadvantages

equally objectively, and defined the task of selection for the future (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. I.M. Yeremeiev. How I bred «Ukrainka». RP – 548).

For the accelerated reproduction of Ukrainka 0246, Yeremeiev managed to attract to the cooperation the individual and collective farms and famous scientists-professors A.M. Levshyn, D.M. Prianishnikov, S.M. Bohdanov, V.M. Vasyliiev, M.M. Kuleshov, V.V. Kolkunov, L.P. Maksymchuk, V.Ye. Pysariiev, I.V. Yakushkin, P.I. Bohdan, K.M. Chinho-Chinhas etc.

In 1920, after recording the harvest (the advantage reached 20-25%) and other characteristics for all years, in accordance with the wish of S.L. Frankfurt, the first director of the station, it was decided to name the first created variety Ukrainka, combining the name with its number (№ 0246) (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. I.M. Yeremeiev. How I bred «Ukrainka». RP – 548; Pipan, 2013: 76).

Since 1921, I.M. Yeremeiev has been using the method of repeated selection and progeny tests to obtain the original super elite material. According to the test results of 1921-1922, Ukrainka was characterized as a high-yielding, frost-resistant and drought-resistant variety with excellent grain quality. Ukrainka also showed high results in the test at other stations – in Poltava, Ivanivka, Illintsi. Since that year, Ukrainka was included by the Sorting and Seed Department in the assortment of the collective test, and the further identification of its biological and economic characteristics is connected with the work of a number of research and sorting institutions (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. I.M. Yeremeiev. How I bred «Ukrainka». RP – 548; Demidov & Gudzenko & Kuzminska, 2017: 230-232).

According to the results of the State variety testing on June 18, 1923, the Seed and Variety Department recognized «Ukrainka 0246» as a universal, high-yielding and drought-resistant variety with high baking qualities for introduction in Left- and Right-Bank Ukraine and a record holder in Ukraine. The certificate for the variety was approved in Kyiv and was entered in the book «Variety

Stations of the Sakharotrest. Ed. S.S.U.K., 1923» (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. Materials on the state variety testing of the winter wheat variety «Ukrainka» (manuscript by I.M. Yeremeiev). RP – 545).

In 1923, Ukrainka was exhibited at the All-Union Agricultural Exhibition in Moscow, among other varieties created at the stations of the Seed and Variety Department. In the same year, I.M. Yeremeiev gave two more varieties of winter wheat – Yuvileina № 103 and Myronivska 095, but they were inferior to Ukrainka in terms of yield and grain quality and quickly lost their economic importance.

In 1925-1927, the additional collection of grain from its introduction amounted to 277 thousand tons. It became the pride of domestic selection and a calling card of Ukraine (Levshyn, 1927: 321; Litovkin, 1931: 32).

In 1927, Ukrainka 0246 was exhibited at the international Leipzig Trade Fair (Germany) as a «record holder» among wheats tested in collective experiments under the conditions of a peasant farm.

In 1929, Ukrainka 0246 was zoned in the former Soviet Union, and in the mid 1930s, it occupied the largest area (over 7 million hectares) and was sown in many countries: except Russia and Ukraine, the variety was grown in Transcaucasia, Kazakhstan and Kyrgyzstan. Its yielding capacity was 30 t/ha, while before Ukrainka, the highest harvest barely reached 18 t/ha (Demydov & Gudzenko & Kuzminska, 2017: 234).

In 1956, the UN approved Ukrainka 0246 as the international standard for strong wheat. Due to its excellent baking qualities and yield capacity, it has become an important export item (Pipan, 2013: 79).

In the first volume «Theoretical Foundations of Plant Breeding» (1935), the following works of Ivan Maksymovych in collaboration with other scientists were published: «Current State of the Pure Lines Doctrine» and «Intraspecific Hybridization» (Yeremeiev & Yakubtsiner & Basova, 1935: 165-180; Yeremeiev &

Fedorov, 1935: 165-180). The academician M.I. Vavilov expressed a high opinion of his merits, as well as the advantages of Ukrainka 0246, its excellent flour and bread-making qualities, high productivity and significant distribution (Theoretical Foundations of Plant Breeding, 1935: 62). It was used in crosses directly or as a hybrid with other varieties. Its descendants are more than 300 varieties of winter and spring wheat, including the winter wheat variety Bezosta 4, the descendants of which, in turn, became the masterpiece of world selection Bezosta 1, as well as Aurora and Kavkaz – parental forms of more than a thousand wheat varieties selected by various scientific institutions of the world (Syhyda, 2008: 28).

The great tribute of I.M. Yeremeiev was that, with his skillful and clear work, he finally identified the future Ukrainka as not only a variety undemanding to growing conditions, but also as high-yielding and stable one, which previous breeders could not do during the first comparison of the sample with others on small areas. In addition, I.M. Yeremeiev accelerated the propagation of a valuable variety and formalized its transfer to the state variety testing (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. Materials on the state variety testing of the winter wheat variety «Ukrainka» (manuscript of I.M. Yeremeiev). RP – 545; Chernetskyi, 2014: 84).

Ivan Maksymovych was an active participant of the organization of Masliv Agricultural Technical School (1921) and its reorganization into the K.A. Timiriazev Breeding and Seed Production Institute in 1928 (now Masliv Agricultural Technical School named after P.Kh. Harkavyi). As a second job, he taught a course on breeding and seed production with educational practice in Myronivka and was elected a professor (Archives of Uman National University of Horticulture. Curriculum vitae, Sheet 165; Tereshchenko & Kitsno, 1987).

In the monographs published in Kharkiv in 1930, Ivan Maksymovych gives the convincing results from the scientific report of the station's research on the causes of the wheat and rye

death (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. Yeremeiev I.M. Study of agricultural technology varieties of winter wheat: Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv, 1963. RP – 575; Zdorovtsov & Zinchenko & Tereshchenko, 1987: 137 – 138; Zinchenko & Tereshchenko & Tsymbrovska, 2007: 8-9). I.K. Bobyr, director of Myronivska breeding and research station in 1926-1932, highly appreciated Ivan Maksymovych's contribution to the breeding and distribution of Ukrainka 0246, his talent, ability, ingenuity and ability to cooperate. He confirmed that the accusations were fabricated, because at that time wheat and rye varieties died in experiments and production crops (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. Memories of Bobyr N.K., the former director of Myronivska breeding station about I.M. Yeremeiev. RP – 35).

After his unjustified arrest and release from Lukianivska prison in 1931-1933, Ivan Maksymovych headed the breeding department of the All-Union Research Sugar Beet Institute (now the Institute of Bioenergy Crops and Sugar Beet of the National Academy of Sciences of Ukraine). Academician M.I. Vavilov, highly appreciating him as a scientist, invited Yeremeiev to work as a scientific specialist, head of the wheat department and deputy director in the Pushkin branch of the All-Union Institute of Plant Breeding (1934-1937). Later he worked as a Head of the department of Leninhhrad State Breeding Station (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. Biography (Curriculum vitae). RP – 129; Borsuk, 2009: 427). M.I. Vavilov entrusted him with difficult and responsible tasks. I.M. Yeremeiev propagated the varieties bred by V.E. Pysariev, the seeds of which were in short supply, established seed production, launched scientific and research work with the aim of creating such a variety for the North, as «Ukrainka» for the South. It was the period of the development of the All-Union Research Institute of Plant Breeding.

Under Yeremeiev's leadership and with his direct participation, the winter wheat varieties DC 2444/2 and spring varieties Tulun 3A/32 and Tulun 70 B/8 were bred (Archive funds

of the History Museum of Uman NUH. Yeremeiev I.M. Study of agricultural technology varieties of winter wheat: Extended abstract of candidate's thesis. RP – 575). However, Ukrainka 0246 was beyond example. In 1936, Ivan Maksymovych was awarded the scientific degree of Doctor of Agricultural Sciences due to the set of published works without a dissertation defense and the academic title of a valid member of the All-Union Research Institute of Plant Breeding. For his participation in the All-Union Agricultural Exhibition of 1939-1940, he was awarded a gold medal (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. Biography (Curriculum vitae). RP – 129; Biologists: biographic reference book, 1984: 816).

In 1941-1944, I.M. Yeremeiev worked as a deputy director and head of the wheat selection and seed production department of the North Dvina breeding station of Arkhangelsk region, where he significantly improved the seed production work (Archives of Uman National University of Horticulture. Curriculum vitae. Sheet 171).

In 1945-1951, Ivan Maksymovych headed the Department of Selection and Seed Production of Bila Tserkva Agricultural Institute (now Bila Tserkva National Agrarian University). By the decision of the State Commission for Academic Degrees and Titles of the USSR in 1946, I.M. Yeremeiev was awarded a diploma of Doctor of Agricultural Sciences and a professor's certificate (Archives of Uman National University of Horticulture. Curriculum vitae. Sheet 173; Tsymbrovska, 1987).

In 1951, due the initiative of Professor S.S. Rubin, I.M. Yeremeiev was invited to Uman Agricultural Institute, where he worked as the head (1951-1955) and professor (1956-1957) of the plant-breeding department. In Uman, I.M. Yeremeiev continued his work on the improvement of Ukrainka 0246 and its varietal agricultural technology (Archive funds of the History Museum of Uman NUH. Yeremeiev I.M. Study of agricultural technology varieties of winter wheat: Extended abstract of candidate's thesis. RP – 575; Uman State Agrarian University..., 2009: 52; Chernetskyi,

2013: 102). Together with professors S.S. Rubin and S.M. Buhai, they significantly strengthened the work of the graduate school and the scientific student society. Ivan Maksymovych's son – Mykola Ivanovych Yeremeiev – under the guidance of Professor S.M. Buhai, in 1963 prepared and defended a dissertation on the peculiarities of varietal agricultural technology of the new variety Bilotserkivska 198 compared to «Ukrainka 0246». In cooperation with I.M. Yeremeiev, Professor S.K. Rudenko, the head of the Department of Botany, applying the spring-summer nitrogen fertilization of Ukrainka 0246 and, if necessary, sprinkling, in critical periods of organ formation of productivity elements according to the method of Academician A.O. Sapielin, obtained the record yield of high-quality grain «Ukrainka 0246» – 60 t/ha. In addition, V.A. Ilchenko, graduate student of Professor S.S. Rubin, first investigated and mounted on the stand the peculiarities of the root system of Ukrainka 0246. It is still used in the educational process.

His students – well-known graduates of Uman Agricultural Institute, continued the lifework of the outstanding scientist and breeder. These are famous scientists: Hero of Socialist Labor F.H. Zahoruiko, Hero of Ukraine L.Ya. Yakovyshyn, Doctors of agricultural sciences, Professors F.M. Parii, O.I. Zinchenko, Yu.F. Tereshchenko, Candidate of agricultural sciences, associate professor V.P. Syhyda, whose scientific research is successfully used nowadays.

Conclusions. The work of this outstanding scientist on the creation of high quality and intensive varieties of grain crops, the solution and development of theoretical foundations and methods of conducting the breeding process belong to the heritage of domestic and world selection science. His main research works are devoted to theoretical and methodical issues of selection, intraspecific hybridization and obtaining pure lines. The scientific achievements of I.M. Yeremeiev were a significant contribution to the development of breeding science in Ukraine in the first half of the 20th century. Ivan Maksymovych entered the history of breeding

as the creator and decisive co-author of Ukrainka 0246, which is the pride of the domestic selection and the calling card of Ukraine abroad. The contribution of I.M. Yermeyev to the development of plant breeding is invaluable and multifaceted. It needs further research and study.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Уманського національного університету садівництва. Curriculum vitae. Арк. 161 – 189.
2. Архівні фонди музею історії Уманського НУС. Біографія (Curriculum vitae). РП – 129.
3. Архівні фонди музею історії Уманського НУС. Воспоминания бывшего директора Мироновской селекционной станции Бобыря Н.К. об И.М. Еремееве. РП – 350.
4. Архівні фонди музею історії Уманського НУС. Диплом про закінчення університету Нансі (Institut agricole de l'Université de Nancy). РП – 556.
5. Архівні фонди музею історії Уманського НУС. Еремєв І.М. Изучение сортов агротехники озимой пшеницы: Автореферат дис. канд. с.-г. наук. Київ, 1963. 26 с. РП – 575.
6. Архівні фонди музею історії Уманського НУС. І.М. Еремєєв. Как мною выведена «Украинка». РП – 548.
7. Архівні фонди музею історії Уманського НУС. Матеріали про державне сортовипробування сорту озимої пшениці «Українка» (рукопис І.М. Єремєєва). РП – 545.
8. Биологи: биографический справочник. Київ: Наукова думка, 1984. С. 816.
9. Борсук Г.Ю. Єремєєв Іван Максимович. Енциклопедія сучасної України. У 25-ти т. Т. 9: Е – Ж. Київ, 2009. С. 426-427.
10. Вергунов В. А., Євич П. П. Передумови становлення та діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911-1968). До 100-річчя заснування Миронівського інституту пшениці ім. В.М. Ремесла. Київ, 2011. 120 с.

11. Демидов О. А., Гудзенко В. М., Кузьмінська Г. П. Селекціонер і педагог Іван Максимович Єремєєв та його Українка 0246. *Миронівський вісник*, 2017. Вип. 5. С. 225-242.

12. Еремеев И. Болезни плодовых деревьев и борьба с ними. Приложение к журналу «Плодоводство» за 1912 г. СПб.: Издание Императорского Российского Общества Плодоводства, 1912. 100 с.

13. Еремеев И.М. Озимая пшеница «Украинка» 0246 Мироновской станции. (Монографический очерк). Київ: Издание Мироновской станции, 1928. 112 с.

14. Еремеев И.М., Якубцинер М.М., Басова А.П. Современное состояние учения о чистых линиях. Теоретические основы селекции растений / под. общ. ред. академика Н.И. Вавилова. Москва-Ленинград: Госсельскохозяйствиздат, 1935. Т. I. С. 165-180.

15. Еремеев И. М., Федоров В. С. Внутривидовая гибридизация. Теоретические основы селекции растений / под. общ. ред. академика Н.И. Вавилова. Москва-Ленинград: Госсельскохозяйствиздат, 1935. Т. I. С. 355-396.

16. Здоровцов А. И, Зинченко А. И, Терещенко Ю. Ф. К 100-летию со дня рождения профессора Ивана Максимовича Еремеева. *Вестник сельскохозяйственной науки*. 1987. № 8. С. 137-138.

17. Зінченко О.І., Терещенко Ю.Ф., Цимбровська Л.О. Його зоря – всесвітньовідома Українка 0246. *Матеріали наукової конференції «Сучасні інтенсивні сорти і сортові технології у виробництво»* / редкол.: П.Г. Копитко [відп. ред.] та ін. Умань, 2007. С. 8-9.

18. Историчний нарис організації та діяльності Миронівської Досвідної та Селекційної Станції (1912-1922). Миронівка, 1927. 50 с.

19. Карасюк І.М. Уманський сільськогосподарський інститут (1844-1994): [монографія]. Київ: Вища школа, 1994. 206 с.

20. Левшин А.М. Результаты коллективных сортоиспытаний озимой пшеницы на станциях Сахаротреста в 1922/23-1925/26 гг. Киев: Изд-ние С. С.У. Сахаротреста, 1927. 330 с.

21. Літовкін Д.В. Селекційна робота з озимою пшеницею на Миронівській дослідно-селекційній станції. (Зведений звіт за 18 років: 1912 – 1930). *Труди Миронівської дослідно-селекційної станції*. Київ: УНЦ, 1931. С. 3-40.

22. Мироновские пшеницы / под. ред. В.Н. Ремесла. М.: Колос, 1972. 288 с.

23. Піпан Х. М. Селекція озимої пшениці в Україні: історія та здобутки / НААН, Нац. наук. с.-г. б-ка; за ред. В.В. Шелепова. Київ., 2013. 199 с.

24. Ремесло В. Н. От Украинки – к Мироновской Юбилейной – 50. *Селекция и семеноводство*. 1971. № 3. С. 13-16.

25. Рубин С.С., Бугай С.М., Кицно П.П. Специалист в области селекции зерновых культур 1887-1957 [некролог] . *Селекция и семеноводство*. 1957. № 2. С. 80.

26. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь / Сост. С.Ю. Липшиц. М., 1950. Т. 3. С. 263.

27. Сигида В. П. Озима пшениця Українка 0246 – мати сортів українських пшениць. *Матеріали наукової конференції «Сучасні інтенсивні сорти і сортові технології у виробництво»* / редкол.: П.Г. Копитко [відп. ред.] та ін. Умань, 2007. С. 27-28.

28. Теоретические основы селекции растений / под. общ. ред. академика Н.И. Вавилова. – Москва-Ленинград: Госсельскохозяйиздат, 1935. Т. II. 711 с.

29. Терещенко Ю., Кіцно П. І.М. Єремєєв: до сторіччя з дня народження. *За сільськогосподарські кадри*. 1987. 27 лют.

30. Уманський державний аграрний університет: історія, сьогодення, славетні імена. Київ: Грамота, 2009. 296 с., іл.

31. Цимбровська Л. Пам'яті вченого. *Уманська зоря*. 1987. 28 січн.

32. Чернецький С. Життя і наукова спадщина Єремєєва Івана Максимовича (1887-1957). *Часопис української історії*. Київ, 2013. Вип. 26. С. 101-103.

33. Чернецький С. Із маловідомих сторінок наукової діяльності професора І.М. Єремєєва. *Часопис української історії*. Київ, 2014. Вип. 28. С 82-85.

REFERENCES

1. Arkhiv Umanskoho natsionalnoho universytetu sadivnytstva [Archive of Uman National University of Horticulture]. *Curriculum vitae*, 161-189 [in Ukrainian].
2. Arkhivni fondy muzeiu istorii Umanskoho NUS [Archive Funds of the History Museum of Uman NUH]. *Biohrafia – Biography (Curriculum vitae)*, 129-189 [in Ukrainian].
3. Arkhivni fondy muzeiu istorii Umanskoho NUS [Archive Funds of the History Museum of Uman NUH]. *Vospominaniya byvshego direktora Mironovskoy selektsionnoy stantsii Bobyrya N.K. ob I.M. Yermeeve – Memories of Bobyr N.K., the former director of Mironovskaya breeding station about I. M. Yermeev*, 350 189 [in Russian].
4. Arkhivni fondy muzeiu istorii Umanskoho NUS [Archive Funds of the History Museum of Uman NUH]. *Dyplom pro zakinchennia universytetu Nansi (Institut agricole de l'Université de Nancy) – University of Nancy graduation diploma*, 556 [in French].
5. Arkhivni fondy muzeiu istorii Umanskoho NUS [Archive Funds of the History Museum of Uman NUH]. *Eremeev I.M. Izuchenie sortov agrotekhniki ozimoy pshenitsy – Yeremeiev I.M. Study of agricultural technology varieties of winter wheat. Candidate's thesis*. Kyiv, 1963, 26, 575 [in Russian].
6. Arkhivni fondy muzeiu istorii Umanskoho NUS [Archive Funds of the History Museum of Uman NUH]. *I.M. Yermeev. Kak mnoyu vyvedena «Ukrainka» - I. M. Yeremeiev. How I bred «Ukrainka»*, 548 [in Russian].
7. Arkhivni fondy muzeiu istorii Umanskoho NUS [Archive Funds of the History Museum of Uman NUH]. *Materialy pro derzhavne sortovyprobuvannia sortu ozymoi pshenytsi «Ukrainka» (rukopys I.M. Yermeeieva) – Materials on the state variety testing*

of the winter wheat variety «Ukrainka» (manuscript by I. M. Yeremeiev), 545 [in Russian].

8. Biologi: biograficheskiy spravochnik [Biologists: a biographical guidebook]. (1984). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

9. Borsuk, H. Yu. (2009). *Yeremieiev Ivan Maksymovych. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of modern Ukraine]*. (Vols. 1-25) [in Ukrainian].

10. Verhunov, V.A., & Yevych, P.P. (2011). *Peredumovy stanovlennia ta diialnist Myronivskoi selektsiino-doslidnoi stantsii (1911-1968). Do 100-richchia zasnuvannia Myronivskoho instytutu pshenytsi im. V.M. Remesla [Prerequisites for the establishment and activity of Myronivska breeding and research station (1911-1968). To the 100th anniversary of the founding of Myronivska Wheat Institute named after V.M. Remeslo]* [in Ukrainian].

11. Demydov, O.A., Hudzenko, V.M., Kuzminska, H.P. (2017) *Selektsioner i pedahoh Ivan Maksymovych Yeremeiev ta yoho Ukrainka 0246 [Breeder and teacher Ivan Maksymovich Yeremeiev and his Ukrainka 0246]. Myronivskyi visnyk – Myronivskyi Bulletin*, 5, 225-242 [in Ukrainian].

12. Yeremeev, I. (1912). *Bolezni plodovykh derevyev i borba s nimi. Prilozhenie k zhurnalu «Plodovodstvo» za 1912 g. [Diseases of fruit trees and their control. Supplement to the «Plodovodstvo» magazine for 1912]*. Sankt-Petersburg: Izdanie Imperatorskogo Rossiyskogo Obshchestva Plodovodstva [in Russian].

13. Yeremeev, I.M. (1928). *Ozimaya pshenitsa «Ukrainka» 0246 Mironovskoy stantsii [Winter wheat «Ukrainka» 0246 Myronivska station]*. Kiev: Izdanie Mironovskoy stantsii [in Russian].

14. Yeremeiev, I.M., Yakubnitser, M.M., Basova, A.P. (1935). *Sovremennoe sostoyanie ucheniya o chistykh linyakh. Teoreticheskie osnovy selektsii rasteniy [The current state of the doctrine of pure lines. Theoretical foundations of plant breeding]* (Vol. 1), (pp. 165-180). Moscow-Leningrad: Gosselskokhizdat [in Russian].

15. Yeremeiev, I.M., & Fedorov, V.S. (1935). Vnutrividovaya gibridizatsiya. Teoreticheskie osnovy selektsii rasteniy [Intraspecific hybridization. Theoretical foundations of plant breeding] (Vol. 1), (pp. 355-396). Moscow-Leningrad: Gosselskokhizdat [in Russian].

16. Zdorovtsov, A. I., Zinchenko, A. I., Tereshchenko, Yu. F. (1987). K 100-letiyu so dnya rozhdeniya professora Ivana Maksimovicha Yermeeva [To the 100th anniversary of the birth of Professor Ivan Maksimovich Yermeev]. *Vestnik selskokhozyaystvennoy nauki – Bulletin of agricultural science*, 8, 137-138 [in Russian].

17. Zinchenko, O.I., Tereshchenko, Yu.F., Tsymbrovska, L.O. (2007). Yoho zoria – vsesvitnovidoma Ukrainka 0246 [His star is the world-famous Ukrainka 0246]. P. H. Kopytko (Eds.) Proceedings of the Scientific conference «*Suchasni intensyvni sorty i sortovi tekhnolohii u vyrobnytstvo-Modern intensive varieties and varietal technologies in production*» (pp. 8-9) [in Ukrainian].

18. Istorychnyi narys orhanizatsii ta diialnosti Myronivskoi Dosvidnoi ta Selektiinoi Stantsii (1912-1922) [Historical outline of the organization and activities of Myronivska Experimental and Selection Station], Myronivka, 1927 [in Ukrainian].

19. Karasiuk, I. M. (1994). *Umanskyi silskohospodarskyi instytut (1844-1994) [Uman Agricultural Institute(1844- 1994)]*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

20. Levshyn, A. M. (1927). *Rezultati kollektivnykh sortoispytaniy ozimoy pshenitsy na stantsiyakh Sakharotresta v 1922/23-1925/26 gg [The results of collective testing of winter wheat varieties at Sakharotrest stations in 1922/23-1925/26]*. Kiev: Izd-nie S. S. U. Sakharotresta [in Russian].

21. Litovkin, D. V. (1931). Selektiina robota z ozymoiu pshenyntseiu na Myronivskii doslidno-selektsiinii stantsii. (Zvedenyi zvit za 18 rokiv: 1912-1930) [Breeding work with winter wheat at Myronivska Research and Breeding Station. (Consolidated report for 18 years: 1912 - 1930)]. *Trudy Myronivskoi doslidno-selektsiinoi stantsii – Proceedings of Myronivska Research and Breeding Station*. Kyiv, UNITSC [in Ukrainian].

22. Remeslo, V. N. (Ed.) (1972). *Mironovskie pshenitsy* [*Mironovskie wheat*]. Moscow: Kolos [in Russian].

23. Pipan, H. M. (2013). Seleksiia ozymoї pshenytsi v Ukraini: istoriia ta здobutky [Selection of winter wheat in Ukraine: history and production]. *NAAN, Nats. nauk. s.-h. b-ka - NAAS, scientific agricultural library*. V.V. Shelepov (Ed.) [in Ukrainian].

24. Remeslo, V. N. (1971). Ot Ukrainki - k Mironovskoy Yubileynoy [From Ukrainka to Mirinovskaya Yubileynaya]. *Selektsiya i semenovodstvo - Breeding and Seed Production*, 3, 13-16 [in Russian].

25. Rubin, S. S., Buhai, S. M., Kitsno, P. P. (1957). Spetsialist v oblasti selektsii zernovykh kultur 1887 – 1957 [nekrolog] [Cereal Breeding Specialist 1887-1957 [obituary]]. *Selektsiya i semenovodstvo – Breeding and Seed Production*, 2, 80 [in Russian].

26. Lipshyts, S. Yu., (1950). Russkie botaniki. Biografo-bibliograficheskiy slovar [Russian botanists. Biographical and bibliographical dictionary]. (Vols. 3) [in Russian].

27. Syhyda, V. P. (2007). Ozyrna pshenytsia Ukrainka 0246 – maty sortiv ukrainskykh pshenyts [Winter wheat Ukrainka 0246 is the mother of Ukrainian wheat varieties]. P. H. Kopytko (Eds.). Proceedings of the Scientific Conference: «*Suchasni intensyvni sorty i sortovi tekhnolohii u vyrobnytstvo*» – «*Modern intensive varieties and varietal technologies in production*». (pp. 27-28) [in Ukrainian].

28. Vavilov, N. I. (Eds.). (1935). *Teoreticheskie osnovy selektsii rastenyi* [*Theoretical foundations of plant breeding*]. Moscow-Leningrad: Gosselskokhizdat [in Russian].

29. Tereshchenko, Yu., & Kitsno, P. (1987, February 23). I.M. Yeremeiev: do storichchia z dnia narodzhennia [I. M. Yeremeiev: to celebrate the centenary of his birthday]. *Za silskohospodarski kadry – For agricultural personnel* [in Ukrainian].

30. Umanskyi derzhavnyi ahrarnyi universytet: istoriia, sohodennia, slavetni imena [Uman State Agrarian University: history, present, famous names] (2009). Kyiv, Hramota [in Ukrainian].

31. Tsymbrovska, L. (1987, January 28). Pamiati vchenoho [In the memory of the scientists]. *Umanska Zoria – Uman Star* [in Ukrainian].

32. Chernetskyi, S. (2013). Zhyttia i naukova spadshchyna Yeremeieva Ivana Maksymovycha (1887-1957) [Life and scientific legacy of Yeremeiev Ivan Maksymovich (1887-1957)]. *Chasopys ukrainskoi istorii – Journal of Ukrainian History*, 26, 101-103 [in Ukrainian].

33. Chernetskyi, S. (2014). Iz malovidomykh storinok naukovoi diialnosti profesora I. M. Yeremeieva [From little-known pages of the scientific activity of Professor I. M. Yeremeiev]. *Chasopys ukrainskoi istorii – Journal of Ukrainian History*, 28, 82-85 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті на основі джерел та публікацій досліджується внесок професора І.М. Єремєєва у розвиток вітчизняної науки та практики. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що рушійною силою соціально-економічного рівня країни є розвиток науки й техніки. Досягнення вітчизняних науковців є одним із визначальних факторів технічного прогресу та економічного розвитку держави.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи та методи.

В процесі дослідження проаналізовано наукову діяльність видатного вченого-селекціонера – І.М. Єремєєва по створенню пластичних, життєстійких, високобілкових і високоврожайних сортів, розробці теоретичних основ і методів селекційного процесу.

Наголошено, що в історію селекції він ввійшов як провідний співавтор озимої пшениці «Українка 0246», яка є гордістю вітчизняної селекції й візиткою України. Відзначено, що в 1920 р. сорт отримав свою назву, був районований у 1929 р., а у 1956 р. – затверджений ООН як міжнародний стандарт для сильних пшениць, завдяки високій урожайності

та добрим хлібопекарським якість, став важливою статтею радянського експорту та визнаним світовим стандартом якості хліба. Зазначено, що «Українка 0246» використовувалась у схрещуванні безпосередньо та через виведені з її участю сорти. Її нащадками є понад 300 сортів.

З'ясовано, що під керівництвом І.М. Єремєєва Ленінградською селекційною станцією виведено й передано держкомісії на випробування сорти пшениці, вівса, ячменю й гороху, районовано озиму пшеницю ДС 2444, ярі – Тулун 3А/32 і Тулун 70В/8 та гречку Альгаузен, проте головним досягненням життя І.М. Єремєєва є створення й поширення «Українки 0246».

Ключові слова: професор І.М. Єремєєв, вчений-селекціонер, наукова діяльність, селекція в рослинництві, Миронівська селекційна станція, сорти озимої пшениці, «Українка 0246», кафедра рослинництва, Уманський сільськогосподарський інститут.

УДК 94:[331.108:658.114.6](477)«1921/1929»

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-122-150>

**THE PROBLEM OF STAFFING OF INDUSTRIAL TRUSTS
OF UKRAINE IN THE PERIOD OF NEW ECONOMIC
POLICY (1921-1929)**

**ПРОБЛЕМА КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРОМИСЛОВИХ ТРЕСТІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД
НЕПу (1921-1929 РР.)**

Віктор Коцур,

*доктор історичних наук,
професор кафедри історії і
культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*

*E-mail: uhsp.edu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4968-4813>*

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Viktor Kotsur,

*Doctor of Historical Sciences,
professor of the Department of
History and Culture of Ukraine
and Special Historical
Disciplines*

*E-mail: uhsp.edu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4968-4813>*

*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

Людмила Хмельницька,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і
культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*

*E-mail: ludmylahm@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2482-4322>*

Liudmyla Khmelnytska,

*Ph.D. in Historical Sciences,
Lecturer of the Department of
History and Culture of Ukraine
and Special Historical
Disciplines*

*E-mail: ludmylahm@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2482-4322>*

Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401

*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskooho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

ABSTRACT

Based on archival sources and available historiographical materials, the article examines a number of aspects of the emergence, aggravation and solution by the Bolshevik authorities of the problem of proper staffing of industrial trusts in Ukraine during the period of implementation of the new economic policy (1921–1929). The author emphasizes the relevance of this research area in view of the social needs of modern Ukrainian society in gaining historical experience and using alternative methods of reviving the post-war industry through market economy instruments tested by world practice. The authors emphasize that this problem is outlined in historiography in a rather cursory and formalized manner, with openly biased ideological narratives, and therefore is promising and relevant for further coverage, given the general availability of archival sources that have long been outside the research segment.

The authors argue that with the introduction of the NEP and the optimization of industry, the trusts located in Ukraine felt an urgent need for qualified specialists who were well versed in production cycles and who could quickly restore production processes and optimize their capabilities in response to market demands. The authors also emphasize that one of the defining criteria for recruiting personnel in the context of the establishment of a totalitarian regime was their political loyalty to the government and social affiliation. At the same time, the authorities could not train new specialists in accordance with the Bolshevik standard and at the same time possessing the knowledge necessary for the functioning of enterprises under the NEP. The article focuses on the fact that all pre-revolutionary business owners and qualified,

experienced engineering and technical personnel were removed by the Soviet authorities from the sphere of management as hostile class elements and potential «pests» of Soviet property. This position of the authorities manifested itself in the fatal consequences of economic miscalculations and a number of voluntaristic decisions by leaders with a reliable Bolshevik biography. At the same time, high-level specialists with pre-revolutionary backgrounds were classified as unreliable. The country was covered by a general judicial practice of punishing those guilty of miscalculations of «specialists» from the old cadre.

Thus, this research emphasizes that the problem of staffing industrial enterprises during the NEP period was widespread and was solved by Bolshevik methods based on ideological approaches rather than professional criteria. The authors note that with the transition to a new economic policy, cases of persecution of pre-revolutionary specialists became more frequent due to the growing demands on workers by specialists. However, such approaches only accelerated the process of the collapse of the NEP and the growth of the totalitarian regime.

Keywords: *new economic policy, self-support, staffing, industrial trusts, totalitarianism, voluntarism, ideology.*

Постановка проблеми. Одним із найсуперечливіших періодів в історії України радянського періоду є період впровадження нової економічної політики, оскільки він був не апробованим у світовому досвіді експериментом, який уособив поєднання взаємовиключаючих методів відбудови економіки країни. Будучи досить успішним проєктом влади «совєтів» з позиції економічних досягнень, водночас, НЕП виявився суперечливим, щодо його ідеологічної складової. Проте, незважаючи на досить незначний час впровадження 1921—1929 рр., саме НЕП проілюстрував досвід відродження ринкових відносин в Україні, як дієвий інструмент соціально-економічного розвитку. Однак, не зважаючи на загальну доступність, раніше перебуваючих під грифом секретності,

архівних матеріалів та зняття всіх ідеологічних обмежень, тематика нової економічної політики має значні дослідницькі прогалини та потребує нового неупередженого вивчення. Адже, впровадження нових методів повоєнної реконструкції України, сьогодні в умовах повномасштабного вторгнення РФ як ні коли є нагальним запитом суспільства та схильна до імплементації позитивного досвіду минулого.

Все вказане безпосередньо стосується і кадрового забезпечення промислових трестів України в період нової економічної політики. Навіть з позиції фактичного матеріалу щодо даного дослідницького вектору в радянській історіографії є лише досить заідеологізовані відомості. Ситуація не значно покращилась і на сьогодні, адже у вузькопрофільних працях із історії впровадження непу, тема кадрового забезпечення окреслена досить формалістично та побіжно, здебільшого у контексті висвітлення соціально-економічної політики 20-х років XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему впровадження нової економічної політики в різні періоди активно досліджували такі вчені, як В. Гринчуцький (Гринчуцький, 1997), Диккер (Диккер, 1923), П. Жигалко (Жигалко, 1925), В. Кабачек (Кабачек, 2014), А. Кактін (Кактін, 1922), В. Коцур (Коцур, 1998), С. Кришталь (Кришталь, 2017), С. Кульчицький (Кульчицький, 2011), О. Пиріг (Пиріг, 2000), В. Потресов (Потресов, 1923), В. Прилуцький (Прилуцький, 2009), Л. Хмельницька (Хмельницька, 2004), Г. Ціх (Ціх, 1996). У своїх працях дослідники розглянули різні аспекти процесу впровадження непу в Україні, і зокрема, розглядали питання кадрового забезпечення промислових підприємств. Проте, незважаючи на значну кількість публікацій, дана тематика досліджень залишається актуальною.

Мета статті – з позиції сучасної історичної науки дослідити механізм впровадження нової економічної політики,

а зокрема, заповнити прогалину, зосередивши, увагу на висвітленні проблеми кадрового забезпечення для державних промислових об'єднань – трестів в УСРР в період 1921–1929 рр.

Виклад основного матеріалу. Однією із першочергових проблем промислових трестів УСРР у 1920-ті роки була проблема забезпечення кваліфікованими кадрами, що акумулювала такий сегмент виробничої ланки як забезпечення трестів керівними кадрами, спеціалістами та робітниками.

Так, якщо за період «воєнного комунізму» ця проблема не була нагальною, то у період переходу до новітніх методів господарювання вона досить швидко стала актуальною. Провідні промислові трести та підприємства, розташовані в Україні відчули гостру потребу у добре обізнаних із виробничими циклами, фахівцях, які б зуміли кваліфіковано та стислі терміни налагодити роботу виробничих потужностей, забезпечивши відносну самостійність та відновлення ринку. Однією із головних вимог, що висувались перед новими керівниками була їхня політична лояльність. Підготувати нові кадри, які б цілком відповідали всім ідеологічним стандартам та водночас вміли б функціонувати в умовах ринкових відносин, як продукував неп, більшовики не могли. Дореволюційні власники та підрядчики-управляючі підприємствами були усунуті від управлінської ланки, як ворожі владі «совєтів» елементи. На жаль, під цю категорію потрапили фахівці високого рівня із колосальним досвідом роботи у тій чи іншій галузі.

Одним із істотних недоліків забезпечення трестів як керівними кадрами так і спеціалістами був той факт, що із самого початку встановлення більшовицького режиму в Україні влада обирала кадри не за фаховими якостями та професійною придатністю, а виключно за політичними уподобаннями та прихильністю до тоталітарного режиму. Так, найвищі господарські посади обіймали, переважно, партійні діячі, що відзначились у подіях революції та громадянській війні. Проте,

«революційність» та «висока політична свідомість» були недостатніми критеріями для керування виробничими потужностями, і вони скоріше шкодили, ніж сприяли повоєнному відродженню народно-господарського комплексу. На керівні посади призначались відомі революціонери. До прикладу, правління тресту «Південьсталь» очолив В. Межлаук, який брав участь у створенні Червоної гвардії, а з 1918 по 1920 рр. обіймав керівні посади у «червоній армії» (Прилуцький, 2009: 276).

Подібний принцип застосовувався при призначенні на керівні посади управляючих (директорів) підприємств. Не дивлячись на те, що згідно із законодавством, згадані призначалися правліннями трестів, проте, без згоди губкомів, а згодом – окружкомів, вони не могли виконувати свої повноваження. Окрім того, партійні органи самочинно рекомендували на посади своїх представників, які часто правлінню тресту були навіть невідомі. Така волонтаризька політика призводила до авантюристських проявів, які мали місце у так званій «диктатурі вугілля» Г. П'ятакова та «комуністичному векселі» вже згаданого В. Межлаука. Саме така політика була наріжним каменем у частих конфліктах між правліннями трестів та партійними органами, відображенням основних ідеологічних постулатів часу.

До прикладу, виступаючи 16 лютого 1921 р. на IV Донецькій губконференції, Г. П'ятаков зазначав, що партія «повинна керувати підприємствами та тими товаришами, які висувалися як організатори господарства, повинна виділити комуніста-господаря і тим самим, щоб там не було, йти шляхом перетворення партії в партію господарську» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 453. Арк. 5).

Проте, навіть серед вищого партійного керівництва було розуміння того, що така політика не може забезпечити трести кваліфікованими керівними кадрами. Відчувався брак в спеціалістах, обізнаних із технологічними процесами налагодження виробництва, маючи при цьому адміністративні

та організаторські здібності. Так, у одній із партійних резолюцій того часу зазначалось, що партія «висуває в число господарників кращих своїх людей. Але вона вимушена при цьому мати на увазі не лише партійність, партстаж і т.п., а й господарську практичність та діловитість» (КПРС в резолюціях і рішеннях, 1979: 254).

Призначення на керівні посади трестів здійснювали ряд інституцій: президія Верховної ради народного господарства (ВРНГ) СРСР та ВРНГ УСРР. Однак, такі посадові призначення проходили під пильнуванням організаційно-розподільного відділу ЦК РКП(б) та обліково-розподільного відділу ЦК КП(б)У. Саме вони слідкували за дотриманням певних критеріїв, зокрема, щоб відсоток членів партії в управлінні промисловістю постійно зростав. Водночас, більшовики визнавали, що «поряд із партійними й соціальними якостями не менше значення для успішного управління трестом мають і ділові якості» (КПРС в резолюціях і рішеннях, 1979: 256), та наголошували, що «не може не фальшивити трестівська машина, якщо в ній майже відсутній комуністичний елемент» (КПРС в резолюціях і рішеннях, 1979: 257). Відсутність так званого «комуністичного елементу» вважалась недопустимим.

У процесі націоналізації промисловості в період впровадження політики «воєнного комунізму» була здійснена глобальна заміна власників (управляючих) підприємств робітниками-комуністами, які брали активну участь у встановленні в Україні влади «совєтів». Але відбудова ринкових відносин вимагала спеціалістів-управлінців відповідної фахової кваліфікації, а тому із початком запровадження нової економічної політики почався зворотній процес – усунення «червоних директорів» від керівних посад та їх заміна або ж «старими спецами» або ж щойно підготовленими у форсовані терміни робітничими кадрами. Проте зробити якісну заміну у такий стислий термін було

неможливо як через нестачу «старих спеців», так і через значний опір нової радянської бюрократії.

Із метою забезпечення керівними кадрами промисловості в умовах нової економічної політики, ЦК КП(б)У приймає рішення про відкриття курсів по підготовці адміністраторів для промислових підприємств. При цьому передбачалось, що випускники курсів повинні призначати на посади виключно членів правлінь підприємств чи заступників (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1863. Арк. 39-40).

11 жовтня 1922 р. при ВРНГ УСРР курси розпочали свою діяльність. Проте їх можливості були такими мізерними, що вони не змогли задовольнити зростаючий попит на кваліфіковані кадри для промислових підприємств. До прикладу, на курси приймалися голови та члени правлінь трестів, директори підприємств та їхні заступники. Однак, основної вимоги про зарахування слухачів керівники курсів не дотримувались.

Окрім адміністративно-господарського персоналу на курси часто потрапляли особи, що не відповідали критеріям до зарахування. Особливо багато було таких у першому наборі – 81,3 %, у послідуючих наборах цей відсоток зменшився до 20. Як правило, випускники курсів розподілялися на вищі керівні посади, ніж вони посідали до проходження навчання. Так, із 94 слухачів перших трьох випусків 54 були направлені на вищі посади, 19 – на рівноцінні, 4 – на нижчі, а 18 чоловік взагалі не були задіяні у промисловість (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 72).

Загалом, за 4 набори навчання на курсах пройшли 135 чоловік (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 73). Тільки до березня 1924 р. на було підготовлено 31 особу. Їх розподіл був наступним: заступник управляючого підприємством – 10 (32%), начальник цеху – 4 (12%), майстер цеху – 3 (10%), начальник бюро – 2 (6%) та 6 (20%) чоловік були направлені у розпорядження правлінь трестів (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1863. Арк. 41).

Розподіл випускників курсів дає нам підставу стверджувати, що їх рівень підготовки був недостатньо високим. Складно визначити і критерій розподілу випускників, оскільки слухачі одних курсів розподілялись на посади членів правлінь трестів та майстрів у виробничі підрозділи підприємств різних галузей. У період нової економічної політики не минула проблема кадрів і місцеві трести, які у сегменті забезпечення керівними кадрами мали свою специфіку та ряд спільних проблем із союзними та республіканськими трестами. З метою поліпшення становища постановою ВРНГ УРСР від березня 1926 р. при згаданих курсах були відкриті вечірні курси для підготовки керівників республіканських та місцевих трестів, що були розміщені у м. Харкові (ЦДАВО України. Ф. 34. Оп. 11. Спр. 42. Арк. 6).

На вимогу «клубу червоних директорів» були організовані вечірні курси. Сам клуб теж був своєрідною школою підготовки та підвищення кваліфікації керівних кадрів, зокрема, для директорського корпусу. Згаданий вище, «клуб червоних директорів» був організований у Харкові при редакції газети «Комуніст». Аналогічні «клуби» були відкриті і в ряді інших міст України. Підготовку керівних кадрів для промисловості здійснювала також Промакадемія у Москві, де готували кадри переважно для союзних трестів. Кількість представників українських трестів в Промакадемії була незначною. Зокрема, 1927 р. в ній навчалося тільки 10 чоловік (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 75), які планувалося направити у розпорядження правлінь промислових трестів в Україні.

Окрім курсів Промакадемії, «клубів червоних директорів», були й інші джерела поповнення керівних кадрів для трестів. Основний акцент тодішній уряд робив на висуванні на керівні посади робітників та членів партії із дореволюційним досвідом роботи. До цієї кампанії було задіяно партійні, господарські, комсомольські та профспілкові організації. Дана проблема у радянській історіографії довгий

час була об'єктом ретельного дослідження, однак вона не знайшла свого об'єктивного незаангажованого політичною ідеологією висвітлення.

Зокрема, це стосується ролі згаданих організацій у справі висування. Між партійними та господарськими органами частими були конфлікти, що негативно впливали на формування потенціалу керівних кадрів для трестованої промисловості. Звинувачуючи адміністративно-господарський апарат трестів у недолугості підбору кадрів, тому що він «висуває підхалимів, лакеїв, п'яниць», партійні органи вимагали від ЦК КП(б)У надати їм широкі повноваження у цьому питанні (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2732. Арк. 87).

Водночас, на адресу ЦК КП(б)У із боку господарських органів надходили численні скарги на партійні органи за постійне втручання у справу підбору та висування кадрів. Здебільшого процес висування проходив у вигляді кампаній на чергові заклики ЦК РКП(б) чи ЦК КП(б)У. Проте, така форма поповнення кадрів не була ефективною, адже цей процес вимагав ретельного підбору кандидатів та їх підготовки. Однак, на практиці було досить поширеним явище «стрибку», коли робітник за короткий термін «від верстата» міг обійняти посаду директором заводу.

Такі «форсовані» керівники були некомпетентними та на практиці не приносили користі на виробництві. Із другої половини 1920-х рр. загострилась проблема нестачі керівних кадрів промислових трестів, що проявило себе у масовому «розконсервуванні» підприємств. Вражає статистика зростання чисельності правлінь трестів та директорського складу. До прикладу, якщо на 1 вересня 1925 р. загальна кількість членів правлінь, що перебували у підпорядкуванні ВРНГ УРСР становила 66 чоловік (із них комуністів – 62), то вже через місяць їх було 93 (із них комуністів – 54) (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 82).

Інтенсивно зростала кількість керівників підприємств: на 1 вересня 1925 р. їх було 262 чоловіки (із них 2213 – комуністи), а на 1 жовтня – 378 (із них комуністів – 267) (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 83).

Не дивлячись на деяку лібералізацію функціонування управлінської сфери, що стала можливою у період нової економічної політики, привертає увагу досить низький відсоток українців у керівному складі трестів та його подальше зниження. Так, якщо за цей місяць українців зменшилося в правлінні трестів із 13 до 10 членів при загальному зростанні із 66 до 93 чоловік, то серед директорів підприємств хоч чисельність їх збільшувалась із 67 до 88 чоловік, але відсоток у загальній кількості зменшився із 25,4% до 23,2% (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Підраховано. Арк. 82, 83).

Паралельно із несталою кадрів гостро стояла проблема їх освіченості. Зокрема, на кінець березня 1928 р. голови правлінь трестів за освітою розподілялися таким чином: вища освіта – 14 чоловік, середня – 14, початкова – 32; директори підприємств мали: вищу освіту – 10, середню – 62 і початкову – 260 чоловік (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Підраховано. Арк. 84–86).

Таким чином, серед голів правлінь трестів вищу освіту мав лише кожний четвертий, а серед директорів підприємств – кожний двадцять шостий. Таке становище із забезпеченням трестів керівними кадрами негативно впливало на їх діяльність та пришвидшувало процес згортання нової економічної політики. Відсутність навичок у налагодженні виробничого процесу неминуче призводило до частих «зривів» виробничих програм, що у свою чергу, до плинності членів правлінь та директорів підприємств. Особливо велика змінність виробничих та управлінських кадрів була помічена серед директорського корпусу. Так, за 2 роки (із 1 січня 1926 р. по 30 березня 1928 р.) на окремих підприємствах трестів директори мінялись 16 разів. Зокрема, на заводах тресту «Південьсталь» директори змінювалися 2-3 рази у 16 випадках,

4 і більше – у 2 випадках; на підприємствах тресту «Хімвугілля» – 2 рази в 10 випадках, 3 рази у двох випадках, 4 і більше – у двох випадках; на підприємствах тресту «Донвугілля» – 2-3 рази у 23 випадках, 4 і більше – у 5 випадках; на заводах «Спирттресту» – 2-3 рази – у 16 випадках, 4 і більше – у двох випадках (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 67).

Такі часті зміни керівного складу були на підприємствах й інших трестів. За цей період по Жовтневому рудоуправлінню «Південнорудного тресту» змінилося 3 управляючих, на Свердловській шахті та Слов'янській групі заводів – 2 управляючих, на Бронецькому заводі тресту «Порцеляна – Фаянс-Скло» – 3 управляючих, а на Романівському заводі цього ж тресту – 4 управляючих (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 68).

На наш погляд, основною причиною плинності кадрів директорського корпусу була категорична вимога щодо соціального походження та партійної приналежності. Це фактично означало, що пріоритет у призначенні на керівні посади був за партійними органами, а не за господарськими.

Не рідко партійні органи нав'язували трестам свої кандидатури, які вже були звільнені із керівних посад за відсутність ділових якостей. Правлінню трестів було вкрай важко відстояти свої кандидатури на посаду управляючого заводом перед партійними органами.

Надзвичайно складним був процес забезпечення виробництва фаховими інженерами та спеціалістами, техніками, технологами, механіками, економістами та ін. Дану проблему, на думку ряду вчених (Гринчуцький, 1997: 158) можна було подолати трьома способами: 1) залучення «старих спеціалістів», 2) підготовкою «нових спеціалістів» із категорії робітників і селян та 3) запрошенням іноземних спеціалістів.

Залучення «старих спеціалістів» проходило інтенсивно в важких умовах, створених самою партією. Всупереч вказівкам вождя, більшовики віднесли цю соціальну верству до

«ворожого табору» та відповідно відносились до них. Лише окремі партійні працівники, розуміючи всю абсурдність та згубність такого ставлення до спеціалістів високого рівня, намагалися змінити цю ситуацію «цькування» – «спеціїдство».

Ще на початку 1920-х рр. «спеціїдство» набуло чималого розмаху та мало різноманітні форми: від морального пресингу із боку партійних профспілкових та державних працівників до відвертого фізичного насильства із боку робітників. Із переходом до нової економічної політики, останні лише почастишали у зв'язку із зростанням вимог до робітників із боку спеціалістів. До прикладу, у квітні 1922 р. у Луганському повіті двох робітників-комуністів було вбито штейгерами. Проте, у результаті слідства, убивць відпустили на волю і такі факти були загальною практикою. Партія на такі інциденти реагувала здебільшого методами «роз'яснювальної» роботи. Окрім, ворожого ставлення робітників, мали місце й різноманітні адміністративні утиски із боку партійно-господарських працівників: штрафи, виселення інженерів із квартир, протизаконні звільнення тощо.

Випадки «спеціїдства» справляли гнітюче враження на спеціалістів, шкодили процесу переходу їх на бік радянської влади, а під час штовхало на відкрите протистояння. Ситуація загострювалась зростанням різноманітних недоліків, пов'язаних з відбудовою сфери виробництва. Некомпетентність та безвідповідальність, хабарництво, що супроводжували перші роки впровадження непу, позначалися перш за все на спеціалістах, яких робили винуватцями. Поряд із сфабрикованим «спеціїдством» були поширена практика судових репресій на невеликі терміни ув'язнення. Не рідкими були випадки, коли арешти проводилися не на основі достовірних фактів, а за підозрою.

Вже у середині 1920-х років починаються показові судові процеси над інженерами та техніками ряду промислових підприємств. Основною метою яких було намагання уряду виправдати невдачі у відбудові промисловості, переклавши

вину із себе на так звані «ворожі» елементи. Вже, у липні 1924 р. в Харкові був проведений показовий процес над спеціалістами кадіївського рудоуправління тресту «Донвугілля», головним винуватцем якого був інженер М. Гуляков. Йому висунули звинувачення в утриманні шахт та рудників для «іноземних капіталістів», а, згідно із вироком, він був покараний на 10 років позбавлення волі за навмисне руйнування шахт (Правда, 1924: 22 июля).

«Старі» спеціалісти зазнали репресій після резонансної «Шахтинської справи», сфабрикованої органами ОДПУ. Затероризовані спеціалісти після цих подій проявляли повну відсутність ініціативи, небажання нести відповідальність за прийняття рішень. Про яку «підтримку та товариські стосунки із боку робітничих мас та радянських організацій» йдеться, свідчать дані, що надходили до ВРНГ УРСР із місць. До прикладу, на одному із заводів «Силікаттресту» робітники погрожували, що розіб'ють механікові голову, на Костянтинівському заводі тресту «Хімвугілля» робітник кинув в інженера прес-пап'є. У Рутченівському рудоуправлінні тресту «Донвугілля» на нараді робітник вдарив техніка. Партійна організація виступила на захист робітника, а техніка примусили залишити посаду. На Петровському рудоуправлінні тресту «Донвугілля» робітник двічі вдарив техніка пляшкою по голові. На захист робітника також стала профорганізація. Такі зведення, що надходили від правлінь трестів до ВРНГ УСРР, свідчать про надзвичайно складні умови роботи спеціалістів.

Якщо взяти до уваги той факт, що частка «старих спеціалістів» у переважній більшості трестів досягала близько 50% інженерно-технічних працівників, то можна уявити масштаби втрат у виробництві. Так, на підприємствах тресту «Південьсталь» із 116 обстежених у 1927 р. інженерів і техніків лише 62 отримали фахову освіту до революції (ЦДАГО України. Ф. 106. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 4–14).

На рудниках «Південнорудного тресту» із 245 спеціалістів 125 належали до «старих спеців», а на

підприємствах тресту «Хімвугілля» із 243 спеціалістів – 121 (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 78, 79.).

Великі сподівання на забезпечення трестів інженерно-технічними кадрами покладали на їх підготовку в технікумах та інститутах. Зокрема, в Україні відновлення вищої технічної освіти та поетапної підготовки спеціалістів збігалось із впровадженням непу. Першими поновили свою підготовку інженерних кадрів Київський політичний, Катеринославський гірничий, а також Харківський технологічний інститути. Незабаром, було відкрито й Одеський політехнічний інститут.

Окрім інститутів, в Україні зростала мережа технікумів. Так, у Києві діяли будівельний, механічний та електротехнічний, в Одесі – електротехнічний та будівельний, Житомирі та Кам'янець-Подільському, у Запоріжжі та Полтаві – індустріальні, у Миколаєві – суднобудівний технікуми. У 1927/28 навчальному році в Україні налічувалось 43 технікуми, які випускали фахівців для промисловості (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 523. Арк. 69).

Навчальні заклади підпорядковувались наркомосу УСРР, проте трести відігравали велику роль у їхній роботі, забезпечуючи номенклатуру спеціальностей. Керівництво управлінь трестів велику увагу приділяло чисельності студентів та відкриттю нових технікумів та інститутів, про що засвідчують дані: у 1924/25 р. у вузи технічного профілю було зараховано 634 студенти, а у 1927/28 р. – 917 (ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 738. Арк. 18).

Відповідно зростала й кількість випускників, які направлялись переважно на роботу до трестів. До прикладу, Дніпропетровський гірничий інститут випустив у 1920 р. – 20, у 1925 р. – 62, а в 1927 р. – вже 215 інженерів, збільшивши випуск спеціалістів більш ніж у 10 разів. Аналогічна ситуація прослідковується і в інших втузах України. Зокрема, у Донецькому індустріальному інституті у 1921/22 н.р. навчалось 190 осіб, а у 1927/28 н.р. – 469 (ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 113. Арк. 125).

В період непу зростав як контингент студентів так і кількість випускників, також розширювалась номенклатура спеціальностей. Так, наприклад, у 1922 р. Харківський технологічний інститут на чотирьох факультетах готував інженерів із 9 спеціальностей, а у 1925/26 н.р. – вже із 24 спеціальностей (ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 1307. Арк. 52).

Підготовка спеціалістів для трестів здійснювалась й у вузах та технікумах російської федерації. Так, зокрема, із листування між ВРНГ УСРР та наркомосом СРСР стає зрозумілим, що перша вимагала направляти на Україну вихідців із України, які закінчили вузи москви та лєнінграда (ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 1307. Арк. 21).

З метою забезпечення задовільного рівня підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах, були відкриті «робітфаки» – робітничі факультети, спеціальні навчальні заклади для робітників та селян для їх підготовки до вступу у вузи. Їхня кількість невпинно рослі. Наприклад, у 1921/22 н.р. їх було тільки 4, а у 1926/27 н.р. уже налічувалось – 12. У 1922 р. у них навчалось 951, а у 1926/27 н.р. – 3196 осіб. Високими були вимоги для абітурієнтів стосовно їх соціального походження. Так, із 3196 чоловік 85% становили робітники, 10% – селяни, а решта – інші «трудові елементи». Серед слухачів майже 50% – комуністи (Вища школа УРСР за 50 років (1917–1967, 1967: 81).

Слухачі робітфаків становили досить високий відсоток серед студентів втузів: у 1924/25 н.р. – 67, 8% прийнятих до вузів. І цей відсоток зростав, але не вирішував нагальну проблему нестачі кваліфікованих спеціалістів для промислового виробництва. Проблема лишалася відкритою. Якість підготовки спеціалістів перебувала на низькому рівні через ряд причин: недостатня матеріально-технічна та навчально-методична база, неукomплектованість професорсько-викладацького складу вузів, низький загальноосвітній рівень підготовки самих студентів.

Намагаючись вирішити проблему спеціалістів, поліпшивши кількісні та якісні показники, трести від початку свого створення на початковому етапі впровадження непу покладали великі надії на залучення іноземних фахівців. Однак, така практика не отримала поширення із ряду причин, головним з яких було небажання іноземців працювати у країні тоталітарного режиму та брак валюти в трестах, для оплати їхньої праці.

Водночас, поряд із проблемою забезпечення трестів керівними кадрами відчутною була проблема забезпечення промислових трестів робочою силою. Так, якщо у роки «воєнного комунізму» діяв режим загальної «мілітаризації праці», який не дав очікуваних результатів через свою безсистемність, то з реорганізацією управління промисловістю та переходом трестів на непівський госпрозрахунок дуже різко скоротилась потреба у робочій силі. Трести, здійснюючи концентрацію виробництва в період дії нової економічної політики та консервуючи підприємства, вимушені були вдаватися до масових звільнень своїх робітників. Одночасно були ліквідовані трудові армії.

Однак, вкрай повільними темпами здійснювався перехід до методів добровільного залучення робочої сили у виробництво. У березні 1922 р. трести могли набирати робітників лише через відділи праці, хоча й залишалася можливість на випадок відсутності вербування у інших регіонах. Перехід службовців та робітників із одного на інше підприємство відбувався лише за згоди обох підприємств, але із обов'язковою реєстрацією у відділі праці. Кодекс законів про працю від 1922 р. зберігав обов'язкове посередництво органів НК Праці у справі піднайму робочої сили, хоч надавав трестам право наймати робітників поза органами НК Праці з наступною реєстрацією в них у випадках: 1) пов'язаних із особистістю робітника та 2) коли робоча сила не могла бути надана протягом 3 днів від часу їх замовлення.

В подальшому відбувалось поетапне ослаблення у справі найму робітників, хоча обов'язковим лишається реєстрація у органах НК Праці. І тільки у січні 1925 р. ЦВК та РНК СРСР постановою «Про порядок наймання робочої сили» скасували обов'язкове найняття робочої сили через органи НК Праці союзних республік (біржі праці) та зберегли «із метою обліку» лише обов'язкову наступну реєстрацію наймання робочої сили. НК Праці СРСР було надано виключно право видавати у окремих випадках постанову про обов'язкове наймання тим чи іншим трестом окремих категорій працівників та спеціалістів із певних категорій безробітних, за винятком найняття робітників на посади, які вимагали високої політичної, матеріальної або ж особистої довіри, а також високої професійної кваліфікації.

Переведення трестів на госпрозрахунок в умовах непу та здійснення концентрації виробництва дуже швидко призвели до появи надлишку робочої сили. Так, вже наприкінці 1921 р. це істотно дало про себе знати: у січні 1921 р. на 100 робочих місць у промисловості було 66,9 пропозицій, а у грудні – 124,4 (Народное хозяйство Украины в 1921 г., 1922:793).

Трести за таких обставин були змушені звільняти робітників. У грудні 1922 р. на заводах і рудниках тресту «Південьсталь» було задіяно 49991 робітник. У зв'язку із консервацією деяких об'єктів було звільнено 6514 робітників (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1000. Арк. 10). Так, із грудня 1921 р. до березня 1922 р. чисельність працюючих у даному тресті зменшилась із 132880 до 82680 осіб (Жигалко, 1925: 70). Процес звільнення робітників тривав до 1922/23 р. Всього по трестах важкої промисловості за період дії непу 1921–1929 рр. чисельність робітників скоротилася з майже 300 тис. до 176 тис. чоловік (Кактынь, 1922: 18–19).

Скорочення кількості робітників відбувалось не лише у важкій, а й у легкій та харчовій промисловостях. Хоча тут ці процеси мали не такі колосальні масштаби. Окрім того, звільнені робітники були більш економічно самостійними, ніж

їхні колеги із важкої індустрії, адже підприємства цих трестів були розміщені у невеликих центрах, де робітники мали свої присадибні ділянки та власне господарство. Так, тютюнові фабрики, що увійшли до «Тютюнтресту» були переобтяжені робочою силою, а тому трест вимушений був скоротити 271 чоловіка з 2747 (Диккер, 1923: 52).

Звільнення робітників супроводжувалось зростаючою соціальною напругою, адже багато трестів мали заборгованість по виплаті заробітної плати по кілька місяців, а розрахувати робітників, не виплативши їм зарплату, трести не мали законного права. Як протест проти таких дій, профспілкові організації організовували страйки, які мали переважно спонтанний характер, правління ж тресту рахувало їх як прогулами без вказування поважних причин.

Проте, від 1923 р. чисельність робітників у трестах починає зростати. Саме цей рік став переломним етапом в організації управління промисловістю та отримання реальних економічних показників зростання в умовах непу. Трести вже навчилися працювати в умовах ринку та стали на шлях нарощування виробництва. Вже за перші чотири місяці 1923/24 р. лише у союзних та республіканських трестах чисельність робітників зросла із 148739 чоловік у жовтні 1923 р. до 183942 у січні 1924 р. (Потресов, 1923: 48).

Особливо активно чисельність робітників зростає у трестах важкої промисловості. Це видно на прикладі такого промислового гіганту як трест «Хімвугілля», де чисельність робітників зросла із 9240 чоловік у першому кварталі до 11324 – у четвертому кварталі 1923/24 р. (ЦДАГО України. Ф. 34. Оп. 10. Спр. 42. Арк. 30). А «Південмашинтрест» за 5 років із 1922 р. по 1927 р. збільшив чисельність робітників майже удвічі із 9921 до 18888 чоловік (ЦДАГО України. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 28, 30, 31).

Скорочення робітників для трестів мало як негативні, так і позитивні наслідки. Перш за все це сприяло утвердженню трудової дисципліни та підвищенню продуктивності праці на

виробництві. До прикладу, на підприємствах київського «Шкіртресту», де працювало 1547 робітників, прогули складали майже 70% від загальної кількості невиходів на роботу. Після скорочень на заводах залишилось майже 1000 чоловік, а кількість прогулів зменшилась до 12% , а незабаром прогули зникли взагалі (Отчет Южбюро ВЦСПС, 1922: 132).

В місцевих трестах скорочення робітників теж мало позитивний результат. Так, у київському «Металотресті» до скорочення штатів у березні 1922 р. працювало 9 тис. робітників та службовців продуктивність праці складала лише 2% довоєнного рівня. Після скорочення штатів залишилося 6 тис. чоловік і в той же час підвищилась продуктивність праці (Отчет Южбюро ВЦСПС, 1922: 134). Із впровадженням непівського госпрозрахунку та націлення трестів на одержання прибутку на порядку денному постало розв'язання нової проблеми – робітник і роботодавець в особі тресту. З'явилося побоювання щодо появи «господарської» експлуатації окремих госпорганів. Ця проблема була піднята на повістці денній XI партійного з'їзду 1922 р., який, із одного боку, звернув увагу трестів на необхідність підвищення продуктивності праці, а з іншого – зобов'язував профспілки стояти на захисті інтересів трудящих та «вести вперту боротьбу» за неухильне зміцнення трудової дисципліни і підвищення продуктивності праці (КПРС в резолюціях і рішеннях, 1979: 87).

Повсякчасне регулювання умов праці, розміру заробітної плати та інші важливі питання найму робітників повинні були регламентувати колективні договори, які укладалися між трестами та профспілковими органами. Так, у серпні 1922 р. було видано декрет РНК РСФРР, що визначав порядок укладення та реєстрації колективних договорів, а також максимальний термін укладання договору станом на 1 рік. Статті договору, що погіршували матеріальне становище або умови праці робітників, визнавалися не дійсними (КПРС в резолюціях і рішеннях, 1979: 89). Однак, не дивлячись на цілу низку законів, що регламентували трудові відносини й

вимагали покращення умов життя та праці робітників був нижче довоєнного. Така практика мала загальний характер та стосувалася всіх без винятку трестів, як тих, що отримували державні дотації, так і тих, що працювали на умовах ринкової економіки в період нової економічної політики.

Висновки. Таким чином, можемо прийти висновку, що успіх роботи промислових трестів в умовах нової економічної політики значною мірою залежав від забезпечення виробничого циклу високо кваліфікованими кадрами різних галузей. Саме в цій діяльності трести зіткнулись із проблемою, яка безпосередньо впливала на виробництво та довгий час лишалась невирішеною. Вражає низький рівень керівних кадрів та умов діяльності спеціалістів, що дає підставу стверджувати, що врахування людського фактора у виробництві допомогло б успішно вирішити багато завдань виробничого плану. Саме такі орієнтири мають бути визначальними у концепті функціонування сучасного виробничого-промислового комплексу, підбір фахівців до якого має здійснюватись виключно за критеріями професіоналізму, у відповідності до світового досвіду та відсутності пострадянських категорій підбору кадрів за соціальними, політичними, конфесійними чи іншими критеріями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вища школа Української РСР за 50 років: у 2 ч. (1917-1967 рр.). Київ: Видавництво Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, 1967. 395 с.
2. Гринчуцький В. І. Промислові трести України в 20-ті роки. Київ: Наук. Думка, 1997. 178 с. С. 158.
3. Диккер. Табактрест. Обзор деятельности треста за 1922 год. *Народное хозяйство Украины*. 1923. № 4-6. С. 52.
4. Жигалко П. Украинская промышленность в условиях новой экономической политики. Б.м.: Государственное издательство Украины, 1925. 70 с.

5. Кабачек В.В. Формування місцевих державних промислових об'єднань на початку НЕПу. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2014. №25 (1068). С. 53-61.

6. Кактынь А. Тяжелая индустрия Юга России. *Народное хозяйство Украины*. 1922. № 4-6. С. 18-19.

7. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. Київ: Політвидав України. Т. 2., 1979. 524 с.

8. Коцур В. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х-1930-х рр.: історіографія). 1998. 506 с.

9. Кришталь С. Підготовка слухачів робітфаків до вступу у виші. *Наукові записки ТНПУ ім. Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2017. Вип. 1 Ч. 2. С. 128-134.

10. Кульчицький С. Здійснення нової економічної політики в Україні (1921–1928). *Економічна історія України*: В 2 т. - Т. 2. Київ: Ніка-Центр, 2011. С. 154-203.

11. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет украинского экономического совета совету труда и обороны, 1922. 852 с.

12. Отчет Южбюро ВЦСПС Второй Всеукраинской конференции профсоюзов 20 января 1922 года.

13. Пиріг О. А. Місце грошової реформи 1922- 1924 рр. у здійсненні нової економічної політики. *УІЖ*. 2000. № 3. С. 92-102.

14. Потресов В. Крупная украинская промышленность в первой четверти нового операционного года. *Народное хозяйство Украины* 1923. № 1-3. С. 48.

15. Правда. 1924. 22 июля.

16. Прилуцький В.І. Межлаук Валерій Іванович. *Енциклопедія історії України*: Т.6: Ла-Мі / Редкол.: В. Смолій та ін.. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во: «Наукова думка», 2009. 790 с.

17. Хмельницька Л. В. Промислові трести України в період нової економічної політики (1921-1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2004. 16 с.

18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 4. Спр. 738. Арк. 18.

19. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 523. Арк. 69.

20. ЦДАВО України. Ф. 34. Оп. 11. Спр. 42. Арк. 6.

21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 82.

22. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1000. Арк. 10.

23. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1863. Арк. 39-40.

24. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 67.

25. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 68.

26. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 75.

27. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 78, 79.

28. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 83.

29. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Підраховано. Арк. 82, 83.

30. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Підраховано. Арк. 84-86.

31. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2732. Арк. 87.

32. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 453. Арк. 5.

33. ЦДАГО України. Ф. 106. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 4-14.

34. ЦДАГО України. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 28, 30, 31.

35. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 113. Арк. 125.

36. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 1307. Арк. 21.

37. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 1307. Арк. 52.

38. ЦДАГО України. Ф. 34. Оп. 10. Спр. 42. Арк. 30.

39. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1863. Арк. 41.

40. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 72.

41. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2717. Арк. 73.

42. Ціх Галина. Проблема керівних кадрів промислових трестів в роки НЕПу. *Вісник ТДТУ*. 1996. №1. С. 63-67.

REFERENCES

1. *Vyshcha shkola Ukrayins'koyi RSR za 50 rokiv: u 2 ch. (1917-1967 rr.)*. [Higher school of the Ukrainian SSR for 50 years: in 2

hours (1917-1967)]. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivs'koho universytetu im. T.H. Shevchenka, 1967. 395. [in Ukrainian].

2. Hrynychuts'kyi V. I. (1997). *Promyslovi tresty Ukrayiny v 20-ti roky*. [Industrial trusts of Ukraine in the 20s.]. Kyiv: Nauk. Dumka, 178. [in Ukrainian].

3. Dykker (1923). *Tabaktrest. Obzor deyatel'nosti tresta za 1922 hod*. [Tabaktrest Overview of the activities of the trust for 1922]. *Narodnoe khozyaystvo Ukrainy*. № 4-6. S. 52. [in Ukrainian].

4. Zhyhalko P. (1925). *Ukraynskaya promyshlennost' v uslovyakh novoy ekonomicheskoy polityky*. [Ukrainian industry in the new economic policy]. B.m.: Hosudarstvennoe yzdatel'stvo Ukrainy, 70. [in Ukrainian].

5. Kabachek V.V. (2014). *Formuvannya mistsevykh derzhavnykh promyslovykh ob'yednan' na pochatku NEPu*. [Formation of local state industrial associations at the beginning of NEP]. *Visnyk NTU «KhPI»*. №25 (1068). S. 53-61. [in Ukrainian].

6. Кактыи' А. (1922). *Tyazhelaya yndustryya Yuha rossyy*. [Heavy industry of the South of Russia]. *Narodnoe khozyaystvo Ukrainy*. № 4-6. S. 18-19. [in Ukrainian].

7. *Komunistychna partiya Radyans'koho Soyuzu v rezolyutsiyakh i rishennyakh z'yizdiv, konferentsiy, plenumiv TsK*. [The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences, plenums of the Central Committee]. Kyiv: Polityvydav Ukrayiny. T. 2., 1979. 524 s. [in Ukrainian].

8. Kotsur V. (1998). *Istorychni doslidzhennya: uperedzheni ta ob'yektyvni otsinky (sotsial'ni zminy i politychni protsesy v Ukrayini 1920-kh-1930-kh rr.: istoriohrafiya)*. [Historical research: biased and objective assessments (social changes and political processes in Ukraine in the 1920s-1930 s: historiography)]. 506 s. [in Ukrainian].

9. Kryshchal' S. (2017). *Pidhotovka slukhachiv robitfakiv do vstupu u vyshi*. [Preparation of trainees of labor faculties for admission to higher education]. *Naukovi zapysky TNPU im.*

Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya. Vyp. 1 Ch. 2. S. 128-134. [in Ukrainian].

10. Kul'chyts'kyi S. (2011). *Zdiysnennya novoyi ekonomichnoyi polityky v Ukrayini (1921 - 1928)*. [Implementation of a new economic policy in Ukraine (1921 – 1928)]. *Ekonomichna istoriya Ukrayiny: V 2 t. - T. 2*. Kyiv: Nika-Tsentr, S. 154-203. [in Ukrainian].

11. *Narodnoe khozyaystvo Ukrainy v 1921 h.: otchet ukraynskoho ekonomicheskoho soveta sovetu truda y oborony*. [The National Economy of Ukraine in 1921: Report of the Ukrainian Economic Council to the Council of Labor and Defense]. 1922. 852 s. [in Ukrainian].

12. *Otchet Yuzhbyuro VTsSPS Vtoroy Vseukraynskoj konferentsyy profsoyuzov 20 yanvarya 1922 hoda*. [Report of the South Bureau of the All-Ukrainian Central Council of Trade Unions of the Second All-Ukrainian Conference of Trade Unions on January 20, 1922]. [in Ukrainian].

13. Pyrih O. A. (2000). *Mistse hroshovoyi reformy 1922- 1924 rr. u zdiysnenni novoyi ekonomichnoyi polityky*. [The place of the monetary reform of 1922-1924 in the implementation of the new economic policy]. *UIZh. № 3*. S. 92-102. [in Ukrainian].

14. Potresov V. (1923). *Krupnaya ukraynskaya promyshlennost' v pervoy cherty novoho operatsyonnoho hoda*. [Large Ukrainian industry in the first quarter of the new operating year]. *Narodnoe khozyaystvo Ukrainy 1923. № 1-3*. S. 48. [in Ukrainian].

15. *Pravda*. 1924. 22 yulya. [Is it true. 1924. July 22]. [in rossia].

16. Pryluts'kyi V.I. (2009). *Mezhlauk Valeriy Ivanovych. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*. [Valery Ivanovich Mezhlauk. Encyclopedia of the History of Ukraine]: T.6: La-Mi / Redkol.: V. Smoliiy ta in. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. Kyiv: V-vo: «Naukova dumka», 790 s. [in Ukrainian].

17. Khmel'nyts'ka L. V. (2004). *Promyslovi tresty Ukrayiny v period novoyi ekonomichnoyi polityky (1921-1929 rr.)* [Industrial trusts of Ukraine in the period of the new economic policy (1921-1929)]: Avtoref. dys... kand. ist. nauk. Kyiv. 16 s. [in Ukrainian].

18. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny (TsDAVO Ukrayiny). F. 166. Op. 4. Spr. 738. Ark. 18. [in Ukrainian].

19. TsDAVO Ukrayiny. F. 166. Op. 5. Spr. 523. Ark. 69. [in Ukrainian].

20. TsDAVO Ukrayiny. F. 34. Op. 11. Spr. 42. Ark. 6. [in Ukrainian].

21. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny (TsAHO Ukrayiny). F. 1. Op. 20. Spr. 2717. Ark. 82. [in Ukrainian].

22. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 1000. Ark. 10. [in Ukrainian].

23. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 1863. Ark. 39-40. [in Ukrainian].

24. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 2717. Ark. 67. [in Ukrainian].

25. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 2717. Ark. 68. [in Ukrainian].

26. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 2717. Ark. 75. [in Ukrainian].

27. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 2717. Ark. 78, 79. [in Ukrainian].

28. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 2717. Ark. 83. [in Ukrainian].

29. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 2717. Pidrakhovano. Ark. 82, 83. [in Ukrainian].

30. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 2717. Pidrakhovano. Ark. 84-86. [in Ukrainian].

31. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 2732. Ark. 87. [in Ukrainian].

32. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 453. Ark. 5. [in Ukrainian].

33. TsDAHO Ukrayiny. F. 106. Op. 2. Spr. 31. Ark. 4-14. [in Ukrainian].

34. TsDAHO Ukrayiny. F. 138. Op. 1. Spr. 568. Ark. 28, 30, 31. [in Ukrainian].

35. TsDAHO Ukrayiny. F. 166. Op. 8. Spr. 113. Ark. 125. [in Ukrainian].

36. TsDAHO Ukrayiny. F. 166. Op. 8. Spr. 1307. Ark. 21. [in Ukrainian].

37. TsDAHO Ukrayiny. F. 166. Op. 8. Spr. 1307. Ark. 52. [in Ukrainian].

38. TsDAHO Ukrayiny. F. 34. Op. 10. Spr. 42. Ark. 30. [in Ukrainian].

39. TsDAHO Ukrayiny. F.1. Op.20. Spr. 1863. Ark. 41. [in Ukrainian].

40. TsDAHO Ukrayiny. F.1. Op.20. Spr. 2717. Ark. 72. [in Ukrainian].

41. TsDAHO Ukrayiny. F.1. Op.20. Spr. 2717. Ark. 73. [in Ukrainian].

42. Tsikh Halyna. (1996). *Problema kerivnykh kadriv promyslovykh trestiv v roky NEPu*. [The problem of management personnel of industrial trusts in the years of NEP]. *Visnyk TDTU*. №1. S. 63-67. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті на основі архівних джерел та наявного історіографічного доробку розглянуто ряд аспектів виникнення, загострення та вирішення більшовицькою владою проблеми належного кадрового забезпечення промислових трестів України у період впровадження нової економічної політики (1921–1929 рр.). Наголошено на актуальності цього дослідницького напрямку із огляду на соціальні запити сучасного українського суспільства в отриманні історичного досвіду, щодо використання альтернативних методів відродження повоєнної промисловості за рахунок інструментів ринкової економіки, апробованих світовою практикою. Автори наголошують на, тому що дана проблема

окреслена в історіографії досить побіжно та формалізовано, з відверто упередженими ідеологічними наративами, а отже є перспективною та актуальною для її подальшого висвітлення, беручи до уваги загальну доступність архівних джерел, які довгий час перебували, поза межами дослідницького сегменту.

Автори стверджують, що із впровадженням непу та оптимізацією промисловості трести, які розміщувалися в Україні відчули гостру потребу у кваліфікованих, добре обізнаних із виробничими циклами, спеціалістах, які б у стислі терміни змогли б відновити процеси на виробництві, оптимізуювавши їхні можливості з орієнтацією на запити ринку. Також, авторами наголошено, що одним із визначальних критеріїв підбору кадрів в умовах встановлення тоталітарного режиму була їх політична лояльність владі та соціальна приналежність. В той же час, підготувати нових фахівців у відповідності до більшовицького стандарту та в той же час володіючих знаннями, потрібними для функціонування підприємств в умовах непу, влада не могла. В статті акцентована увага на тому, що всі дореволюційні власники підприємств та кваліфіковані досвідчені інженерно-технічні кадри були усунуті радянською владою від сфери управління, як ворожі класові елементи та потенційні «шкідники» радянського майна. Така позиція влади проявилась у фатальних наслідках економічних прорахунків та низки волюнтаризмських рішень керівників із надійною більшовицькою біографією. Тоді як спеціалісти високого рівня із дореволюційним минулим були зараховані до категорії неблагонадійних. Країну охопила загальна судова практика із покарання винних у прорахунках «спеців» із старих кадрів.

Отже, у даній науковій розвідці наголошено на тому, що проблема забезпечення кадрами промислових підприємств набула в період непу чималого розмаху та вирішувалась більшовицькими методами в основі яких лежали ідеологічні

підходи, а не професійні критерії. Автори зазначають, що із переходом до нової економічної політики, випадки переслідування дореволюційних фахівців почастишали у зв'язку із зростанням вимог до робітників із боку спеціалістів. Проте такі підходи лише прискорювали процес згортання непу та наростання потужностей тоталітарного режиму.

Ключові слова: *нова економічна політика, госпрозрахунок, кадрове забезпечення, промислові трести, тоталітаризм, волюнтаризм, ідеологія.*

УДК: 327.5:[355.48(470+571):477))

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-151-181>

CHALLENGES AND THREATS TO THE COLLECTIVE SECURITY OF EUROPE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ КОЛЕКТИВНИЙ БЕЗПЕЦІ ЄВРОПИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Віталій Коцур,

доктор історичних наук,

професор, ректор

Університету Григорія

Сковороди в Переяславі,

E-mail: Kotsurv@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7369-4344.

ResearcherID: AAK-9131-2020

вул. Сухомлинського, 30,

м. Переяслав, Київська

область, Україна 08401.

Vitalii Kotsur,

Doctor of Historical Science,

professor, rector of Hryhorii

Skovoroda University in

Pereiaslav,

E-mail: Kotsurv@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7369-4344.

ResearcherID: AAK-9131-

202030, Sukhomlynskoho str.,

Pereiaslav, Kyiv region,

Ukraine, 08401

ABSTRACT

The study examines the key challenges and threats to collective security of Europe in the context of the russian-Ukrainian war. Hybrid threats have become a topical issue for EU countries since 2014. Europe faced a number of challenges that included strengthening its defense capabilities, forming a set of measures to protect the information sphere and cyberspace, and defining a clear position at the highest political level regarding the issue of the russian-Ukrainian war. Since the beginning of the full-scale invasion of russia, European countries have faced a serious challenge related to the security of the EU's eastern borders. It was found out that the russian aggression changed the views of the

political leaders of certain countries regarding the pacification of the aggressor. It became obvious that attempts to peacefully settle the russian-Ukrainian war through concessions on Ukrainian territories are impossible and may create a number of similar precedents in the future. It was found out that since 2014, the EU and NATO have been developing a set of measures aimed at preventing hybrid threats, and the main international documents on which these measures were based have been highlighted. The latest and traditional approaches to solving hybrid conflicts, their advantages and disadvantages are characterized.

The problems of collective security of Europe after February 24, 2022 are highlighted. The specifics of the course of the war, as well as the challenges faced by Europe are revealed. Attention is focused on the peculiarities of russia's use of hybrid methods of war, the reasons and impact on modern geopolitical realities are characterized. The article shows the relevance of a detailed study of this problem and the prospects of the latest approaches to the formation of the country's security. The russian-Ukrainian war proved the need to reform international security structures, in particular the UN Security Council, to find new methods of countering propaganda, to strengthen the readiness of government institutions, military structures, and the civilian population to successfully respond to hybrid threats.

Keywords: *challenges, hybrid threats, security, conflict, politics, Europe, Ukraine*

Постановка проблеми. З 2014 р. світова спільнота зіткнулася зі серйозними проблемами колективної безпеки. Це пов'язано з російською окупацією Криму і початком російсько-української війни. Фактично стався черговий прецедент (аналогічна ситуація спостерігалася у Грузії, Молдові, Ічкерії) через нехтування росією міжнародним правом. Світова демократична спільнота з одного боку не могла миритися з таким перебігом подій, адже це може зумовити новий поділ сфер впливу, а отже і, ймовірний початок світового конфлікту,

а з іншого – через побоювання ескалації конфлікту і поширенням його на інші країни намагалися умиротворювати агресора. З історії відомо, що така політика лише може заохотити агресора до подальшого розвитку воєнної експансії.

Початок гострої фази російсько-української війни зумовив певні зміни у світогляді як пересічних європейців, так і політичних діячів. Відбулося розуміння загрози мирному існуванню, адже після України, росія може розв'язати війну і в Європі. Звісно, ця теза може бути скептичною, враховуючи що значна частина Європи є членами НАТО. Утім, враховуючи постійні провокації з боку росії (зокрема, порушення повітряного простору країн Європи), ймовірність поширення конфлікту зростає. Тому нині важливо вивчити виклики колективній безпеці Європи в умовах російсько-української війни і сформувані ймовірні сценарії їх розв'язання.

Метою статті є висвітлення основних викликів і загроз колективній безпеці країн Європи в умовах російсько-української війни, спрогнозувати ймовірні сценарії запобігання і розв'язання їх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання європейської безпеки у контексті сучасних геополітичних викликів є предметом дослідження низки дослідників. Особливу увагу вони приділяють гібридним загрозам. У контексті російсько-української війни від 2014 р. вивченням цієї проблеми займалися К. Джонес (Jones, 2019), Р. Джонсон (Johnson, 2018), С. Мейстер (Meister, 2022), Г. Мойніган (Moynihan, 2019), Ф. Хоффман (Hoffman, 2007), І. Флоренц (Florence, 2019; Florence, 2021), М. Яйнтнер (Jaitner, 2015) та низка інших науковців. Західні дослідники, вивчаючи український досвід боротьби проти російської агресії, намагалися визначити основні виклики безпеці європейським країнам і знайти оптимальні шляхи боротьби з гібридними загрозами. Досить активно цю тему досліджували українські науковці, зокрема В. Горбулін (Горбулін, 2015), Є. Магда (Магда, 2016), Г. Почепцов (Почепцов, 2015), А. Хмель (Хмель,

2021–2022) та інші. Особливу увагу вітчизняні дослідники акцентують на інформаційній складовій російсько-української війни. Інформаційна сфера і кіберпростір є найбільш вразливим для гібридних загроз, відповідно основний акцент західній і вітчизняні учені здійснюють саме на них.

Виклад основного матеріалу. Порушення стратегічної стабільності у світі свідчить про появу нових викликів і загроз. Вони можуть проявлятися на глобальному, регіональному та локальному рівнях. У широкому розумінні більшість сучасних загроз класифікують, як *традиційні* та *новітні* (нестандартні) (Магда). Традиційні загрози у більшості випадків стосуються відкритих конфліктів, пов'язаних з територіальними претензіями, релігійними, етнічними мотивами тощо. Новітні загрози поєднують у собі широкий набір традиційних та новітніх інструментів за допомогою яких відбувається руйнування цілих геополітичних систем, а втрата контролю над якими може мати непередбачувані наслідки. Новітні загрози стають все більше актуальними, адже вони передбачають прихований вплив через засоби масової інформації (особливо нетрадиційні, зокрема соціальні мережі, ютуб-канали, електронні ресурси) і можуть створювати підґрунтя для деструктивних явищ у середині країни. Росія використовувала інформаційні технології для дестабілізації ситуації в інших країнах, прикриваючи при цьому власну агресію (Новородовський, 2020: 153).

Процес формування новітніх загроз розпочався після утвердження у світі безкомпромісної демократичної системи міжнародного права. Фактично після Другої світової війни, світова спільнота намагалася вибудувати механізм мирного врегулювання конфліктів. Аналізуючи причини появи нових загроз, слід розуміти, що з одного боку наявність чітких правил та інституцій за порушення норм міжнародного права сприяла упорядкуванню взаємовідносин між країнами, а з іншого – зумовила до пошуку шляхів уникнення такої відповідальності у разі її появи. Така практика притаманна авторитарним

режимів, які спочатку порушують права та утискають своїх громадян, задля утримання влади, а коли цих інструментів стає недостатньо, вони розв'язують приховані міждержавні або регіональні конфлікти (Hybrid threats..., 2023). У дослідженні «Чому нації занепадають», на історичному досвіді автори доводять, що відсутність інклюзивних політичних інституцій зумовлює вразливість до розпаду держави (Аджемоноглу, Робінсон, 2016). Авторитарні екстрактивні політичні режими не зацікавлені у побудові прозорих демократичних інституцій, влада у яких є перехідною. Їх мета – безмежна жага влади та максимальне розширення сфер власного впливу і контролю. Екстрактивні інституції не створюють умов для розвитку економіки, культури, становлення громадянського суспільства, що формує прірву між владною елітою і населенням. Як показує практика, кількість авторитарних держав щороку зростає, а унаслідок цього збільшується рівень бідності та конфліктності у світі (Repucci, Slipowitz, 2023). Вагому роль відіграє те, що окремі країни сучасного глобалізованого світу (G8 Communiqué Köln, 1999; Ülgen Sinan, 2022) не спроможні грати за правилами чесної конкуренції, а тому вдаються до брудних методів ведення політики. Відповідно не останню роль відіграють технології, які впливають на цивільне життя та воєнно-технічні можливості країн. Доповнюють цей перелік релігійні протиріччя, інформаційна відкритість чи замкнутість суспільства тощо.

В сучасній науці новітні загрози називають «гібридними загрозами». Учені зауважують, що термін «гібридні загрози» – це західне поняття, яке використовується для обговорення дилеми безпеки, з якими зіштовхуються держави, які мають демократичну державну систему, або знаходяться на шляху демократизації. У широкому розумінні їх розглядають як небажані втручання того чи іншого роду у внутрішній простір країни (Giannopoulos, Smith, Theocharidou, 2021: 9–10). Нині вони перебувають у полі дослідження багатьох науковців, більшість з яких вважає, що гібридні загрози є симбіозами

руйнації військово-політичної системи супротивника шляхом шантажу, підкупу, диверсій, дискредитацій, інформаційного тиску, маніпуляцій масовою свідомістю. Це – комбінація військових та невійськових методів з залученням протестного потенціалу населення. Превентивні заходи «гібридності» лежать не в операційній або тактичній сфері, а в стратегічних і політичних сферах (Johnson; Johnson, 2018; Timothy Clack, Robert Johnson, 2021). Френк Хоффман зазначає, що гібридні загрози «змішують природу державного конфлікту з фанатичним і затяжним запалом нерегулярної війни» (Frank G. Hoffman, 2007). Тейя Тілікайнен вважає, що гібридні загрози характеризуються використанням нетрадиційних інструментів проти демократичних держав і суспільств у зловмисних цілях. Вони спрямовані на дестабілізацію, невідповідність цільової країни, таким чином мінімізуючи ризики контрзаходів.

Сучасні технології та кіберпростір надають багато нових можливостей для використання інструментів гібридних загроз (The Evolution of..., 2022). Через соціальні мережі досить легко поширювати ідеї, які мають деструктивний характер. У цьому полягає найбільший виклик для демократичних країн: сформулювати контрзаходи, які не суперечитимуть демократичним принципам. Внутрішня характеристика гібридних загроз передбачає розмивання традиційних дихотомій і створення двозначності та невизначеності. Метою є досягнення національних інтересів і цілей за допомогою таких стратегій, як підрив громадської довіри до демократичних інститутів, поглиблення нездорової поляризації, кидання виклику основним цінностям демократичних суспільств, втручання в демократичні вибори та вплив на здатність політичних лідерів приймати рішення, навіть шляхом застосування військових засобів (COI Strategy, 2023). Гібридні загрози завжди є багатовимірними, універсальними і мають безліч тактик. Вони поєднують примусові та підривні заходи, використовуючи як звичайні, так і нетрадиційні інструменти та методи (дипломатичні, військові,

економічні та технологічні) для дестабілізації супротивника. Їх досить важко виявити або прописати, і можуть використовуватися як державними, так і недержавними суб'єктами (Joint communication, 2018). Гібридні загрози є сучасним викликом для політики безпеки у країнах Європи. Апробовані росією методи гібридної війни можуть бути застосовані й серед країн ЄС і НАТО.

Політика безпеки ЄС розрізняє такі типи гібридної діяльності як: маніпулювання інформацією, законами (для підриву політичної рівноваги й демократії), кібератаки, економічний примус, інструменталізація мігрантів (для формування протестних настроїв), тероризм, популізм, пандемія, конкуренція в космосі, зміни клімату, когнітивна війна тощо (Countering hybrid threats, 2022; The 4th Cyber..., 2022). Все це може спричинити зростання внутрішньодержавних конфліктів у багатьох країнах у XXI ст., особливо при зниженні рівня демократії (Florence, 2019; Florence, 2021). Найбільш вразливими сферами є енергетична безпека та постачання, космічна інфраструктура, безпека на морі, охорона здоров'я, транспорт (авіаційний, морський, залізничний), кібербезпека, зв'язок і фінансові системи, інформаційний простір. Гібридні загрози також можуть бути націлені на вразливі місця в суспільстві, кидаючи виклик основним цінностям і свободам або націлюючись на більш уразливі групи (FAQ: Joint Framework, 2016). Застосовуючи методи маніпуляції суспільною свідомістю, використовуючи емоційну складову, досить легко сформувати негативний імідж демократичних інституцій, політичних лідерів в очах населення.

Гібридні загрози сформували низку викликів для політичної еліти низки країн Європи, зокрема: захист інформаційного простору і кібербезпека, сприяння органічного мовно-культурного розвитку етнічних груп, формування контрзаходів, які не порушують демократичних принципів. Превентивні заходи передбачають не лише політичної волі

влади, але й осмисленого наукового підходу, з метою прогнозування ризику гібридних загроз та їхніх наслідків.

Поряд з гібридними загрозами новим викликом у 2022 р. стала повномасштабна війна, яку рф розгорнула проти України 24 лютого. Вона характеризується застосуванням традиційних і нетрадиційних підходів. Усвідомлюючи наслідки від цієї війни для Європи, наприкінці 2022 р. в ЄС було запропоновано виробити нову стратегію відносин ЄС та рф. Зокрема було сформульовано сім принципів, яких ЄС повинен дотримуватися, щоб сформувати основу нової стратегії щодо Росії. З одного боку, стратегія передбачає, що Україна в пріоритетах ЄС має бути на першому місці. Адже сприяння посиленню демократизації та економічних реформ в Україні з часом призведе до підриву авторитаризму в рф та послабить її. З іншого боку – пропонується оновити політику сусідства ЄС через зміцнення інфраструктурно-економічного сегменту та посилення впливу в тих пострадянських країнах, в яких ще зберігся проросійський вплив (Грузія, Молдова, Вірменія тощо). Серед рекомендацій стратегії варто виокремити підтримку російського громадянського суспільства через створення платформ у сфері науки, освіти, ЗМІ та політичних порад для розробки концепцій нової росії, спрямованою на стійкі зміни; розробки нової візової політики для росіян; запобігання повному розмежуванню ЄС з рф через страх щодо поглинання рф Китаєм. Намагаючись тримати баланс ЄС може допустити помилку, яка лише посилюватиме позиції на пострадянському просторі. Для цього варто зміцнити європейську енергетичну безпеку шляхом інтеграції енергетичної системи між європейськими країнами та зміцнення позицій ЄС як потужного геополітичного учасника та учасника безпеки (Meister, 2022). Сьогодні частково ця політика реалізовується, що безумовно сприятиме посиленню колективної безпеки країн Європи, зокрема проти гібридних загроз. Європейські лідери мають усвідомлювати, що російська агресія в Україні – це загроза демократичним цінностям країн

Європи, а також апробованій системі безпеці. Відсутність єдиної позиції щодо агресора може найближчим часом зумовити розкол всередині Євросоюзу і поглибити кризові явища.

Російська інтервенція і початок війни проти України у 2014 р. мала стати чітким сигналом для європейських щодо нових викликів колективної безпеки. Натомість уряди окремих країн Європи проявляли лояльність у ставленні до росії, зокрема Угорщина та Словаччина, Чехія, Німеччина, Хорватія тощо (Шимов, 2017; У Празі..., 2022). Існує кілька причин, які це пояснюють: 1) побоювання нової війни світового масштабу; 2) залежність від дешевших російських енергоносіїв; 3) робота російської пропаганди і проросійсько налаштованої агентури, зокрема серед політичних еліт. Зміни у ставленні до російсько-української у низці європейських країн відбулося після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Відбулося усвідомлення загрози для європейських країн, особливо Центральної і Східної Європи, Балтії. Щоправда, донині існує невизначена позиція окремих європейських політиків, шукають можливості піти на поступки агресору. Причиною цього може бути як недалекоглядність, так і свідома гра на руку кремля чи побоювання початку конфлікту світового масштабу.

Повномасштабна війна проти України в офіційній російській риториці звучить «Спеціальна воєнна операція» (так зване СВО) (У РФ термін..., 2022). Це теж стало елементом прояву гібридності. Однак цього разу, світова спільнота, а також українська політична еліта, населення все ж окреслюють ці дії як «війна» (у класичному розумінні) і загроза демократичним принципам і міжнародному порядку. Тим паче, що відбулося порушення низки норм міжнародного гуманітарного права. Цей прецедент формує черговий виклик світовій спільноті, адже ігнорування російської агресії, безкарність воєнних злочинів може зумовити їх повторення у найближчому майбутньому.

Ця війна, починаючи з 2014 р., стала одним із найбільших викликів європейській безпеці у XXI столітті. Її перебіг демонструє зміну методів і підходів до ведення війни і якими можуть бути потенційні наслідки від такої у XXI столітті. Нині можемо виокремити такі небезпечні риси цієї війни: світовий гібридний характер, особливості стратегії і тактики її ведення, ідеологічна основа, нова розстановка сил на світовій арені, наслідки війни.

Світовий гібридний характер війни характеризується тим, що фактично у цій війні задіяні більш як п'ятдесят держав: Росія та її сателіти (Білорусь, Сирія, Іран, Північна Корея), які воюють проти України та її союзників (майже 50 країн) (Дикаленко, 2022). Гібридність війни полягає у тому, що бойові дії ведуться на обмеженій території України за допомогою регулярних військ та не регулярних сил (на боці росії воюють від 20 до 50 тис. так званих «найманців») (Стало відомо..., 2022), у той час як на боці України також воює незначна кількість комбатантів іноземного легіону (Комбатанти, найманці, добровольці..., 2022). Від 2014 р. більшість іноземних «легіонерів» перебували у складі добровольчих формувань («Азов», «Айдар», «Донбас», Добровольчий Український Корпус Правий Сектор та ін.), а також формували власні підрозділи. Поступово з легалізацією добробатів й адаптацією чинного законодавства під реалії російсько-української війни іноземні добровольці вливалися у ряди національних силових структур (Новородовський, 2018). У 2022 р. був помітний сплеск активності участі добровольців з інших країн у захисті територіальної цілісності України. Країна-агресор не називає цю війну війною, а так звану «спеціальною воєнною операцією», намагаючись зняти з себе відповідальність на рівні міжнародного права.

Стратегія й тактика ведення війни упродовж війни зазнавала суттєвих змін. Початок ведення війни характеризувався повномасштабним вторгненням, яке супроводжувалося наступом сухопутних частин по російсько-

білоруському кордону, ракетними та авіаударами, спробами висадки повітряного та морського десанту. Проте у ході війни тактика змінилася. Війна показала, що авіація та морські сили є вразливими мішенями в такій війні. А наявність значної частини сухопутних військ можуть бути розбиті завдяки такому виду озброєння як безпілотні літальні апарати (БПЛА) (Савченко-Галушко, 2022) та артилерійським системам (Як нова українська..., 2022). Не останню роль тут відіграла космічна та аеророзвідка (Höyhtyä Marko, Uusipaavalniemi Sari, 2023). Ще однією особливістю стратегічних дій з боку росії стали дистанційні повітряні атаки ракетами й безпілотниками української критичної інфраструктури. Окремим видом ведення війни лишається інформаційна сфера – кібератаки та інформаційно-психологічні спеціальні операції (ІПСО), спрямовані на поширення розбрату в українському суспільстві, формування антиурядових настроїв, розвал антипутінської коаліції. ЗСУ вдавалося до неординарних підходів під час звільнення територій, які в науці характеризуються як «стратегія непрямих дій» (Гарт, 2014; Стратегія «тисячі бджолиних укусів»..., 2022; Як ЗСУ «роз'їдає»..., 2022; Україна веде..., 2022). Вивчення стратегії і тактики російсько-української війни є і буде у найближчому майбутньому предметом дослідження для іноземних фахівців, зокрема Інституту вивчення війни.

Особливу увагу фахівці звертають на *ідеологічну основу війни*. Попри те, що дискусія в цій площині триває, багато науковців вбачають у ній саме геноцидні та імперіалістичні мотиви заковані у так званій концепції «руського міра». Ідеологічна основа чітко прописувалася у стратегіях національної безпеки росії і передбачала поширення так званої «правдивої інформації» серед населення інших країн (Новородовський, 2020: 155). Водночас, кількість видатків на функціонування пропагандистських каналів з кожним роком зростала, що свідчило про важливість ідеологічного й інформаційного чинника на світовій політичній арені.

Водночас, в умовах російсько-української війни ідеологічна основа стає ще одним викликом для європейської колективної безпеки, адже постає проблема захисту інформаційного простору, дотримуючись певної межі, яка не порушуватиме демократичний принцип свободи слова.

Нова розстановка політичних сил на міжнародній арені є ще одним викликом російської агресії. Війна зумовила стихійну розстановку сил на міжнародній арені. З одного боку ми бачимо, об'єднання серед країн демократичного крила і втрату контролю РФ над більшістю країн, яких вона вважала своїми сателітами. З іншого боку – росія консолідувала навколо себе країни з авторитарними режимами, як протиположності демократичному світу. Проте, є й гравці з подвійними стандартами. Цікавою є ситуація до зміни свого геополітичного становища у середовищі нейтральних країн (Швеція, Фінляндія). Навіть Швейцарія стала на бік України. Тобто вже відбуваються суттєві геополітичні зміни. Але важливим викликом може стати прецедент безкарності країни-агресора за скоєнні злочини. Через вплив на окремі міжнародні інституції росія намагається послабити санкції, виправдати свої дії і не допустити збільшення допомоги Україні. Зазначимо, що російський вплив уже має свої результати, зокрема у спортивній сфері. Відзначимо неоднозначні заяви функціонерів Міжнародного олімпійського комітету і керівництва ФІФА та УЄФА (очолює її громадянин росії). Але найбільшою небезпекою для світової спільноти є допущення країни-агресора до головування у Раді Безпеки ООН. Таким чином, світ може повторити помилки 1930-х рр., наслідки яких зумовили Другу світову війну.

Наслідки війни, а точніше їхня ліквідація стане ще одним викликом для світової спільноти. Найбільш тяжкими наслідками стануть масові людські втрати, екологічне забруднення Центрально-Східного регіону Європи, масове замінування територій, проблема мігрантів, збільшення соціально-незахищених верств населення, поява великої

кількості людей з психічними розладами тощо. Проте Україну і низку європейських країн чекає ще один виклик. Повоєнна відбудова потребуватиме значних ресурсів, які Україна може не мати. Натомість чи готові західні партнери підтримати фінансово підтримати відбудову. Існує два ймовірні шляхи: 1) по завершенню війни відбудеться суттєве зниження матеріальної допомоги, що не дозволить Україні повноцінно швидко відновитися по завершенню війни; 2) формування західними партнерами низки програм для стрімкого відновлення економіки країни (аналогія до плану Маршала після Другої світової війни). Другий шлях має більше перспектив для демократичного світу: по-перше, швидка повоєнна відбудова і відновлення економіки створить з України повноцінного партнера, по-друге, допомога Україні у повоєнний період підкреслить силу демократичного світу, а отже послабить дещо становище авторитарних країн (Китаю, Ірану, Північної Кореї та ін.). Тим паче, що у Спільній заяві за підсумками саміту Україна-ЄС, який відбувся 6 лютого 2023 р. ЄС висловив підтримку Україні, зокрема у швидкій відбудові (Спільна заява..., 2023).

Події 2022–2023 рр. змусили дещо переосмислити принципи побудови політики безпеки серед країн Європи. Відмова від нейтрального статусу низки держав і подані заявки на вступ до НАТО є свідченням провалу російської стратегії ведення міжнародної політики, а значні втрати рф у війні розвіяли уявлення щодо потужності «другої армії світу». Утім, не варто відкидати ймовірність застосування зброї масового ураження, попри страшні наслідки для абсолютно всього світу. Крім того, російсько-українська війна показала недовіру міжнародних структур на кшталт ООН у їх розв'язанні. Постає питання щодо реформування Ради Безпеки ООН, яке порушували низка країн, зокрема США, Туреччина, Чехія. Голова Ради Європи Шарль Мішель у вересні запропонував призупинити членство росії у цій структурі, яка зловживає правом вето у питаннях щодо України (Собенко, 2023). Тим

паче, що з 1 квітня росія буде очолювати Радбез ООН, що остаточно дискредитувало цю організацію. О. Гладенко висловив припущення, що реформування ООН ймовірініше за все відбудеться після завершення російсько-української війни (Гладенко, 2022: 14).

Реалії російсько-української війни підштовхнули Європу до формування нових підходів безпеки. Відповідно до оборонної стратегії НАТО проти гібридних загроз, у разі невдалої політики стримування агресора, Альянс мусить почати реалізацію ефективного оборонного плану. У залежності від загрози підбираються і заходи, але головна мета не допустити переростання гібридного конфлікту в повноцінну війну. Від 2014 р. ЄС і НАТО прийняли низку нормативно-правових актів, які мали на меті захистити інформаційний і кіберпростір країн-членів, убезпечити від будь-яких проявів гібридних загроз. Відповідно ЄС приймає низку документів, у яких прописані заходи захисту економічної та інформаційної сфер. Серед них відзначимо такі: «Спільна структура протидії гібридним загрозам – відповідь Європейського Союзу» (2016 р.), «Підвищення стійкості та посилення можливостей для подолання гібридних загроз» (2018 р.), «Звіт про впровадження Спільної програми протидії гібридним загрозам 2016 р. та Спільного повідомлення 2018 р. щодо підвищення стійкості та зміцнення можливостей для подолання гібридних загроз» (2020 р.), «Картографування заходів, пов'язаних із підвищенням стійкості та протидією гібридним загрозам» (2020 р.), «Операційний протокол ЄС для протидії гібридним загрозам (EU Playbook)» (2016 р.), Стратегія безпеки ЄС 2020, щодо якої Європейська Рада прийняла не законодавчу Резолюцію (Хмель, 2021–2022: 92). Враховуючи посиленню активності російської пропаганди серед країн Європи, втручання у внутрішні справи ЄС, спроби заволодіти іншими країнами інформаційним полем у липні 2016 р. Радою ЄС та Європейським парламентом було прийнято директиву «Про заходи для високого спільного рівня безпеки мережевих та

інформаційних систем на території Союзу». Документ передбачав не лише формування першочергових заходів захисту інформаційного поля, але й виробленням національних стратегій, які мали б на меті посилити боротьбу зі злочинами у мережі (Новородовський, 2020: 162).

Ще одним важливим документом стала стратегія Альянсу протидії гібридним загрозам, прийнята у 2015 р. З кожним роком інструментарій реакції на гібридні загрози розширюються. Серед основних напрямків виокремимо покращення ознайомленості з обстановкою (а отже поліпшення дії зовнішньої розвідки), адаптація навчань НАТО, посилення стійкості держав-членів Альянсу, поліпшення кіберзахисту, розгортання команд підтримки протидії гібридним загрозам, стримування гібридних загроз, зближення цивільних і військових інструментів, вивчення нових технологій (особливо у інформаційній сфері), виявлення і реагування на дезінформацію, поглиблення відносин між НАТО і ЄС, розширення співробітництва з партнерами, нові способи залучення всіх урядових структур. З моменту її ухвалення вона зазнавала удосконалення і передбачала відхід від методичних і послідовних процесів планування і перехід на новий динамічний підхід, де знання ситуації, що постійно змінюється, є рушієм політичних дискусій, вироблення варіантів прийняття рішення і контролю (Рюхле, Робертс, 2021). Важливо об'єктивно оцінювати обстановку і розуміти шляхи її розвитку, а також швидко реагувати на них. При цьому важливо швидко прораховувати основні ризики безпеки. З 2014 р. країни НАТО досягли значного прогресу в сфері захисту своїх членів від гібридних загроз, посиливши стійкість на цивільному рівні і сформувавши механізми стратегічної комунікації (Ahmadly, 2022: 10).

Враховуючи сучасні виклики колективній безпеці, країни ЄС прийняли Спільну рамкову програму протидії гібридним загрозам 2016 р. (Joint communication..., 2016) та Спільну програму 2018 р. (Joint communication..., 2018). Вони

виокремлюють чотири напрямки протидії гібридним загрозам: ситуаційну обізнаність, стійкість, відповіді та співпраця. Разом з тим сформовано набір гібридних інструментів ЄС спрямованих на протидію таким загрозам – превентивні заходи, заходи співпраці, побудова стабільності, обмежувальні заходи та заходи підтримки. Діючи як загальна структура, ЄС об'єднує інші відповідні механізми та інструменти реагування, такі як набір інструментів кібердипломатії та запропонований набір інструментів маніпулювання іноземною інформацією та втручання (FIMI) тощо (Countering hybrid threats, 2022). Особливу увагу ЄС приділяє саме кібербезпеці, особливо після двох потужних кібератак у 2017 р. (WannaCry і NotPetya), у результаті яких постраждали система охорони здоров'я Великобританії, великі компанії Німеччини, Франції і різні державні установи України. Хоча ще починаючи з 2016 р. ЄС розробив низку заходів спрямованих на посилення захисту кібербезпеки, зокрема прийняли Директиву NIS – керівні принципи безпеки мережевих та інформаційних систем (Ahmadly, 2022: 8).

Разом з новими підходами до розв'язання сучасних викликів безпеки Європи використовуються старі апробовані методи. Йдеться про моніторингові місії міжнародних організацій у зонах бойових дій, зокрема ОБСЄ і ООН. Щоправда, ефективність їхньої діяльності незначна, що показала російсько-українська війна. Досвід України вказує, що на рівні ООН і ОБСЄ важливо комплексно вивчити усі прояви і можливі ознаки гібридної агресії з метою випрацювання ефективних міжнародно-правових засобів протидії їй (Шемшученко, Савчук, 2022: 401). Зазначимо, що значна кількість міжнародних організацій офіційно висловлювали підтримку Україні, починаючи з 2014 р., але надати практичну допомогу було здатне обмежене коло (Світова гібридна війна, 2017: 413). Ситуацію дещо змінила гостра фаза російсько-української війни після 24 лютого 2022 р. У цей момент відбулося усвідомлення, що росії не вдасться здійснити

блицкриг в Україні через потужний спротив і всебічна допомога може гарантувати безпеку низці європейських країн. Зауважимо, що в умовах повномасштабної війни в Україні, участь моніторингових груп не матиме ефекту без чітко сформованого механізму врегулювання конфлікту з покаранням винних і поверненням територіальної цілісності. Інакше – це лише посилюватиме агресію і наростання нових викликів для країн Європи.

Отже, у нинішніх реаліях безпека Європи повністю залежить від перебігу російсько-української війни. Підготовка до ймовірних викликів після початку російсько-української війни у 2014 р. посилила захист країн ЄС і НАТО, особливо перед гібридними загрозами. Нині ситуація змінюється через перебіг російсько-української війни, яка засвідчила низку фактів: 1) необ'єктивна оцінка сил РФ і песимістичні прогнози щодо майбутнього України до 24 лютого 2022 р.; 2) неготовність ЄС до розвитку конфлікту; 3) спроби умиротворення лише посилили агресію; 4) усвідомлення урядами низки країн, що від безпеки України залежить і їхня безпека. Очевидно, що досвід захисту України від російської агресії стане предметом вивчення іноземними фахівцями для вироблення нової моделі обороноздатності, яка передбачатиме комплексний підхід: захист інформаційного простору, кібербезпека, підготовка військових, правоохоронних органів, цивільного населення до дій під час війни і гібридних загроз. Ймовірно, світова спільнота реформує власні аналітичні центри та адаптує їх до швидкої роботи з великими обсягами інформації, що забезпечуватиме постійний моніторинг за розвитком гібридних загроз.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ahmadly J. Overview of NATO and EU's struggle against hybrid threats. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo*. Kyiv, 2022. Vyp. 2 (54). S. 6–11.

2. COI Strategy and Defence. *Hybrid CoE*, 2023. <https://www.hybridcoe.fi/coi-strategy-and-defence/>.

3. Countering hybrid threats. *The Diplomatic Service of the European Union, Strategic Communications*. 31.03.2022. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/countering-hybrid-threats_en.

4. FAQ: Joint Framework on countering hybrid threats. *Commissione europea*, Bruxelles. 2016 URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/it/MEMO_16_1250.

5. Florence G. The Global Future – An Update. European Strategy and Policy Analysis System (ESPAS). 2021. URL: https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/ESPAS%20Mid-term%20report_0.pdf.

6. Florence G. Global Trends To 2030 – Challenges and Choices for Europe. *The European Union Institute for Security Studies (EUISS)*. 2019. URL: <https://www.iss.europa.eu/content/global-trends-2030-%E2%80%93-challenges-and-choices-europe>

7. Frank G. Hoffman. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. *Potomac Institute for Policy Studies Arlington, Virginia*, December 2007: 72. https://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf.

8. G8 Communiqué Köln 1999, Final. Köln, Germany, June 20, 1999. <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/1999/communique.html>

9. Giannopoulos, G. Smith, H. Theodoridou, M. The Landscape of Hybrid Threats: A Conceptual Model *European Union and Hybrid CoE*, 2021: 58.

10. Höyhtyä Marko, Uusipaavalniemi Sari. The space domain and the Russo-Ukrainian war: Actors, tools, and impact *Hybrid CoE*. 2023. URL: <https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2023/01/20230109-Hybrid-CoE-Working-Paper-21-Space-and-the-Ukraine-war-WEB.pdf>.

11. Hybrid threats as a concept *Hybrid CoE*. 2023. URL: <https://www.hybridcoe.fi/hybrid-threats-as-a-phenomenon/>.

12. Jaitner M. Russian Information Warfare: Lessons from Ukraine. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/291086368_Russian_Information_Warfare_Lessons_from_Ukraine

13. Johnson R. Human behaviour will still determine who wins wars. <https://engelsbergideas.com/notebook/human-behaviour-will-still-determine-who-wins-wars/>

14. Johnson R. Hybrid War and Its Countermeasures: A Critique of the Literature. *Small Wars & Insurgencies*. 2018. Volume 29, Issue 1. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09592318.2018.1404770?src=recsys>

15. Joint communication to the European Parliament and the Council. Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response. Document 52016JC0018. *European Commission*. Brussels. 2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018>

16. Joint communication to the European Parliament, the European Council and the Council. Increasing resilience and bolstering capabilities to address hybrid threats. *European Commission*. Brussels. 2018. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:52018JC0016>

17. Jones K. Online Disinformation and Political Discourse: Applying a Human Rights Framework. 2019. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2019-11-05-Online-Disinformation-Human-Rights.pdf>

18. Meister S. A Paradigm Shift: EU-Russia Relations After the War in Ukraine. *Carnegie Europe*. 2022. URL: <https://carnegieeurope.eu/2022/11/29/paradigm-shift-eu-russia-relations-after-war-in-ukraine-pub-88476>

19. Moynihan H. The Application of International Law to State Cyberattacks: Sovereignty and Non-Intervention. 2019. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2019-11-29-Intl-Law-Cyberattacks.pdf>

20. Repucci S., Slipowitz A. The Global Expansion of Authoritarian Rule. *Freedom House*. 2022. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2022/global-expansion-authoritarian-rule>

21. The 4th Cyber Power Symposium on Hybrid Conflict and Warfare. *Hybrid CoE*. 2022. URL: <https://www.hybridcoe.fi/>

news/the-fourth-cyber-power-symposium-on-hybrid-conflict-and-warfare/

22. The Evolution of Hybrid Threats and Possibilities to Counter Them. *The Institute of International and European Affairs*. 2022. URL: <https://www.iiea.com/events/the-evolution-of-hybrid-threats-and-possibilities-to-counter-them>

23. Timothy Clack, Robert Johnson. The World Information War: Western Resilience, Campaigning, and Cognitive Effects. 2021. 316 p. URL: <https://www.routledge.com/The-World-Information-War-Western-Resilience-Campaigning-and-Cognitive/Clack-Johnson/p/book/9780367496517>

24. Ülgen Sinan. Rewiring Globalization. Carnegie Europe. 2022. URL: <https://carnegieeurope.eu/2022/02/17/rewiring-globalization-pub-86308>

25. Аджемонглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності / Пер. з англ. Олександра Дем'янчука. Київ: Наш Формат, 2016. 440 с.

26. Гарт Л. Стратегія непрямих дій. Видавництво: Neoclassic, АСТ, 2014. С. 512. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=61812

27. Гладенко О. Реформування механізму Ради Безпеки ООН крізь призму війни між Російською Федерацією та Україною. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2022. Вип. 1. С. 10–14.

28. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. 2015. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html>

29. Дикаленко М. Країни за розміром наданої Україні військової допомоги – рейтинг. *The page*, 25 жовтня 2022. URL: <https://thepage.ua/ua/economy/vijskova-dopomoga-ukrayini-vid-riznih-krayin-rejting>

30. Комбатанти, найманці, добровольці. Хто це і яка між ними різниця? *BBC Україна*, 16 липня 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62191991>

31. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Київ: Vivat, 2016. 304 с.

32. Магда Є. Гібридна війна: сутність та структура феномену. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2489/2220.

33. Мірошниченко С. Група Вагнера. Чому вони не найманці, а Росія несе за них таку ж відповідальність, як і за регулярні збройні сили. *Медійна ініціатива за права людини*, 4 січня 2023. URL: <https://mipl.org.ua/grupa-vagnera-chomu-vony-ne-najmanczi-a-rosiya-nese-za-nyh-taku-zh-vidpovidalnist-yak-i-za-regulyarni-zbrojni-syly/>.

34. Новородовський В. Інформаційна безпека України в умовах російської агресії. *Документ. Соціум. Комунікація. Серія «Історичні науки»*. Переяслав, 2020. Вип. 9. С. 150–179.

35. Новородовський В. Статус іноземних добровольців в Україні: політико-правове забезпечення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2018. Вип. 3–4 (95–96). С. 254–271.

36. Почепцов Г. Гібридна війна: інформаційна складова. 2015. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Pochepcov_Gibr_vijna_inf_skladova.htm

37. Проросійські акції в Кельні та Празі «не мають нічого спільного зі свободою слова» – МЗС. *Радіо Свобода*, 5 вересня 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mzs-prorosiiski-aktsii-keln-praha/32018930.html>

38. Рюхле М., Робертс К. Розширення інструментарію НАТО з протидії гібридним загрозам. 2021. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/03/19/rozshirennya-nstrumentaryu-nato-z-protid-gbridnim-zagroam/index.html>

39. Савченко-Галушко Т. «Війна дронів»: про ефективність застосування БПЛА на полі бою. *АрміяInform*, 4 серпня 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/08/04/vijna-droniv-pro-efektyvnist-zastosuvannya-bpla-na-poli-boyu/>.

40. Світова гібридна війна: Український фронт. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2017. 496 с.

41. Сидоренко С. Посол Чехії: Ми відкриваємо можливість постачання військової техніки в Україну. *Європейська правда*, 9 серпня 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2017/08/9/7069484/>

42. Собенко Н. Чехія виступає за реформування Радбезу ООН. 2023. URL: <https://suspilne.media/435462-cehia-vistupae-za-reformuvanna-radbezu-onn/>

43. Спільна заява за підсумками 24-го Саміту Україна-ЄС. 2023. URL: <http://surl.li/hfrty>

44. Стало відомо, скільки «вагнерівців» воюють проти України. *Слово і Діло*. 24 грудня 2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/24/novyna/bezpeka/stalo-vidomo-skilky-vahnerivciv-voyuuyut-proty-ukrayiny>

45. Стратегія «тисячі бджолиних укусів». Українці майстерно застосовують непрямий підхід у війні – WP. *Texty*, 23.08.2022. URL: <https://texty.org.ua/fragments/107563/strategiya-tysyachi-bdzholynyh-ukusiv-ukrayinci-majsterno-zastosovuyut-nepriamyj-pidhid-u-vijni-wp/>

46. У Празі 70 000 людей вийшли на протест проти відмови уряду співпрацювати з росією – деталі. *Слово і Діло*. 3 вересня 2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/03/novyna/svit/prazi-70-000-lyudej-vyjshly-protest-proty-vidmovy-uryadu-sivpracyuvaty-rosiyeu-detali>

47. У РФ термін «спеціальна військова операція» вигадали, щоб не декларувати цілей війни, – очільник Мінреінтеграції Черниш. *Еспресо*, 23 вересня, 2022. URL: <https://espresso.tv/u-rf-termin-spetsialna-viyskova-operatsiya-vigadali-shchob-ne-deklaruvati-tsiley-vijni-ochilnik-minreintegratsii-chernish>

48. Україна веде війну нового типу – The Atlantic. *Texty*, 09.09.2022. URL: <https://texty.org.ua/fragments/107679/ukrayina-vede-vijnu-novoho-tipu-the-atlantic/>

49. Хмель А. Боротьба із гібридними загрозами в ЄС (за нормативно-правовою базою Європейського Союзу). *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. Миколаїв, 2021–2022. Вип. 3. С. 91–101.

50. Шемшученко Ю, Савчук К. Міжнародно-правові засоби протидії гібридним загрозам в умовах російської агресії проти України. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. С. 389–409.

51. Шимов Я. Пропаганда і політичний підкуп: як Росія впливає на «Вишеградську четвірку». *Радіо Свобода*. 14 квітня 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28429681.html>

52. Як ЗСУ «роз'їдає» російську армію, застосовуючи «стратегію корозії». *Texty*. 02.08.2022. URL: <https://texty.org.ua/fragments/107389/yak-ukrayinci-rozyidayut-rosijsku-armiyu-zastosovuyuchy-stratehiyu-koroziyi/>.

53. Як нова українська артилерія змінює перебіг війни? Роман Пагулич, Левко Стек, Ярослав Кречко, Ольга Терebinська. *Радіо Свобода*. 15 травня 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-nova-ukrainska-artyleria-zminyue-perebih-viiny/31851500.html>.

REFERENCES

1. Ahmadly J. (2022). Overview of NATO and EU's struggle against hybrid threats. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo*. Kyiv. Vyp. 2 (54). S. 6–11. [in English].
2. COI Strategy and Defence. *Hybrid CoE*, 2023. URL: <https://www.hybridcoe.fi/coi-strategy-and-defence/>. [in English].
3. Countering hybrid threats (2022). *The Diplomatic Service of the European Union, Strategic Communications*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/countering-hybrid-threats_en. [in English].

4. FAQ: Joint Framework on countering hybrid threats (2016). *Commissione europea*, Bruxelles. URL: [https:// ec.europa.eu/ commission/presscorner/detail/it/MEMO_16_1250](https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/it/MEMO_16_1250). [in English].
5. Frank G. Hoffman (2007). Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. *Potomac Institute for Policy Studies Arlington, Virginia*, December 2007: 72. URL: [https:// www.potomac institute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf](https://www.potomac institute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf). [in English].
6. G8 Communiqué Köln 1999, Final. Köln, Germany, June 20, 1999. URL: [https://www.mofa.go.jp/ policy/economy/ summit/ 1999/communiqué.html](https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/1999/communiqué.html) [in German].
7. Florence G. (2019). Global Trends To 2030 – Challenges and Choices for Europe. *The European Union Institute for Security Studies (EUISS)*. URL: <https://www.iss.europa.eu/content/global-trends-2030-%E2%80%93-challenges-and-choices-europe>. [in English].
8. Florence G. (2021). The Global Future – An Update. European Strategy and Policy Analysis System (ESPAS): 17. URL: https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/ESPAS%20Mid-term%20report_0.pdf. [in English].
9. Høyhtyä Marko, Uusipaavalniemi Sari (2023). The space domain and the Russo-Ukrainian war: Actors, tools, and impact *Hybrid CoE*. URL: [https://www.hybridcoe.fi/wp-content/ uploads/2023/01/20230109-Hybrid-CoE-Working-Paper-21-Space-and-the-Ukraine-war-WEB.pdf](https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2023/01/20230109-Hybrid-CoE-Working-Paper-21-Space-and-the-Ukraine-war-WEB.pdf). [in English].
10. Hybrid threats as a concept (2023). *Hybrid CoE*. URL: <https://www.hybridcoe.fi/hybrid-threats-as-a-phenomenon/>. [in English].
11. Jaitner M. (2015). Russian Information Warfare: Lessons from Ukraine. URL: [https://www.researchgate.net/ publication/ 291086368_Russian_Information_Warfare_Lessons_from_Ukraine](https://www.researchgate.net/publication/291086368_Russian_Information_Warfare_Lessons_from_Ukraine) [in English].
12. Joint communication to the European Parliament and the Council. Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response. (2016). Document 52016JC0018. *European*

Commission. Brussels. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018>. [in English].

13. Joint communication to the European Parliament, the European Council and the Council. Increasing resilience and bolstering capabilities to address hybrid threats. (2018). *European Commission*. Brussels. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:52018JC0016>. [in English].

14. Jones K. (2019). Online Disinformation and Political Discourse: Applying a Human Rights Framework. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2019-11-05-Online-Disinformation-Human-Rights.pdf> [in English].

15. Moynihan H. (2019). The Application of International Law to State Cyberattacks: Sovereignty and Non-Intervention. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2019-11-29-Intl-Law-Cyberattacks.pdf> [in English].

16. Johnson R. Human behaviour will still determine who wins wars. URL: <https://engelsbergideas.com/notebook/human-behaviour-will-still-determine-who-wins-wars/>. [in English].

17. Johnson R. (2018). Hybrid War and Its Countermeasures: A Critique of the Literature. *Small Wars & Insurgencies*. Volume 29, Issue 1. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09592318.2018.1404770?src=recsys>. [in English].

18. Repucci S., Slipowitz A. (2022) The Global Expansion of Authoritarian Rule. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2022/global-expansion-authoritarian-rule>. [in English].

19. Meister S. (2022) A Paradigm Shift: EU-Russia Relations After the War in Ukraine. *Carnegie Europe*. URL: <https://carnegieeurope.eu/2022/11/29/paradigm-shift-eu-russia-relations-after-war-in-ukraine-pub-88476>. [in English].

20. The 4th Cyber Power Symposium on Hybrid Conflict and Warfare (2022). *Hybrid CoE*. URL: <https://www.hybridcoe.fi/news/the-fourth-cyber-power-symposium-on-hybrid-conflict-and-warfare/>. [in English].

21. The Evolution of Hybrid Threats and Possibilities to Counter Them (2022). *The Institute of International and European Affairs*. URL: <https://www.iiea.com/events/the-evolution-of-hybrid-threats-and-possibilities-to-counter-them>. [in English].

22. Giannopoulos, G. Smith, H. Theocharidou, M. (2021). The Landscape of Hybrid Threats: A Conceptual Model *European Union and Hybrid CoE*, 2021: 58. [in English].

23. Timothy Clack, Robert Johnson (2021). The World Information War: Western Resilience, Campaigning, and Cognitive Effects. 316 p. URL: <https://www.routledge.com/The-World-Information-War-Western-Resilience-Campaigning-and-Cognitive/Clack-Johnson/p/book/9780367496517> [in English].

24. Ülgen Sinan (2022). Rewiring Globalization. Carnegie Europe. URL: <https://carnegieeurope.eu/2022/02/17/rewiring-globalization-pub-86308>. [in English].

25. Adzhemonohlu D., Robinson Dzh. (2016). Chomu natsiyyi zanepadayut'. Pokhodzhennya vlady, bahatstva i bidnosti [Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty] / Per. z anhl. Oleksandra Dem'yanchuka. Kyiv: Nash Format. 440 s. [in Ukrainian].

26. Hart L. (2014). Stratehiya nepryamykh diy [Strategy of indirect actions]. Vydavnytstvo: Neoclassic, AST, 512. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=61812 [in Ukrainian].

27. Hladenko O. (2022). Reformuvannya mekhanizmu Rady Bezpeky OON kriz' pryzmu viyny mizh Rosiys'koyu Federatsiyyeyu ta Ukrayinoyu [Reforming the mechanism of the UN Security Council through the prism of the war between the Russian Federation and Ukraine]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnogo universytetu*. 2022. Vyp. 1. S. 10–14. [in Ukrainian].

28. Horbulin V. (2015). «Hibrydna viyna» yak klyuchovyy instrument rosiys'koyi heostrategiyi revanshu [«Hybrid war» as a key tool of the Russian geostrategy of revenge]. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html> [in Ukrainian].

29. Dykalenko M. (2022). Krayiny za rozmirom nadanoyi Ukraini viys'kovoyi dopomohy – reytnyh [Countries by the amount of military aid provided to Ukraine – rating]. *The page*. URL: <https://thepage.ua/ua/economy/vijskova-dopomoga-ukrayini-vid-riznih-krayin-rejting>. [in Ukrainian].

30. Kombatanty, naymantsi, dobrovol'tsi. Khto tse i yaka mizh nymy riznytsya? (2022). [Combatants, mercenaries, volunteers. Who is it and what is the difference between them?]. *BBC Ukrayina*. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62191991> [in Ukrainian].

31. Mahda Ye. (2016). Hibrydna viyna: vyzhyty i peremohty [Hybrid warfare: survive and win]. Kyiv: Vivat, 2016. 304 s. [in Ukrainian].

32. Mahda Ye. Hibrydna viyna: sutnist' ta struktura fenomenu [Hybrid war: the essence and structure of the phenomenon]. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2489/2220 [in Ukrainian].

33. Miroschnychenko S. (2023). Hrupa Vahnera. Chomu vony ne naymantsi, a Rosiya nese za nykh taku zh vidpovidal'nist', yak i za rehulyarni zbroyni syly [Wagner group. Why are they not mercenaries, and Russia bears the same responsibility for them as for the regular armed forces]. *Mediyna initsiatyva za prava lyudyny*. URL: <https://mipl.org.ua/grupa-vagnera-chomu-vony-ne-najmanczi-a-rosiya-nese-za-nyh-taku-zh-vidpovidalnist-yak-i-za-regulyarni-zbrojni-syly/> [in Ukrainian].

34. Novorodovs'ky V. (2020). Informatsiyna bezpeka Ukrayiny v umovakh rosiys'koyi ahresiyi [Information security of Ukraine in the conditions of Russian aggression]. *Dokument. Sotsium. Komunikatsiya. Seriya «Istorychni nauky»*. Pereyaslav. Vyp. 9. S. 150–179. [in Ukrainian].

35. Novorodovs'ky V. (2018). Status inozemnykh dobrovol'tsiv v Ukraini: polityko-pravove zabezpechennya [The status of foreign volunteers in Ukraine: political and legal support]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny*. Kyiv, 2018. Vyp. 3–4 (95–96). S. 254–271. [in Ukrainian].

36. Pocheptsov H. (2015). Hibrydna viyna: informatsiyna skladova [Hybrid war: information component]. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Pocheptcov_Gibr_vijna_inf_skladova.htm [in Ukrainian].

37. Prorosiys'ki aktsiyyi v Kel'ni ta Prazi «ne mayut' nichoho spil'noho zi svobodoyu slova» – MZS (2022). [Pro-Russian actions in Cologne and Prague «have nothing to do with freedom of speech» – Ministry of International Affairs] *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mzs-prorosiiski-aktsiikeln-praha/32018930.html> [in Ukrainian].

38. Ryukhle M., Roberts K. (2021). Rozshyrennya instrumentariyu NATO z protydyi hibrydnym zahrozam [Expanding NATO's toolkit for countering hybrid threats]. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/03/19/rozshirennya-nstrumentaryu-nato-z-protid-gbridnim-zagrozam/index.html> [in Ukrainian].

39. Savchenko-Halushko T. (2022). «Viyna droniv»: pro efektyvnist' zastosuvannya BPLA na poli boyu [«War of drones»: about the effectiveness of the use of drones on the battlefield]. *ArmiyaInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/08/04/vijna-droniv-pro-efektyvnist-zastosuvannya-bpla-na-poli-boyu/> [in Ukrainian].

40. Svitova hibrydna viyna: Ukrayins'kyy front (2017). [World Hybrid War: Ukrainian Front]. Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzhen'. Kyiv. 496 s. [in Ukrainian].

41. Sydorenko S. (2017). Posol Chekhiyi: My vidkryvayemo mozhlyvist' postachannya viys'kovoyi tekhniki v Ukrayinu [Ambassador of the Czech Republic: We open the possibility of supplying military equipment to Ukraine]. *Yevropeys'ka pravda*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2017/08/9/7069484/> [in Ukrainian].

42. Sobenko N. (2023). Chekhiya vystupaye za reformuvannya Radbezu OON [Ambassador of the Czech Republic: We open the possibility of supplying military equipment to Ukraine]. URL: <https://suspilne.media/435462-cehia-vistupae-za-reformuvannya-radbezu-oon/> [in Ukrainian].

43. Spil'na zayava za pidsumkamy 24-ho Samitu Ukrayina-Yes (2023). [Joint statement based on the results of the 24th Ukraine-EU Summit]. URL: <http://surl.li/hfrty> [in Ukrainian].

44. Stalo vidomo, skil'ky «vagnerivtsiv» voyuyut' proty Ukrayiny (2022). *Slovo i Dilo*. [It became known how many «wagnerians» are fighting against Ukraine]. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/24/novyna/bezpeka/stalo-vidomo-skilky-vagnerivciv-voyuyut-proty-ukrayiny> [in Ukrainian].

45. Stratehiya «tysyachi bdzholynykh ukusiv». Ukrayintsi maysterno zastosovuyut' nepryamyy pidkhid u viyni – WP (2022). [The «thousand bee stings» strategy. Ukrainians skillfully use an indirect approach in war – WP]. *Texty*. URL: <https://texty.org.ua/fragments/107563/stratehiya-tysyachi-bdzholynyh-ukusiv-ukrayinci-majsterno-zastosovuyut-nepryamyj-pidhid-u-vijni-wp/> [in Ukrainian].

46. U Prazi 70 000 lyudey vyyshly na protest proty vidmovy uryadu spivpratsyuvaty z rosiyeyu – detail (2022). [In Prague, 70,000 people protested against the government's refusal to cooperate with russia – details]. *Slovo i Dilo*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/03/novyna/svit/prazi-70-000-lyudej-vyyshly-protest-proty-vidmovy-uryadu-spivpracyuvaty-rosiyeyu-detali> [in Ukrainian].

47. U RF termin «spetsial'na viys'kova operatsiya» vyhadaly, shchob ne deklarovaty tsiley viyny, – ochil'nyk Minreintehratsiyi Chernysh (2022). [In the Russian Federation, the term «special military operation» was invented in order not to declare the goals of the war, – the head of the Ministry of Reintegration, Chernysh]. *Espresso*. URL: <https://espresso.tv/u-rf-termin-spetsialna-viyskova-operatsiya-vigadali-shchob-ne-deklarovati-tsiley-viyni-ochilnik-minreintegratsii-chernish> [in Ukrainian].

48. Ukrayina vede viynu novoho typu – The Atlantic (2022). [Ukraine is waging a new type of war]. *Texty*. <https://texty.org.ua/fragments/107679/ukrayina-vede-vijnu-novoho-typu-the-atlantic/> [in Ukrainian].

49. Khmel' A. (2021–2022) Borot'ba iz hibrydnymy zahrozamy v YeS (za normatyvno-pravovoyu bazoyu Yevropeys'koho Soyuzu) [Combating hybrid threats in the EU (according to the regulatory framework of the European Union)]. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. Mykolayiv. Vyp. 3. S. 91–101. [in Ukrainian].

50. Shemshuchenko Yu, Savchuk K. (2022). Mizhnarodno-pravovi zasoby protydyi hibrydnym zahrozam v umovakh rosiys'koyi ahresiyi proty Ukrayiny [International legal means of countering hybrid threats in the conditions of Russian aggression against Ukraine]. *Natsional'na stiykist' Ukrayiny: stratehiya vidpovidi na vyklyky ta vyperedzhennya hibrydnykh zahroz: natsional'na dopovid' / red. kol. S. I. Pyrozhkov, O. M. Mayboroda, N. V. Khamitov, Ye. I. Holovakha, S. S. Dembits'kyy, V. A. Smoliy, O. V. Skrypnyuk, S. V. Stoyets'kyy / Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny*. Kyiv. S. 389–409.

51. Shymov Ya. (2017). Propahanda i politychnyy pidkup: yak Rosiya vplyvaye na «Vyshehrads'ku chetvirku» [Propaganda and political bribery: how Russia influences the Visegrad Four]. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28429681.html> [in Ukrainian].

52. Yak ZSU «roz'yidaye» rosiys'ku armiyu, zastosovuyuchy «stratehiyu koroziyi» (2022). [How the Armed Forces of Ukraine «corrodes» the Russian army, applying the «corrosion strategy»]. *Texty*. URL: <https://texty.org.ua/fragments/107389/yak-ukrayinci-rozyidayut-rosijsku-armiyu-zastosovuyuchy-stratehiyu-koroziyi/> [in Ukrainian].

53. Yak nova ukrayins'ka artyleriya zminyuye perebih viyny? (2022). [How does the new Ukrainian artillery change the course of the war?]. Roman Pahulych, Levko Stek, Yaroslav Krechko, Ol'ha Terebys'ka. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-nova-ukrainska-artyleria-zminyue-perebih-viiny/31851500.html> [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У дослідженні розглянуто ключові виклики і загрози колективній безпеці Європи в умовах російсько-української війни. Актуальним питанням для країн ЄС з 2014 р. стали гібридні загрози. Перед Європою постала низка викликів, які передбачали посилення обороноздатності, сформувати комплекс заходів захисту інформаційної сфери і кіберпростору, визначити чітку позицію на вищому політичному рівні щодо питання російсько-української війни. Від початку повномасштабного вторгнення росії перед європейськими країнами постав серйозний виклик пов'язаний із безпекою східних кордонів ЄС. Встановлено, що російська агресія змінила погляди політичних лідерів окремих країн щодо умиротворення агресора. Стало очевидним, що спроби мирного врегулювання російсько-української війни, шляхом поступок українськими територіями є неможливим і може сформувати низку подібних прецедентів у майбутньому. З'ясовано, що ЄС і НАТО з 2014 р. розробляли комплекс заходів спрямованих на запобігання гібридних загроз та висвітлено основні міжнародні документи, на основі яких ґрунтувалися ці заходи. Охарактеризовано новітні і традиційні підходи до вирішення гібридних конфліктів, їхні переваги і недоліки.

Висвітлено проблеми колективної безпеки Європи після 24 лютого 2022 р. Розкрито особливості перебігу війни, а також визначено виклики, які постали перед Європою. Акцентовано увагу на особливостях застосування росією гібридних методів війни, охарактеризовано причини і вплив на сучасні геополітичні реалії. У статті показано актуальність детального вивчення цієї проблематики і перспектив новітніх підходів формування безпеки країни. Російсько-українська війна засвідчила необхідність реформування міжнародних безпекових структур, зокрема Ради безпеки ООН, пошуку нових методів протидії пропаганді, посилення готовності урядових інституцій, військових структур і цивільного населення вдало реагувати на гібридні загрози.

Ключові слова: виклики, гібридні загрози, безпека, конфлікт, політика, Європа, Україна.

УДК 321.01(477)

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-182-198>

FORMATION OF NATIONAL PRIDE IS A NECESSARY COMPONENT OF UKRAINIAN STATEHOOD

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГОРДОСТІ – НЕОБХІДНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Леся Коцур,

*Кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології*

E-mail: dombrovskane@ukr.net

ORCID: [https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0001-8996-1606)

0001-8996-1606 Університет

Григорія Сковороди в

Переяславі, вул.

Сухомлинського, 30,

м. Переяслав, Київська обл.,

Україна, 08401

Lesia Kotsur,

Ph.D. in Historical Sciences,

Associate Professor of

Department of Political

Sciences E-mail:

dombrovskane@ukr.net

ORCID: [https://orcid.org/0000-](https://orcid.org/0000-0001-8996-1606)

0001-8996-1606 Hryhorii

Skovoroda University in

Pereiaslav30, Sukhomlynskoho

Str., Pereiaslav, Kyiv region,

Ukraine, 08401

ABSTRACT

Theoretical and methodological approaches to understanding the phenomenon of «national pride» are revealed. Found out that the nature of «national pride» is most meaningfully revealed by the research of foreign authors such as Tom V. Smith, Lars Jarkko, Valentyna Dimitrova-Grayzl, Jonathan Eastwood, Peter Grayzl, Christopher Dawson, Larysa Tamilina and others. In their research they emphasize the fact that national pride is higher than patriotism, but at the same time it is not nationalism. The main factor contributing to the formation of national pride is strengthening and stability of the national identity of citizens, which depends on a number of factors. While research the formation of national pride

in independent Ukraine, Larysa Tamilina singles out several factors that contributed to the establishment of this phenomenon in Ukraine after 2014 – armed aggression of the Russian Federation, strengthening of the position of the Ukrainian language and further strengthening of democracy. Also, in the article attention is paid to the state of national pride in the USA and some European countries at the current stage of development. The revealed trends indicate a significant drop in indicators of national pride, especially among young people. Analyzing the state policy of Ukraine on the «pride vector» which was launched in 2015, it was found that, in addition to the factors mentioned by Larysa Tamilina, it envisaged the launch of a whole set of state programs and reforms designed to create sustainable national pride in the population of Ukraine. The result of the initiated initiatives was a rapid growth of national pride among Ukrainians, as evidenced by sociological surveys. The Russian Federation's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022 has been found to have raised national pride levels to between 75 and 98% (according to various estimates).

At the same time, the research identified factors that could lead to a significant decrease in national pride and proposed ways to solve them.

Keywords: *Ukraine, national pride, identity, patriotism, state formation, national interests.*

Постановка проблеми. Формування у громадян почуття любові, поваги та відповідальності за майбутнє своєї країни не втратило своєї актуальності й у XXI столітті. Адже історичний досвід засвідчує, що саме люди з глибоким почуттям любові та поваги готові прийти на порятунок країни у складний для неї час. Водночас у зв'язку з тим, що у XX столітті почуття патріотизму проявлялося у крайніх формах і подекуди призводило до жахливих наслідків, у XXI столітті теоретики багатьох країн намагаються сформувати нові підходи до патріотичного виховання починаючи від лояльного, конституційного, конструктивного, етичного, економічного,

морального патріотизму, космополітично-патріотичного виховання, і нарешті до формування національної гордості та критичного патріотизму (Коцур, 2019). Попри те, що усі ці форми патріотизму викликають неабиякий інтерес, на особливу увагу заслуговує саме виховання у молоді почуття національної гордості, як особливого різновиду патріотизму. Такий підхід для України важливий у першу чергу через те, що наступні покоління українців мають позбутися тягара «народу-жертви», «народу мученика, вічного борця за свою свободу». У молоді має бути сформоване глибоке почуття самоповаги й гордості від почуття приналежності до українського народу.

Аналіз основних досліджень. Найширше поняття «національної гордості» висвітлене у дослідженнях закордонних авторів. Зокрема Том В. Сміт та Ларс Яркко вважають, що «національна гордість – це позитивні відчуття, які громадськість почуває до своєї країни внаслідок своєї національної ідентичності» (Smith, Kim, 2006; Smith, Jarkko, 1998). Фактично, національна гордість – це щось середнє між патріотизмом та націоналізмом. Вона більшою мірою притаманна демократичним суспільствам і меншою – посттоталітарним. Водночас Валентина Дімітрова-Грайзл, Джонатан Іствуд та Пітер Грейзл вважають, що чим давнішою й всеохопною є національна ідентичність, тим більший відбиток вона накладає на формування національної гордості. Саме довголіття національної ідентичності, на їхню думку, сприяє зміцненню національної гордості (Dimitrova-Grajzl, Eastwood, Grajzl, 2016). Предметом уваги інших науковців є джерела національної гордості, такі як наука, економіка, спорт, мистецтво, література, мова, армія, демократія, історія, ідентичність тощо (Evans, Kelley, 2002). Крістофер Доусон взагалі пропонує розвивати модель національної гордості через солідарність, яка побудована на політиці плюралізму, а не ідентичності, демократичному націоналізмі, а не аморфному інтернаціоналізмі та активній громадській участі у реалізації досяжної політичної програми дій, яка є надією та базується на

колективному розумінні про краще майбутнє для своїх країн (Dowson, 2019). Формування національної гордості в незалежній Україні показано у дослідженні Лариси Таміліної «Динаміка національної ідентичності та формування гордості в Україні» (2021). У ній авторка показує, що на формування національної гордості в Україні суттєво вплинули: російська агресія, популяризація та захист української мови, посилення демократичних цінностей (Tamilina, 2021).

Таким чином, ми бачимо, що національна гордість не обділена увагою науковців, з досліджень яких ми можемо почерпнути теоретичний матеріал для формування подальших дискусій. Проте, варто звернути увагу на те, що більшість цих досліджень проводилися на рубежі століть, а тому очевидно що національна гордість, як явище зазнала серйозних трансформацій. Наприклад, опитування у США у 2020 р. і 2023 р. показали, що за останні двадцять років рівень національної гордості в країні знизився з 55 до 38%, а серед молоді народженої після 1997 р. аж до 16% (Poll..., 2023; Brenan, 2022). При цьому слід зауважити, що у 2004-2005 рр., коли в країні був високий рівень терористичної загрози, національна гордість американців сягала 69-70%, а серед молоді навіть 89% (Beer, 2020). Схожі показники національної гордості в межах 40-45% були притаманні у 2021 р. Великобританії й Франції, у той час, як у Німеччині вони сягали 53% (Silver, 2021).

Мета дослідження полягає у тому, щоб проаналізувати особливості формування національної гордості в Україні та виявити перспективні напрямки її утвердження у процесі подальшого державного будівництва.

Виклад основного матеріалу. В Україні аспект національної гордості досі лишається малопопулярним, як серед науковців, так і держслужбовців. У нас переважає традиційна тема національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання (Сойчук, 2013). Проте, слід звернути увагу на той факт, що в Україні «вектор гордості» на рівні

державної політики вже започаткований. Так, 12 січня 2015 р. було прийнято Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку “Україна – 2020”». У ньому мовилося, що *«вектор гордості – це забезпечення взаємної поваги та толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт»* (Про Стратегію..., 2015). Також згідно дорожньою картою цієї Стратегії в рамках «вектору гордості» мали бути започатковані наступні програми та реформи: Програма популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі; Програма створення бренду «Україна»; Реформа нагородної справи; Програма розвитку інновацій; Розвиток інформаційного суспільства та медіа; Реформа державної політики у сфері науки та досліджень; Українська космічна програма; Програма розвитку туризму; Реформа державної політики у сфері культури; Програма розвитку національного кіновиробництва; Програма розвитку національної видавничої справи; Реформа державної політики у сфері спорту та Програма залучення талантів тощо (Про Стратегію..., 2015). Перелік цих заходів свідчить про всеохопний та ліберальний підхід до процесу формування національної гордості. Фактично, вектор гордості мав започаткувати новий вимір національної гордості в Україні з чітким проукраїнським лейтмотивом, покликаним звести нанівець будь-які намагання РФ сформувати нові комплекси меншовартості у майбутньому.

Як наслідок, вже невдовзі в межах культурної арени України з’явилися нові інституції – Український Інститут Книги, 2016 рік (Український Інститут Книги, 2023), Український Культурний Фонд, 2017 рік (Український Культурний Фонд, 2023), Український Інститут, 2017 рік (Український Інститут, 2023), нового значення набуло Державне агентство з питань кіно. Також у 2016 році при Міністерстві культури було створено відділ проблем розвитку *культурних і креативних індустрій (ККІ)* (Фарінья, 2016: 4, 6), 10 травня 2018 року з’явився новий єдиний бренд України – Ukraine NOW (Ukraine NOW..., 2018).

Пізніше, вектор гордості було закладено і Стратегію національно-патріотичного виховання від 18 травня 2019 року (Про Стратегію..., 2019) та в Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України від 6 червня 2022 року, адже у них мовиться про збільшення кількості здобувачів освіти та громадян, які пишаються своїм українським походженням та громадянством (Про деякі питання..., 2022). Оскільки, на думку теоретиків, формування національної гордості прямо залежить від рівня національної ідентичності, то важливим є й прийнятий 13 грудня 2022 року Закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (Про основні засади..., 2022).

З огляду на сказане варто поглянути на тенденції, щодо формування національної гордості в Україні. Так, соціологічні дослідження, які проводилися упродовж останніх десятиліть показують, що така політика справді зумовила певні зміни в суспільній свідомості, які ми сміливо можемо пов'язати з реалізацією державної політики по «вектору гордості» після 2014 року. Адже, якщо поглянути на соціологічні опитування за 2010-2013 років, то ми побачимо, що частка громадян України, які називали себе патріотами зросла з 76% до 81%. Однак важливо зауважити, що критерії гордості були поляризованими й досить низькими. Так, у 2010 р. почуття гордості за землю, на якій опитувані живуть був (31%), за історичне минуле (25%), за літературу та мистецтво (9%), за військову міць держави (3%), за мову 13%, а українцями ідентифікували 57% опитаних (Чим гордяться українці..., 2010; Динаміка..., 2013). У 2013 році пишались тим, що є українцями тільки 47% громадян, проте вже у 2015 році цей показник склав 67% (Волосевич, 2016). На кінець 2018 року суттєво зміцнилася національна ідентичність – українцями себе ідентифікували 66% опитаних, що суттєво позначилося на показниках національної гордості пізніше (Динаміка..., 2018).

Так, відповідаючи на питання «Наскільки Ви пишаєтеся тим, що Ви громадянин України?» у 2020 р. позитивно відповіло майже 86% населення (Tamilina, 2021). Проте, вже у 2021 р. позитивно відповіли 72,1% громадян України (Центр – 72,2%; Північ – 74,3%; Схід – 64,8%; Південь – 55,9%; Захід – 86,9%) (Звіт за результатами..., 2021: 7).

Після повномасштабного вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 року ці показники суттєво змінилися. Зокрема соціологічні опитування за 2022 і початок 2023 року показують, що серед громадян України вдвічі зростає гордість та радість за країну. Почуття тих, хто пишається (або гордий) за Україну, згідно з різними даними, було притаманне від 75% до 98% громадян, тоді як ще у 2021 р. ця позначка сягала 72,1%, (згідно з іншими даними – 51-54%). Також відбулися зміни, в національній самоідентифікації – 94% опитаних позиціювали себе громадянами України (Сімнадцяте загальнонаціональне опитування..., 2022; Комплексне дослідження...2023; 98% українців...2022).

Висновки та перспективи подальших розвідок з окресленої проблематики. Отже, проведене дослідження показує, що національна гордість відіграє неабияку роль у зміцненні державності. Національна гордість – це середня ланка у ланцюжку: патріотизм – національна гордість – націоналізм. Частково можна погодитися з дослідниками, що після 2014 р. основними факторами, які вплинули на формування національної гордості в Україні були – російська агресія, зміцнення державної мовної політики та подальше утвердження демократії. Своєю чергою варто відзначити, що з огляду на нормативно-правові документи, які визначали вектор гордості після 2014 року, окрім вказаних аспектів держава мала реалізувати низку комплексних програм і реформ, які б гартували у населення почуття гордості. Зокрема, вони охоплюють іміджевий, освітньо-культурний, інформаційний, інноваційний, космічний, туристичний та комеморативний

сектори. Як наслідок, започаткування комплексних заходів та реалізація цієї державної політики по вектору гордості сприяли тому, що в Україні почала зростати кількість, тих хто пишається Україною, сягнувши позначки 75-98%.

Водночас слід звернути увагу на досвід США, який показує, що для країни, яка перебуває у конфлікті такі показники є цілком нормальні, і можуть суттєво знизитися після завершення конфлікту. На додаток, світові тенденції показують, що у демократичних країнах упродовж останніх десятиліть суттєво знизився рівень національної гордості, особливо серед молоді.

Усе це підводить нас до думки, що після закінчення війни, Україні доведеться докласти чимало зусиль для збереження наявних показників національної гордості. Відсутність найпотужнішого агрегатора української національної гордості – зовнішньої агресії та повоєнні кризові явища можуть призвести до того, що показники національної гордості суттєво знизяться. Саме тому, держава змушена буде переглянути політику у цій площині. Буде доречно, якщо поряд з мовною політикою та вже започаткованими ініціативами по вектору гордості, держава зверне увагу на такі сфери, як військова, релігійна, цифрова, волонтерська діяльність, боротьба з корупцією, формування у населення правової культури та критичного мислення. Перші два чинники є вкрай важливими. По-перше, український воїн, який сьогодні є символом боротьби, відваги, незламності й гордості українського народу повинен й надалі бути прикладом гідності та гордості, адже неналежна увага до війська з боку держави сприятиме деморалізації не тільки особового складу, а й самого суспільства, яке звикло до героїчного образу воїна. По-друге, трансформації у православ'ї, які ми спостерігаємо сьогодні повинні не тільки призвести до втрати російського впливу у цій сфері, а й відновити історичне правонаступництво України на православні традиції, яким вже понад тисяча років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 98% українців пишуться тим, що є громадянами України. *Info Sapiens*, 23 серпня 2022. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=241>.
2. Волосевич І. Україна: підсумки Революції Гідності. Як змінилася країна і народ. *Вокс Україна*, 31 серпня 2016. URL: <https://voxukraine.org/pre-and-post-war-ukraine-ua>.
3. Динаміка патріотичних настроїв українців: серпень 2018. *Соціологічна група «Рейтинг»*, 21 серпня 2018. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniukraincev_avgust_2018.html.
4. Динаміка патріотичних настроїв: серпень 2013. *Соціологічна група «Рейтинг»*, 20 серпня 2013. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniukraincev_avgust_2013.html.
5. Dowson C. Solidarity through National Pride: The Future of Catholic Politics in the 21st Century. *The Journal of Catholic Social Thought and Secular Ethics*: Vol. 8 : Iss. 2, 2019. URL: <https://researchonline.nd.edu.au/solidarity/vol8/iss2/1/>.
6. Звіт за результатами соціологічного дослідження щодо розвитку сфери національно-патріотичного виховання та стану сформованості громадянської ідентичності населення України. *Міністерство молоді та спорту України*. ТОВ «ФОРСЕРВІС ЮА СЕЙЛЗ». Київ, 2021. 68 с. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Patriotychne_vyhovannia/Soc_doslidzhennia/zvit.pdf.
7. Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року. *Соціологічна група «Рейтинг»*, 21 лютого 2023. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_doslidzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html.
8. Коцур Л. Патріотичне виховання в сучасному світі: концепції та підходи. 8 *Міжнародний науковий форум Україна_Польща «Освіта для миру»*: зб. наук. праць. 2019, №1. С. 643-661.

9. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641. *Наказ Міністерства освіти і науки України № 527*, 06 червня 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12>.

10. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. *Закон України*, 13 грудня 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>.

11. Про Стратегію національно-патріотичного виховання. *Указ Президента України*, 18 травня 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n15>.

12. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». *Указ Президента України*, 12 січня 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>.

13. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність. патріотизм. цінності (17-18 серпня 2022). *Соціологічна група «Рейтинг»*, 23 серпня 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html.

14. Сойчук Р. Теоретичні аспекти феномена «національна гордість». *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 2013. Вип. 17(2). 282-292. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2013_17%282%29__33

15. *Український Інститут Книги*. Офіційний сайт, 2023. URL: <https://ubi.org.ua/uk>.

16. *Український Інститут*. Офіційний сайт, 2023. URL: <https://ui.org.ua/mission/>.

17. *Український Культурний Фонд*. Офіційний сайт, 2023. URL: <https://ucf.in.ua/>.

18. Фаріньє К. Розвиток культурних та креативних індустрій в Україні. «*Культура і креативність*», 2017. 59. URL: https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/Research/Creative%20Industries%20Report%20for%20Ukraine_UA.pdf.

19. Чим гордяться українці і росіяни і що для них означає патріотизм. *Соціологічна група «Рейтинг»*, 16 листопада 2010. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chem_gordyatsya_ukraincy_i_rossiyane_i_cho_dlya_nih_oznachaet_patriotizm.html.

20. Beer T. Poll: U.S. National Pride Has Hit Its Lowest Point This Century. *Forbes*. 15 Jun, 2020. URL: <https://www.forbes.com/sites/tommybeer/2020/06/15/poll-us-national-pride-has-hit-its-lowest-point-this-century/?sh=106c939b4466>.

21. Brenan M. Record-Low 38% Extremely Proud to Be American. *Gallup*, June 29, 2022. URL: <https://news.gallup.com/poll/394202/record-low-extremely-proud-american.aspx>.

22. Dimitrova-Grajzl, V., Eastwood, J., Grajzl, P. The longevity of national identity and national pride: Evidence from wider Europe. *Research & Politics*, 3(2), 2016. URL: <https://doi.org/10.1177/2053168016653424>.

23. Evans M. D. R., Kelley J. National Pride in the Developed World: Survey Data from 24 Nations. *International Journal for Quality in Health Care* 14(3). September 2002. URL: https://www.researchgate.net/publication/31140476_National_Pride_in_the_Developed_World_Survey_Data_from_24_Nations.

24. Poll reveals sharp decline in national pride among American youth. *Pars Today*, 31 January, 2023. URL: <https://parstoday.ir/en/news/world-i195016-poll-reveals-sharp-decline-in-national-pride-among-american-youth>.

25. Silver L., Fagan M., Connaughton A., Mordecai M. Views About National Identity Becoming More Inclusive in U.S., Western Europe. *Pew Research Center*, May, 2021. 54. URL: https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2021/05/PG_2021.05.05_Cultural-Grievances_FINAL.pdf.

26. Smith, T. W., & Kim, S. National pride in comparative perspective: 1995/96 and 2003/04. *International journal of public opinion research*, 18 (1), 2006. 27-136. URL: <https://academic.oup.com/ijpor/article/18/1/127/797159>.

27. Smith T. W, Jarkko L. National Pride: A Cross-national Analysis / National Opinion Research Center (University of

Chicago). GSS Cross-national Report, No. May, 19, 1998. 50. URL: <https://gss.norc.org/Documents/reports/cross-national-reports/CNR19%20National%20Pride%20-%20A%20cross-national%20analysis.pdf>.

28. Tamlina, L. The Dynamics of National Identity and Pride Formation in Ukraine. *MPRA*, Paper No. 111033, 2021. 31. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/111033/1/MPRA_paper_111033.pdf.

29. Ukraine NOW – Новий брендинг України. *Banda agency*, 2018. URL: <https://banda.agency/ukrainenow/>.

REFERENCES

1. 98% ukrainsiv pyshaiutsia tym, shcho ye hromadianamy Ukrainy [98% of Ukrainians are proud to be citizens of Ukraine]. Info Sapiens, August 23, 2022. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=241> [in Ukrainian].

2. Volosevych I. (2016). *Ukraina: pidsumky Revoliutsii Hidnosti. Yak zminylasia kraina i narod*. [Volosevych I. (2016). Ukraine: results of the Revolution of Dignity. How the country and the people have changed]. Vox Ukraine, August 31. URL: <https://voxukraine.org/pre-and-post-war-ukraine-ua> [in Ukrainian].

3. *Dynamika patriotychnykh nastroy ukrainsiv: serpen 2018* [Dynamics of patriotic sentiments of Ukrainians: August 2018]. Sotsiologichna hrupa «Reitynh», August 21, 2018. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dynamika_patrioticheskikh_nastroeniy_ukraincev_avgust_2018.html [in Ukrainian].

4. *Dynamika patriotychnykh nastroy: serpen 2013* [Dynamics of patriotic sentiments: August 2013]. Sotsiologichna hrupa «Reitynh», August 20, 2013. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dynamika_patrioticheskikh_nastroeniy_avgust_2013.html [in Ukrainian].

5. Dowson C. (2019). Solidarity through National Pride: The Future of Catholic Politics in the 21st Century. *The Journal of Catholic Social Thought and Secular Ethics*: Vol. 8 : Iss. 2. URL: <https://researchonline.nd.edu.au/solidarity/vol8/iss2/1/> [in Ukrainian].

6. *Zvit za rezultatamy sotsiologichnoho doslidzhennia shchodo rozvytku sfery natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ta stanu sformovanosti hromadianskoi identychnosti naselennia Ukrainy* [Report on the results of a sociological study on the development of the sphere of national-patriotic education and the state of formation of the civic identity of the population of Ukraine]. Ministerstvo molodi ta sportu Ukrainy. TOV «FORSERVIS YuA SEILZ». Kyiv, 2021. 68. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Patriotychne_vykhovannia/Soc_doslidzhennia/zvit.pdf [in Ukrainian].

7. *Kompleksne doslidzhennia: yak viina zminyla mene ta krainu. Pidsumky roku* [Comprehensive Study: How the War Changed Me and the Country. Results of the year]. Sotsiologichna hrupa «Reitynh», 21 February 2023. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html [in Ukrainian].

8. Kotsur L. (2019). *Patriotychne vykhovannia v suchasnomu sviti: kontseptsii ta pidkhody* [Kotsur L. (2019). Patriotic education in the modern world: concepts and approaches]. 8 Mizhnarodnyi naukovyi forum Ukraina_Polshcha «Osvita dlia myru». Zbirnyk naukovykh prats №1, 2019. 643-661.

9. *Pro deiaki pytannia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v zakladyakh osvity Ukrainy ta vyznannia takym, shcho vtratyy chynnist, nakazu Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 16.06.2015 № 641* [On some issues of national-patriotic education in educational institutions of Ukraine and the recognition as invalid of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 16.06.2015 No. 641]. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy № 527, June 06, 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12> [in Ukrainian].

10. *Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti* [About the main principles of state policy in the sphere of the establishment of Ukrainian national and civil identity]. Zakon Ukrainy, December 13, 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> [in Ukrainian].

11. *Pro Stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia* [About the Strategy of National Patriotic Education]. Ukaz Prezydenta Ukrainy, May 18, 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n15> [in Ukrainian].

12. *Pro Stratehiiu staloho rozvytku «Ukraina – 2020»* [About the Sustainable Development Strategy «Ukraine – 2020»]. Ukaz Prezydenta Ukrainy, January 12, 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> [in Ukrainian].

13. *Simnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: identychnist. patriotyzm. tsinnosti (17-18 serpnia 2022)* [Seventeenth National Survey: Identity. patriotism. values (August 17-18, 2022)]. Sotsiolohichna hrupa «Reitynh», August 23, 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalhonac_nalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html [in Ukrainian].

14. *Soichuk R. (2013). Teoretychni aspekty fenomena «natsionalna hordist»* [Soychuk R. (2013). Theoretical aspects of the phenomenon «national pride»]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 2013. Vyp. 17(2). 282-292. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2013_17%282%29__33 [in Ukrainian].

15. *Ukrainskyi Instytut Knyhy* [Ukrainian Book Institute]. Ofitsiynyi sait, 2023. URL: <https://ubi.org.ua/uk> [in Ukrainian].

16. *Ukrainskyi Instytut* [Ukrainian Institute]. Ofitsiynyi sait, 2023. URL: <https://ui.org.ua/mission/> [in Ukrainian].

17. *Ukrainskyi Kulturnyi Fond* [Ukrainian Cultural Fund]. Ofitsiynyi sait, 2023. URL: <https://ucf.in.ua/> [in Ukrainian].

18. *Farinia K. (2017). Rozvytok kulturnykh ta kreatyvnykh industrii v Ukraini* [Farinha K. (2017). Development of cultural and creative industries in Ukraine]. «Kultura i kreatyvnist», 59. URL: https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/Research/Creative%20Industries%20Report%20for%20Ukraine_UA.pdf [in Ukrainian].

19. *Chym hordiatsia ukraintsi i rosiiany i shcho dlia nykh oznachaie patriotyzm* [What are Ukrainians and Russians proud of

and what patriotism means to them]. *Sotsiologichna hrupa «Reitynh»*, November 16, 2010. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chem_gordyatsya_ukraincy_i_rossiyane_i_cho_dlya_nih_oznachaet_patriotizm.html [in Ukrainian].

20. Beer T. (2020). Poll: U.S. National Pride Has Hit Its Lowest Point This Century. *Forbes*. 15 Jun. URL: <https://www.forbes.com/sites/tommybeer/2020/06/15/poll-us-national-pride-has-hit-its-lowest-point-this-century/?sh=106c939b4466> [in English].

21. Brenan M. Record-Low 38% Extremely Proud to Be American. *Gallup*, June 29, 2022. URL: <https://news.gallup.com/poll/394202/record-low-extremely-proud-american.aspx> [in English].

22. Dimitrova-Grajzl, V., Eastwood, J., Grajzl, P. (2016). The longevity of national identity and national pride: Evidence from wider Europe. *Research & Politics*, 3(2). URL: <https://doi.org/10.1177/2053168016653424> [in English].

23. Evans M. D. R., Kelley J. (2002). National Pride in the Developed World: Survey Data from 24 Nations. *International Journal for Quality in Health Care* 14(3). September. URL: https://www.researchgate.net/publication/31140476_National_Pride_in_the_Developed_World_Survey_Data_from_24_Nations [in English].

24. Poll reveals sharp decline in national pride among American youth. *Pars Today*, 31 Jan, 2023. https://parstoday.ir/en/news/world-i195016-poll_reveals_sharp_decline_in_national_pride_among_american_youth [in English].

25. Silver L., Fagan M., Connaughton A., Mordecai M. (2021). Views About National Identity Becoming More Inclusive in U.S., Western Europe. *Pew Research Center*, May. 54. URL: https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2021/05/PG_2021.05.05_Cultural-Grievances_FINAL.pdf [in English].

26. Smith, T. W., Kim, S. (2006). National pride in comparative perspective: 1995/96 and 2003/04. *International journal of public opinion research*, 18 (1). 27-136. URL:

<https://academic.oup.com/ijpor/article/18/1/127/797159> [in English].

27. Smith T. W., Jarkko L. (1998). National Pride: A Cross-national Analysis / National Opinion Research Center (University of Chicago). GSS Cross-national Report, №. 19, May. 50. URL: <https://gss.norc.org/Documents/reports/cross-national-reports/CNR19%20National%20Pride%20-%20A%20cross-national%20analysis.pdf> [in English].

28. Tamiлина, L. (2021). The Dynamics of National Identity and Pride Formation in Ukraine. *MPRA*, Paper №, 111033. 31. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/111033/1/MPRA_paper_111033.pdf [in English].

29. *Ukraine NOW – Novyi brendynh Ukrainy* [New branding of Ukraine]. Banda agency, 2018. URL: <https://banda.agency/ukrainenow/> [in English].

АНОТАЦІЯ

Розкрито теоретико-методологічні підходи щодо розуміння феномену «національна гордість». З'ясовано, що найзмістовніше природу «національної гордості» розкривають дослідження закордонних авторів таких як Том В. Сміт, Ларс Яркко, Валентина Дімітрова-Грайзл, Джонатан Іствуд, Пітер Грейзл, Крістофер Доусон, Лариса Таміліна та інші. У своїх дослідженнях вони роблять наголос на тому, що національна гордість є вищою ніж патріотизмом, але водночас вона не є націоналізмом. Основним чинником, який сприяє формуванню національної гордості є зміцнення та стійкість національної ідентичності громадян, яка залежить від низки факторів. Досліджуючи формування національної гордості в незалежній Україні Лариса Таміліна виокремлює низку чинників, які сприяли утвердженню цього феномена в Україні після 2014 року – збройна агресія Російської Федерації, зміцнення позицій української мови та подальше зміцнення демократії. Окремо у статті приділена увага становищу національної гордості в США та деяких європейських країнах на сучасному етапі

розвитку. Виявлені тенденції свідчать про суттєве падіння показників національної гордості особливо серед молоді. Аналізуючи державну політику України по «вектору гордості», яку було започатковано у 2015 році з'ясовано, що окрім згаданих Ларисою Таміліною чинників вона передбачала започаткування цілого комплексу державних програм і реформ, покликаних сформувати у населення України стійку національну гордість. Результатом започаткованих ініціатив стало стрімке зростання національної гордості серед українців, про що свідчать соціологічні опитування. Виявлено, що повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року підняло рівень національної гордості до від 75 до 98% (за різними оцінками). Одночасно, у ході дослідження виявлено чинники, які можуть призвести до суттєвого зниження національної гордості та запропоновано шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: *Україна, національна гордість, ідентичність, патріотизм, державотворення, національні інтереси.*

УДК 378.81'42]:378.147:002.1

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-199-226>

**THE ROLE OF STATISTICAL WORKS OF THE
KHERSON PROVINCE ZEMSTVO IN THE
ESTABLISHMENT OF AGRICULTURAL
EXPERIMENTAL CASE**

**РОЛЬ СТАТИСТИЧНИХ РОБІТ ХЕРСОНСЬКОГО
ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА У СТАНОВЛЕННІ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ**

Геннадій Лінєвич,

здобувач

E-mail: frp@ukr.net

Національна Наукова

сільськогосподарська

бібліотека НААН

України, вул. Героїв

Оборони, 10, м. Київ, Україна,

03127

Hennadiy Linevych,

student

E-mail: frp@ukr.net

National Scientific Agricultural

Library of the NAAS of

Ukraine, 10, Heroiv Oborony

Str., Kyiv, Ukraine, 03127

ABSTRACT

In the article, we established the main achievements of agricultural statistical works of the Kherson province zemstvo and their role in the establishment of agricultural experimental case. For this purpose, the agricultural descriptions of the province and counties, prepared by the zemstvo statisticians of the Kherson province for the period 1863–1917, were analyzed. The historical circumstances that led to the use of selective statistical methods in the execution of tasks for the needs of agricultural activity by the statisticians of the Kherson provincial zemstvo were clarified. Peculiarities of implementation of statistical methodology by zemstvo institutions of the province in solving research tasks in the agricultural sector were also considered.

It is shown that the statistics of the Kherson province constantly followed the use of selective research methods, the expedition method and taking into account the specifics of the natural-geographical, social-living and other living conditions of the population. Their development of approaches of the Chernihiv type of zemstvo statistics ensured the study of the influence of natural and geographical factors on agricultural productivity.

Statisticians of the Kherson provincial zemstvo studied crop rotations for different types of land holdings in order to obtain the characteristics of different types of farms. Based on the results of research, they proved the possibility of building crop rotations calculated in advance.

The work highlights that the statisticians of the Kherson provincial zemstvo, not limiting their research to the development of purely evaluative indicators, based on a deep analysis of the trends in the development of sample statistical studies, developed thorough evaluative methods and implemented mathematical methods for the analysis of various agricultural indicators. Thanks to them, the agricultural experiment, as a selective study, began to assume the presence of specially compiled observations of the soil, plants, and environmental conditions. The methodology of observations, analyzes and accounting, formed by statisticians for the needs of the province, laid the methodological basis for the methods of conducting agricultural experiments.

Keywords: *statistical works, zemstvo, experiment, statistical committees, statistical bureau, survey, observation.*

Постановка проблеми й актуальність дослідження. В нашій країні сільське господарство завжди було провідною галуззю господарства, тому саме рівень розвитку аграрної практики та наукових здобутків галузі відіграє велику роль у розвитку суспільства.

Для забезпечення ефективної роботи земських і державних установ потрібні були різні відомості, серед яких важливе місце посідали статистичні. Надання великої кількості

достовірних даних щодо сільськогосподарського життя губерній, їх аналіз та отримання за ними вірних висновків були необхідними для вивчення земствами, як органами місцевого самоврядування, стану та перспектив розвитку місцевостей. Дослідження за розробленими у губерніях програмами дуже швидко ускладнювалися, для їх виконання земства не тільки впроваджували у практичне використання новітні наукові досягнення, а й намагалися активно працювати над науковим обґрунтуванням методологічних задач.

Тому важливим є всебічне вивчення здобутків статистичних органів губернських та повітових земств саме для наукового розвитку галузей сільського господарства.

Зважаючи ж на те, що сучасна сільськогосподарська дослідна справа є науковою галуззю, яка досліджує прийоми підвищення продуктивності сільського господарства та покращення якості сільськогосподарських культур, забезпечує науковий супровід дослідництва аграрних галузей, дозволяє оцінити значення отриманих експериментальних результатів, їх відповідність науковим принципам, то важливим є вивчення історичного досвіду щодо впливу робіт статистичних органів губернських та повітових земств на становлення сільськогосподарської дослідної справи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий аналіз різних аспектів роботи земських статистичних інституцій Херсонської губернії виконувався в роботах дослідників: О. Герінбурга (Герінбург, 2010), О. Ісаєвої (Ісаєва, 2013), О. Макієнка (Макієнко, 2007), М. Поєдинка (Поєдинок, 2014), І. Сінкевича (Сінкевич, 2000). Проте в усіх наукових розвідках перевага віддавалася висвітленню видатних персоналій, культурно-освітній, краєзнавчій галузі суспільного життя. Галузь сільського господарства майже не досліджувалася. Лише в дослідженні М. Поєдинка (Поєдинок, 2014) проведений загальний огляд робіт статистичних служб Херсонського земства для потреб сільського господарства. Вплив земських статистичних служб Херсонської губернії на

становлення та розвиток дослідної справи досі не розглянутий. Зважаючи на значення аграрної галузі саме доробок земських статистиків Херсонщини для потреб сільськогосподарської науки і став предметом вивчення у представленому дослідженні.

Метою роботи є вивчення результатів статистичних робіт органів Херсонського губернського земства та встановлення їх значення у становленні та розвитку сільськогосподарської дослідної справи.

Відповідно до мети дослідження визначено наступні завдання:

- провести аналіз висвітлення теми дослідження в наукових джерелах;
- з'ясувати історичні обставини, що зумовили застосування статистичних методів при виконанні завдань сільськогосподарської діяльності;
- визначити особливості впровадження земськими установами статистичних методів для вирішення завдань сільськогосподарської дослідної справи;
- встановити значення статистичних робіт земських статистиків Херсонщини у становленні та розвитку сільськогосподарської дослідної справи.

Об'єктом роботи є процес дослідницької діяльності статистичних земських установ Херсонщини у другій половині XIX ст. – початку XX ст., яка безпосередньо пов'язана з використанням ними статистичних понять і методів для вирішення задач сільськогосподарської галузі.

Виклад основного матеріалу. Найпершим статистичним описом сільськогосподарського життя Херсонської губернії вважають двотомне видання О. Шмідта «Матеріали для географії та статистики Росії: Херсонська губернія» (Материалы ..., 1863), матеріали для якого збиралися офіцерами генерального штабу. Видання носило суто описовий характер. Того ж 1863 р. вийшло перше видання тільки створеного статистичного комітету Херсонського земства

(Материалы для географии и статистики Херсонской ..., 1863). Проте внаслідок недостатності фінансування комітет не міг нормально функціонувати і у 1866 р. був закритий (Поєдинок, 2014). Лише 1873 р. за рішенням губернського зібрання було засноване статистичне бюро (Макієнко, 2007), роботу якого визнали незадовільною і закрили у 1876 р. (Поєдинок, 2014). Причиною було постійне використання у роботі анкетування, що не дозволяло отримувати високоякісної інформації.

З 1866 р., всі повітові земські управи доставляли поточні відомості про стан хлібів та трав, види на урожай, розміри урожаїв до губернської управи, де їх узагальнювали та складали опис губернії, надавали для звітів губернаторів. Але без статистичних органів задачі сільськогосподарської та економічної статистики земство Херсонської губернії не виконувало, тому, зважаючи на успіхи земських статистиків Чернігівської губернії, за чернігівським типом у 1881 р. було створене статистичне відділення Херсонського губернського земства. Було ухвалено застосування географічного описового методу та експедиційного способу дослідження, усього досвіду статистиків Чернігівської губернії. Основою для такого рішення було визнання різноманітності ґрунтів у губернії, що вимагало зменшеного розміру ділянок досліджень та застосування відповідної методології. На основі ухвали була розроблена програма досліджень з допомогою запрошених П.С. Єфименка та О.О. Русова. Як авторитетного знавця чернігівського типу статистики до керівництва земськими статистичними роботами у 1882 р. було запрошено О.О. Русова, який і очолював до 1889 р. статистичні дослідження у губернії (Макієнко, 2007), (Сінкевич, 2000). Статистики відділення, серед яких О.О. Русов, А.С. Бориневич, Л.В. Падалка, В.Ф. Арнольд, адаптували методи статистиків Чернігівської губернії до місцевих особливостей. Вони удосконалили програми, територіальний метод організації досліджень, виконали описи всіх 6 повітів губернії, що надало можливість виявити тенденції розвитку сільського

господарства регіону. Основну увагу приділяли вивченню землеробства.

Для дослідження положення землеробства статистики вивчали особливості ґрунту, види землеволодіння та форми прикладення праці населення у галузі землеробства для початкових цінностей (Державний архів Херсонської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 63, 1888). Програми для збирання даних склали після опису-аналізу типового селища Одеського повіту (Курисова-Покровського), Опис виявив необхідність докладного суцільного спостереження, яке ніколи у губернії не робилося, з'ясував форми землеробського виробництва у Херсонській губернії та показав як за методикою Зібера можна виконати вірні групування (Державний архів Херсонської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 7, 1888).

У 1883-1885 р. земством був виконаний оціночний опис Єлісаветградського повіту за програмами, розробленими для опису Одеського повіту із використанням подвірного перепису та опису всіх товариств селян та приватних володінь площею не менше 200 десятин. Результатом опису стали матеріали для оцінки земель повіту з точними даними і докладний аналіз економічного положення населення. Виконання подвірного перепису показало незручності у роботі з формами відомостей, тому при проведенні наступного опису, опису Олександрійського повіту у 1885–1887 рр., замість відомостей увели для кожного господарства подвірні листки. А при проведенні опису Ананієвського повіту у 1886–1887 рр. ще розробили карткову форму, яка дозволила робити комбінації господарств за різними економічними ознаками (Державний архів Херсонської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 63, 1888).

Статистики Херсонської губернії у 1885–1886 рр. поставили питання про організацію та вдосконалення поточної статистики, про необхідність змін у способах спрямування поточної статистичної звітності у волостях, вдосконалення методологічних принципів Чернігівського типу земської статистики. У своїй роботі постійно притримувалися

використання вибірових методів досліджень, експедиційного методу та врахування специфіки природно-географічних, соціально-побутових та ін. умов життя населення, що дозволяло комплексно вивчати регіон. Доведення ними правомірності застосування таких підходів та їх практичне застосування сприяли теоретичному обґрунтуванню вибірових методів для досліджень сільськогосподарських процесів. Розвинення підходів чернігівських земських статистиків забезпечило вивчення впливу природно-географічних факторів на продуктивність землеробського господарства.

Земські статистики Херсонської губернії за необхідності використовували і методи Московського типу статистики. Комбінація підходів обох типів, систематичне використання групувань у вивченні сільського господарства дозволили статистикам почати досліджувати різні агрономічні явища та процеси, створюючи і вдосконалюючи методи їх наукового дослідження. Саме в Херсонській губернії, працюючи завідувачем статистичного відділення, О.О. Русов сформулював концепцію «обласної» статистики як специфічної сфери статистичних досліджень (Русов, 1886), (Русов, 1888). Пряму залежність змісту статистичних програм від специфіки досліджуваних явищ і процесів він показував на практиці (Русов, 1888).

З 1881 р. по 1887 р. земськими статистиками були виконані аналізи-описи всіх 6 повітів губернії, які були опубліковані під назвою «Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії» у шести томах. Структура кожного тому мала чотири стандартні розділи («Територія і населення», «Землеволодіння та землеробство», «Сільськогосподарські угіддя та їх продуктивність», «Звід оціночних даних») та додатки (Матеріали ..., 1883), (Матеріали ..., 1886), (Матеріали ..., 1888), (Матеріали ..., 1890).

Розділ «Територія і населення» містив загальну характеристику ґрунтів та клімату. Для її отримання з перших

же описів статистики Херсонщини використовували кількісні метеорологічні дані. Наприклад, для вивчення Одеського повіту брали дані спостережень Одеської та Миколаївської метеорологічних обсерваторій: значення температури (°C) та опадів (мм) середні за місяць, місячні максимальні та мінімальні, середні для пір року та середньорічні. На основі спостережень за 16 років вони представили загальну характеристику клімату повіту.

Розділ «Землеволодіння та землеробство» містив результати аналізу щодо землеволодіння та землекористування, особливостей експлуатації угідь. В усіх повітах була виявлена трьохпільна система рільництва. Території повітів поділяли на земські дачі. Наприклад, в Одеському повіті їх виділили 60, форми землеволодіння на них були різними (Матеріали ..., 1883), ділянки в них нарізали черезсмужно. Далі статистики показали, що господарство в Одеському повіті збільшуючи напруженість культури, швидко розвивало землеробство за рахунок скотарства. Вони виявили, що збільшення ріллі в деяких місцях стало граничним, та довели, що близький час, коли форми існуючої системи землеробства будуть визначатися не густотою населення, а природніми умовами, а саме якістю ґрунту та топографічними умовами. Статистики констатували, що у повітах іноді практикували безтолочну систему, яку можна було б назвати інтенсивною, якби у ній мали строго обмірковану плодозміну хлібів, відповідну якості ґрунту, та постійне удобрення полів. Вони виявили, що не використовуючи гною та визначених сівозмін, господарі приділяли увагу обробітку ґрунту та вибору поля під посів конкретного хлібу (використовували поняття твердого, м'якого поля), тому існувало багато способів обробітку землі.

Статистики відділення досліджували сівозміни за повітами для різних типів землеволодінь з метою отримання характеристик різних типів господарств. Щодо плодозмін статистики показували, що різноманітність їх у зерновій частині системи така ж велика, як і на природніх перелогах. За

результатами досліджень вони довели можливість побудови вірно наперед розрахованих сівозмін. Це визначалося підтвердженням того, що інструкції, складені для казенно-оборочних статей за середніх умов господарства, можуть бути прийняті за нормальні майже для всіх місцевостей повіту.

У розділі «Сільськогосподарські угіддя та їх продуктивність» статистики наводили класифікацію, способи використання та обробітку земель у повітах, результати аналізу впливу типу ґрунтів, систем рілляництва, метеорологічних явищ на врожайність сільськогосподарських культур, аналізували урожайності та пропорції посівів, вплив клімату і шкідників на врожайність тощо. Статистики розглядали перелогове поле, яке за якістю та напрямом використання поділяли на 9 розрядів. Проте охарактеризувати якість кожного з них у різних смугах повітів статистики не змогли. Визначаючи його якість врожаєм хлібів та трав вони наштовхнулися на проблему чисельного визначення відповідного терміну, у них виникли труднощі у самому понятті «врожайність» землі. В результаті вони надавали градацію ступенів урожайності для десятини одного й того ж поля в залежності від того, який був рік обробки поля або сінокошу (на якість ґрунту, якщо вона рахувалася одноманітною у повіті увага не зверталася). При поділі звертали увагу на систему господарювання, що обумовлювала різну продуктивність землі. Викликали у статистиків утруднення і при визначенні середньої продуктивності землі за кліматичних впливів (наприклад, добра земля рідко давала високі врожаї за частих посух). Але статистики довели, що для визначення середньої урожайності земель у повіті треба мати спостереження та точні записи не менш як за 10 років для всіх вирощуваних хлібів в різних пунктах повіту, а для Херсонської губернії, урожайність якої відрізняється сильними коливаннями, цей період потрібно збільшити.

У розділі «Зведення оціночних даних» аналізували головні показники для оцінки прибутковості земельного майна за врожайністю, орендними цінами та ін., вивчали питання

достовірності значень площ угідь, способів обчислення дохідності різних систем господарства. За результатами досліджень вони довели, що достовірність значень площ основних угідь залежить від тих категорій, на які поділені землі у відомості, та від існуючих зовнішніх умов для визначення площ угідь, а також, що кадастр, оснований на вивченні дохідності окремих угідь та виведення з них середнього – неможливий для Одеського повіту і для всієї Херсонської губернії (Матеріали ..., 1883), треба використовувати оцінку за способом ведення господарства кожним окремих власником, що є отриманням оцінки положення кожного господарства.

Місцеві особливості, закладені в характері землеробського господарства губернії, вплинули на зміст програми та характер відомостей, що збиралися. Провівши доповнення й удосконалення початкової програми, методики узагальнення статистичної інформації, налагодження процесу збору даних, земські статистики Херсонщини створили власний варіант оціночного опису. Вони показали, що землеробство вимагає визначення кількості та якості землі, числа робочих рук та худоби. Вивчення співвідношення цих факторів привело до вивчення способів обробітку землі, звичаїв у веденні сільського господарства тощо. Статистики губернської статистичної комісії визнали, що, маючи справу із щорічно змінюваними явищами, опис, який не може бути повторений щорічно, повинен обирати такі статистичні фактори, які представляються найбільш сталими (Матеріали ..., 1883).

За інструкцією, затвердженою губернською земською управою у 1887 р., до напрямків діяльності повітових земських статистиків віднесли також складання бюлетенів про стан сільського господарства за зимній, весняний та літній періоди за кореспондентськими та волосними відомостями, розробку нарисів з окремих питань та явищ (Державний архів Херсонської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 63, 1888), тобто питання поточної статистики. І вже у 1888 р. була опублікована праця

А.С. Бориневича «Минулий 1886/87 сільськогосподарський рік у Херсонській губернії» (Бориневич, 1888), що містила аналіз аспектів врожайності сільськогосподарського року та включала практичні питання із збирання та обробки даних. За даними поточної статистики 1887 р. А.С. Бориневич за кожним повітом отримав опис озимих посівів, проаналізував вплив на них кліматичних факторів та шкідників, способів обробки ґрунту. Характеризуючи кліматичні умови зробив докладний опис культури та оцінив їхню врожайність у губернії.

Перший з'їзд земських статистиків губернії, що відбувся у листопаді 1887 р., був присвячений вирішенню питань з поточної статистики. Значення сільського господарства для економіки губернії поставило необхідним докладно розглянути питання про сільськогосподарські бюлетені (Державний архів Херсонської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 63, 1888). Обговорення їх обсягу, форми та змісту привело до рішення про широке залучення волосних правлінь, приватних власників та ін., щоб сільськогосподарські бюлетені, узагальнюючи окремі факти сільськогосподарських явищ, виражали і важливі поточні питання. На наступних з'їздах земські статистики вже обговорювали звітність волосних правлінь, змінювали таблиці цієї звітності з огляду на отримання повноти відповідного цифрового матеріалу та в результаті розробили картки для інформації про посівні площі та урожаї хлібів у господарствах приватних власників, що значною мірою сприяло підвищенню достовірності чисельних значень про посів та урожай хлібів (Державний архів Херсонської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 63, 1888). На з'їздах земських статистиків губернії розглядали методологічні питання, що стосувалися форми періодичних бюлетенів. Так, на III з'їзді у 1888 р. обговорювали вдосконалення сільськогосподарських бюлетенів, результатів кореспондентської діяльності з надання сільськогосподарських відомостей та прийшли до висновку, що річний сільськогосподарський огляд повіту може задовольнити запити систематичної розробки даних, як характеристики господарств

за рік, а скорочені бюлетені будуть вирішувати практичні завдання (Державний архів Херсонської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 63, 1888).

Прикладом високого наукового рівня виконання робіт із поточної статистики є щорічні огляди статистика Б.Ю. Трояновського за стандартною програмою для Одеського повіту за чотири роки господарські роки (1890-1893 рр.). В них представлена характеристика клімату за рік, дані про температури та середньомісячні опади за попередній і поточний роки, загальна характеристика пір року, особливостей польових робіт сільськогосподарського року та впливу погодних умов на розвиток хлібів у своєму вигляді наближаються до відповідних сучасних розділів сільськогосподарських наукових досліджень. За даними 13 метеорологічних станцій повіту він отримав середні показники температури та опадів, максимальні та мінімальні температури, порівнював отримані дані з даними багаторічних спостережень. Огляди містили обраховування врожаїв основних культур, аналіз коливань значень урожайності за виділеними трьома районами та волостями. У середньому за повітом ним були обчислені врожайності основних зернових культур в пудах з десятини. Наявність же великої нерівномірності величин урожаїв він пояснював посухами, місяцями дуже сильними.

Огляд «Сільсько-господарський огляд по Александрійському повіту за 1890/91 сільсько-господарський рік» (Сельско-хозяйственный обзор ..., 1893) теж був проведений за стандартною програмою. В ньому статистики навели відомості про опади у 1885-1891 рр. за даними 17 дощомірних станцій (середньомісячні й середні за кожен рік), проаналізували їх та показали нерівномірний розподіл опадів. 1891 р. статистики охарактеризували як дуже посушливий, а показники погодних умов 1890–1891 господарського року – як дуже несприятливі. Вони отримали урожайності основних зернових культур, проаналізували отримані різниці

урожайностей й показали, що причинами є різні сорти, культура ведення господарства тощо, вивчали поведінку деяких сортів за різних погодних умов.

У статистичному щорічному огляді Херсонської губернії за 1898 р. (дванадцятому) (Статистико-экономический обзор ..., 1900) статистики науково проаналізували погодні і кліматичні фактори. За даними 12 станцій Головної фізичної обсерваторії вони отримали значення середніх температур і опадів, величини температур аналізували за місяць, сезон, рік та зробили висновки про їхній вплив на розвиток культур. В описі надана докладна характеристика погоди літніх місяців (а саме опади, температура, погодні катаклізми тощо) за повітами. З метою отримання ґрунтовної характеристики погоди статистики порівнювали погодних даних за 1897–1898 р. з відповідними даними за 1891–1898 рр.. Виконане порівняння дозволило їм також виявити зміни у розподілі польових угідь. За аналізом сортів основних зернових, вирощуваних у 1897–1898 рр., статистики виявили, що внаслідок несприятливих кліматичних умов посіви жита скоротилися у всіх повітах, а пшениці у чотирьох південних. Поширювався сорт ярої пшениці «улька», що виявився в таких умовах врожайним і більш стійким. Крім того, показали, що урожай, як завжди, дуже строкатий, сильно залежить не тільки від достатнього та своєчасного випадіння опадів, а й від обробки ґрунту та сівозміни, причому найсильнішою є залежність урожаю саме від способу обробітку полів та сівозміни.

Наведені результати систематичних оглядів за поточною статистикою показують, що на кінець 90-х років XIX ст. статистичні органи Херсонської губернії сформувалися як дослідницькі установи, які були здатні систематизувати однорідні явища впродовж ряду років, виявляти залежність однієї ознаки від іншої (вплив на урожайність культур кліматичних факторів, способів обробки ґрунту тощо).

Використовуючи набутий досвід та новітні наукові здобутки, земські статистики Херсонщини наприкінці XIX ст.

почали досліджувати та включати до оглядів задачі про вміст азоту, перегною, сірчаної та фосфорної кислот для ґрунтів виділених місцевостей, вивчати сорти вирощуваних у губернії культур. Ними було встановлено важливість у губернії для розвитку рослин накопичення і збереження вологи та вплив обробітку ґрунту на збереження вологи, уведено аналіз ухилень від норми для статистично отриманих нормальних значень показників погодних факторів (коливань температур і опадів, промерзання ґрунту тощо) та досліджено вплив опадів на величину урожаїв різних культур з урахуванням множини інших погодних факторів, впроваджено у використання лінійний вигляд залежностей для статистичного вивчення зміни досліджуваних господарських показників.

В.Ф. Арнольд, як керівник сільськогосподарського бюро Херсонського повітового земства (1896–1899 рр.), за вибірковими обстеженнями бюджетів селянських господарств повіту у 1897–1898 рр. на основі залучення формули лінійного рівняння побудував залежності для виразу відношення між факторами економічного добробуту селянського господарства, що дозволило на нараді повітових представників у 1899 р. визнати необхідність періодичних бюджетних обстежень різних типів господарств для аналізу їх економічного становища з метою надання агротехнічної допомоги (Совещание ..., 1899). Впроваджуючи використання математичних залежностей та методів у статистико-економічний аналіз селянського господарства В.Ф. Арнольд виконав дослідження з аналізу статистичних залежностей на прикладі зв'язку між площами посіву та кількістю худоби (Макієнко, 2002), (Герінбург, 2010). За результатами дослідження він запропонував методику, що стала практичним підґрунтям впровадження регресійного аналізу в аграрні дослідження. Він доводив, що отримані математично співвідношення між факторами дозволять проектувати основні типи господарств місцевості за мінімальними даними.

У дослідженні Вергунова В.А. (Вергунов, 2018) показано, що дослідні установи на території сучасної України до 1910 р. організовувалися губернськими земствами, наводився перелік дослідних станцій, створених саме Херсонським губернським земством. Ним показано, що на станціях проводилися досліді з вивчення сівозмін для підвищення врожайності, впливу глибини оранки та ін., але результати досліджень групувалися статистиками губернського земства, як спеціалістами з обробки та аналізу вибіркового даних. Навіть на 1912 р. серед дослідних установ теж велика частка відносилася до створених за ініціативою губернських або повітових земств. Лише на межі 1917 р. стала фінансуватися Департаментом землеробства до 75% (Вергунов, 2018). Але й за умов фінансування державою районні сільськогосподарські дослідні станції управлялися та підтримувалися земськими фахівцями.

На початку ХХ ст. із розвитком промисловості у Херсонській губернії структура статистичних робіт земства дещо змінилася. Наприклад, у статистичному огляді Єлісаветградського повіту за 1911 р. статистики також аналізували урожай, але лише в таблицях додатків містилися дані за виділеними 6 районами про врожай зернових з десятини, відомості про площі посівів, про загальний збір хлібів (Статистико-экономический обзор по Елисаветградскому ..., 1912). В самому ж огляді було відображено збільшення площі озимих за всіма групами землеволодіння, характерне в той час для всіх повітів губернії, що було показником переважного трьохпільля. Але статистики встановили, що збільшення площі озимих не було зміною існуючої сівозміни, насправді незначні площі посіву озимих попереднього року обумовлювалися знищенням значних площ озимих внаслідок несприятливих метеоумов, нестатку насіння після неврожаю минулого року. Для характеристики клімату та погоди, використовували дані температури та опадів не тільки від 2 метеостанцій, а й 17 спостережних пунктів, а в огляді за наступний 1912 р. наявні дані про температуру повітря за відомостями 4 метеостанцій

повіту, дані про опади від 26 спостережних пунктів. Новим було започаткування дослідження про кількість висіяного зерна в пудах на десятину за різних способів посіву для ярої пшениці, ячменю, вівса, проса, кукурудзи, картоплі для виділених районів повіту та у середньому за повітом, яке згодом поєднали з фактором урожайності. Крім того, в огляді вказано, що у 1910 р. на відміну від попередніх років проводилися дослідження щодо сортів вирощуваних зернових культур. Наявність великої кількості накопичених відомостей про урожай дала можливість вважати за районами повіту та у середньому по повіту для основних культур отримані статистичні показники збору урожаю з десятини близькими до дійсних (Поєдинок, 2015). Новим у оглядах після 1911 р. було наведення даних про урожайність на 12 показових полях за даними дільничних агрономів (Поєдинок, 2015) та статистичне порівняння цих даних з результатами на сусідніх полях. Розглядали основні вирощувані культури з урахуванням положення культури у сівозміні.

Щодо поточної статистики за повітами та у губернії в цілому, то у щорічних оглядах докладно описували погодні умови на час оранки, посіву культур, їх зростання, часу й умов збирання хлібів за різними частинами повіту. Земські статистики аналізували урожаї основних хлібів за даними волосних правлінь і земських кореспондентів та з опитування кожного десятого господаря з використанням співставлень урожаїв за тривалий період часу (іноді з 1866 р.).

Серія щорічних статистичних оглядів Херсонської губернії за період 1901–1913 р., складених статистичним відділенням при Херсонській губерньській земській управі, щодо опису сільського господарства губернії в усіх оглядах містить докладні відомості про температуру та кількість опадів за даними Головної фізичної обсерваторії (від 13 станцій), обґрунтовані висновки про сприятливість або ні погодних умов пір року для урожаю, характеристику погодних умов впродовж усіх сезонів. На основі статистично отриманого

узагальнюючого поняття нормальності значення показника, впровадженого до практичного використання земськими статистиками, в них визначені середні (нормальні) значення погодних факторів та ухилення від нормальних значень, наведені виміри промерзання ґрунту та ін. Виявлена статистиками велика нерівномірність опадів за сезонами спонукала їх за отриманими впродовж багатьох років даними вивчати вплив опадів на величину урожаїв різних культур з урахуванням дії інших погодних факторів. Наприклад, на 1912 р. вивчали розподіл опадів по губернії за даними дощомірних станцій повітів, яких вже було дуже багато (тільки у Херсонському повіті 34), а загальна кількість станцій, що надавали в той чи інший місяць дані, була до 32 влітку і взимку зменшувалася до 20 по губернії, але не менше 2 для повіту (Статистико-экономический обзор Херсонской губернии ..., 1914).

З 1907 р. до щорічних описів включені дані з вологості ґрунту від дня посіву до початку холодів за вимірами Херсонського дослідного поля (шари 0–10, 10–20, 20–30, 30–40, 40–50, 50–60, 70–80 см) по чорному пару, ранньому та пізньому пару, після картоплі, по стерні (Статистико-экономический обзор Херсонской губернии ..., 1909). На основі цих даних статистики у 1908 р. зробили висновок, який варіант краще зберігав вологу (Статистико-экономический обзор Херсонской губернии ..., 1910). В оглядах цього періоду приводили також температурні дані та величини опадів за осінні та зимові періоди для відображення впливу погоди на польові роботи, давали повну характеристику розвитку та зростанню культур, якісні характеристики отриманого урожаю. З огляду 1908 р. при вивченні впливу погодних умов на розвиток рослин та дозрівання урожаю статистики включили результати дослідів Херсонського дослідного поля щодо гущини та кущистості озимих та ярих жита і пшениці, для яких вони виконували зведення та аналіз даних. Представлені результати стосувалися вивчення гущини та кущистості озимих

у попередньому році та ярих у кінці квітня при наявності лущення та без лущення для варіантів з різною оранкою (2, 4, 6 вершків). В огляді за 1910 р. теж навели результати дослідів з вивчення впливу гущини та ступеня розвитку пшениці та ячменя навесні при різній глибині оранки та за різних видів обробітку пара. За їх результатами статистики зробили висновок: у загальному гущина сходів по гладкому полю (стерні, кукурудзяній стерні) більша, ніж по зябу рядовим посівом, причиною є сильне пересихання зябу та незадовільна підготовка поля до посіву (Статистико-экономический обзор Херсонской губернии ..., 1912).

Статистики щороку в оглядах наводили результати своїх досліджень щодо впливу різних факторів на урожаї основних культур губернії. Наприклад, в огляді за 1903 р. вивчали вплив погодних факторів і опадів та нерівномірність отриманих урожаїв у губернії. Причиною різниці урожаїв на селянських надільних землях та урожаїв на приватновласницьких землях визнали відмінності в обробітку землі. В огляді за 1904 р. статистики показали, що урожаї мають дуже сильні коливання внаслідок сильної невчасності та нерівномірності опадів у періоди зростання і дозрівання (Статистико-экономический обзор Херсонской губернии ..., 1908). У вивченні причин таких різниць урожаїв ними був отриманий висновок, що причинами є ретельність, своєчасність обробітку, кращі насіння й сорти.

З 1904 р. до оглядів був уведений розділ з результатами спостережень на земському дослідному полі в Херсоні. У розділ були включені дані дослідів з вивчення впливу способу обробітку землі, попередників на розмір урожаю основних культур. В результаті аналізу даних за дослідями статистики отримали висновки: у губернії основний вплив на врожай має вологість ґрунту, а спосіб обробітку поля може суттєво впливати на збереження вологи. В огляді за 1904 р. статистики аналізували залежність витрат вологи ґрунту від стану рослинності для різних шарів ґрунту (часу дослідження і виду посіву, обробітку й часу дослідження), шукали найкращі

терміни посіву озимих (ранній посів, середній, пізній), вивчали вплив попередників для озимого жита для 4-пільної сівозміни та для безперервного посіву злаків, впливу глибини оранки раннього зеленого пару на урожай озимих. За ними отримали важливі в науковому та практичному значенні результати, а саме: для пшениці збільшення глибини оранки понад 4 вершки не виявило сильного впливу на урожай, а для жита – понад 6 вершків; оцінки впливу різних варіантів попереднього обробітку поля за різного вибору попередників для основних сортів зернових, а згодом і з урахуванням також різних видів посіву. Звичайно, що перелік досліджуваних культур з роками зростав. Так, з 1908 р. розглядалися дослід з люцерною (Статистико-экономический обзор Херсонской губернии ..., 1909), а з 1910 р були додані дослід з виною, могомаром, картоплею. Всі включені дослід мали багаторічну повторність та з роками ускладнювалися. Яскравим прикладом цього є хронологія досліджень у сівозмінах. Так, спочатку досліджували 3-пільні сівозміни, потім 4-пільні, а вже в огляді за 1910 р. вивчали вплив попередників у 9-пільній, 6-пільній. За результатами зведення та аналізу дослідних даних земські статистики прийшли до висновку, що для губернії накопичення і збереження вологи на нижніх шарах ґрунту обраним обробітком ґрунту має суттєве значення для рослин, так як її використання суттєво підвищує урожайність культур, а за відсутності опадів може взагалі стати критично важливим для отримання урожаю.

Статистики в огляді за 1909 р. аналізували вегетаційні лабораторні дослід, де лабораторно вирощували на зразках ґрунтів різні культури, то з 1910 р. вивчали дані результатів визначення вмісту азоту, перегною, сірчаної та фосфорної кислот для 7 місцевостей губернії (як середні з 2–4 визначень), а також лабораторних дослідів щодо використання добрив.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, статистики Херсонського губернського земства, не обмежуючи свої дослідження розробкою суто оціночних показників, на

основі глибокого аналізу існуючих на той час тенденцій розвитку вибірових статистичних досліджень розробили ґрунтовні оціночні методики, використовували математичні методи для аналізу різних сільськогосподарських показників, впроваджували науковість у побудові методики дослідження сільськогосподарських процесів та явищ. Сільськогосподарський дослід, як вибірове дослідження, став передбачати наявність спеціальним чином складених спостережень ґрунту, рослин, умов довкілля. Сформована статистиками для потреб губернії методика спостережень, аналізів і обліків (а саме метеоспостереження для досліджуваних територій, отримання фізичних показників ґрунту, показників динаміки росту рослин, оцінки посівів, облік забур'яненості посівів, досліді з використання добрив, облік врожаю, багатофакторні досліді з впливу строків сівби, з вивчення різних схем обробки ґрунту тощо) заклала методичне підґрунтя методів проведення сільськогосподарських дослідів.

Подальших досліджень потребує співпраця статистичних органів Херсонського губернського земства із статистичними інституціями інших губернських та повітових земств території сучасної України задля з'ясування повного внеску у становлення сільськогосподарської дослідної справи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бориневич А. С. Прошлый 1886/87 сельско-хозяйственный год в Херсонской губернии. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1888. С. 1-25.
2. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Ч. 2 : Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.). Київ: Аграрна наука, 2018. 616 с.
3. Герінбург О. В. Статистико-демографічні дослідження Херсонського земства: методи збору і обробки даних. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2010. Вип. ХХІХ. С. 50-56.

4. Державний архів Херсонської області. Ф. 5. Херсонська губерньська земська управа. оп. 1. спр. 63 Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. 1888 г., 57 арк.

5. Ісаєва О. І. Дослідження А. С. Бориневича з питань сільського господарства. *Вісник НТУ «ХПІ»*. Херсон, 2013. № 48(1021). С. 64–71.

6. Макієнко О. А. Із історії розвитку та діяльності земської статистичної служби у Херсонській губернії (70–80-ті роки ХІХ ст.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 119–129.

7. Макієнко О. А. Статистичне бюро Херсонського земства: проблеми створення та діяльності. *Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць*. Херсон, 2002. Вип. 7. С. 163–173.

8. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 2. / Составил А. Шмидт. СПб., 1863. 1022 с.

9. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. Кн.1. Ч.1. Херсон: Херсон. Губ. Тип., 1863. XXIV, 299, 199, II, II с.,

10. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. I. Одесский уезд: (Стат.-эконом. описание уезда)/ Сост. Стат. Отд. при Херсон. Губ. Зем. Управе. Херсон, 1883. XVII, 385, 132 с. 2 карты.

11. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Том II. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда) / Сост. Стат. Отд. при Херсон. Губ. Зем. Управе. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1886. XVII, 425, 138 с.

12. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Том III. Александрыйский уезд (статистико-экономическое описание уезда) / Сост. Стат. Отд. при Херсон. Губ. Зем. Управе. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1888. XVII, 365, 134 с.

13. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 6. Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда) / Сост. Стат. Отд. при Херсон. Губ. Зем. Управе. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. XVIII, 458, 134 с.

14. Поєдинок М. С. Історичні аспекти сільськогосподарських досліджень щодо питання точності дослідів. *Історія науки і техніки: зб. наук. праць*. К., 2015. Вип. 6. С. 206–217.

15. Русов А. Областное начало в земской статистике. *Степь: Херсонский беллетристич. сб.* СПб., 1886. С. 351–391.

16. Русов А. Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям. *СХЗ*. 1888. №8. С.40-75.

17. Сельско-хозяйственный обзор по Александрийскому уезду за 1890/91 сельско-хозяйственный год. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1893. 133 с.

18. Сінкевич І. Ю. Внесок статистиків херсонської губернії у дослідження історії краю (XIX – поч. XX ст.). *Південна Україна XVIII – XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України*. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 171-177.

19. Совецание представителей уездных и Одесской городской управ и агрономических смотрителей (17-20 марта 1899 г.). *Сборник Херсонского земства*. 1899. № 5. С. 1–96.

20. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1898 год. Херсон: Паровая Типо-литогр. О. Д. Ходушиной, 1900. 300 с.

21. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1904 год. Херсон: Паровая Типо-литогр. насл. О. Д. Ходушиной, 1908. 329, 196 с.

22. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1907 год. Херсон: Паровая Типо-литогр. насл. О. Д. Ходушиной, 1909. V, 202, 160 с.

23. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1908 год. Херсон: Паровая Типо-литогр. насл. О. Д. Ходушиной, 1910. V, 216, 157 с.

24. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 год. Херсон: Паровая Типо-литогр. насл. О. Д. Ходушиной, 1912. VI, 208, 213 с.

25. Статистико-экономический обзор по Елисаветградскому уезду Херсонской губернии за 1911 год. Елисаветград: Типогр. Елисаветгр. уездного земства, 1912. 41, 80 с.

26. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912 год. Херсон: Паровая Типо-литогр. С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1914. IV, 207, 190 с.

REFERENCES

1. Borinevich, A. S. (1888). Proshlyj 1886/87 selsko-hozyajstvennyj god v Hersonskoj gubernii [Last 1886/87 agricultural year in Herson province]. Odessa, 1-25 [In Russian].
2. Vergunov, V. A. (2018). Istoriya silskogospodarskoyi doslidnoyi spravi v Ukrayini. Ch. 2 : Naukovo-organizacijni zasadi funkcionuvannya silskogospodarskoyi doslidnoyi spravi na terenah Ukrayini (druga polovina HIIH – pochatok HHI st.) [History of agricultural research in Ukraine. Part 2: Scientific and organizational principles of the functioning of agricultural research on the territory of Ukraine (second half of the 19th - beginning of the 21st century)]. Kyiv [In Russian].
3. Gerinburg, O. V. (2010). Statistiko-demografichni doslidzhennya Khersonskogo zemstva: metodi zboru i obrobki danih [Statistical and demographic studies of the Kherson Zemstvo: methods of data collection and processing]. *Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universitetu* [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University], XXIX, 50–56 [In Ukrainian].
4. Derzhavnij arhiv Khersonskoyi oblasti. F. 5. Khersonska gubernska zemskaya uprava [Kherson provincial zemstvo administration]. Op. 1. Spr. 63 Istoricheskij ocherk razvitiya Hersonskoj zemskoj selskohozyajstvennoj statistiki [Historical outline of the development of the Kherson Zemstvo agricultural statistics. 1888 g.], 57 ark. [In Russian].
5. Isayeva, O. I. (2013). Doslidzhennya A. S. Borinevicha z pitan silskogo gospodarstva [Research by A. S. Borynevich on issues of agriculture]. *Visnik NTU «HPI»* [Bulletin of NTU «Khpі»], 48(1021), 64–71 [In Ukrainian].
6. Makiyenko, O. A. (2000). Iz istoriyi rozvitku ta diyalnosti zemskoyi statistichnoyi sluzhbi u Khersonskij guberniyi (70-80-ti

roki HIH st.) [From the history of the development and activity of the Zemstvo statistical service in the Kherson province (70s-80s of the 19th century)]. *Zapiski naukovo-doslidnoyi laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayini ZDU [Notes of the research laboratory of the history of Southern Ukraine of ZSU]*, 5, 119–129 [In Ukrainian].

7. Makiyenko, O. A. (2002). Statistichne byuro Khersonskogo zemstva: problemi stvorenniya ta diyalnosti [Statistical Bureau of the Kherson Zemstvo: problems of creation and activity]. *Pivdennij arhiv. ist. nauki: Zb. nauk. prac. [Southern archiv. history of science: Coll. of science works]*, 7, 163–173 [In Ukrainian].

8. *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Hersonskaya guberniya. Ch. 2. 1863 / Sostavil A. Shmidt* [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kherson province. Part 2. 1863 / Compiled by A. Schmidt]. SPb. [In Russian].

9. *Materialy dlya geografii i statistiki Hersonskoj gubernii. Kn.1. Ch.1.* [Materials for geography and statistics of the Kherson province. Book 1. Part 1.]. Kherson, 1863 [In Russian].

10. *Materialy dlya ocenki zemel Hersonskoj gubernii. T. I. Odesskij uezd: (Stat.-ekonom. opisanie uezda) / Sost. Stat. Otd. pri Herson. Gub. Zem. Uprave* [Materials for assessing the lands of the Kherson province. T. I. Odessa county: (Stat.-economic description of the county) / Comp. Stat. Dep. at Kherson prov.] Herson, karty. Materials for assessing the lands of the Kherson province. V. I. Odessa district: (Stat.-economic description of the county) / Comp. Stat. Dep. at Kherson. Prov. Zem. Administration]. Kherson, 1883 [In Russian].

11. *Materialy dlya ocenki zemel Hersonskoj gubernii. Tom II. Elisavetgradskij uezd (statistiko-ekonomicheskoe opisanie uezda) / Sost. Stat. Otd. pri Herson. Gub. Zem. Uprave* [Materials for assessing the lands of the Kherson province. Volume II. Elisavetgrad county (statistical and economic description of the county) / Comp. Stat. Dep. at Kherson. Prov. Zem. Administration]. Kherson, 1886 [In Russian].

12. *Materialy dlya ocenki zemel Hersonskoj gubernii. Tom III. Aleksandrijskij uezd (statistiko-ekonomicheskoe opisanie uezda) / Sost. Stat. Otd. pri Herson. Gub. Zem. Uprave* [Materials for assessing the lands of the Kherson province. Volume III. Alexandrinsky county (statistical and economic description of the county) / Comp. Stat. Dep. at Kherson. Prov. Zem. Administration]. Kherson, 1888 [In Russian].

13. *Materialy dlya ocenki zemel Hersonskoj gubernii. T. 6. Hersonskij uezd (statistiko-ekonomicheskoe opisanie uezda) / Sost. Stat. Otd. pri Herson. Gub. Zem. Uprave* [Materials for assessing the land of the Kherson province. V. 6. Kherson district (statistical and economic description of the county) / Comp. Stat. Dep. at Kherson. Prov. Zem. Administration]. Kherson, 1890 [In Russian].

14. Poyedinok, M. C. (2015). Istorichni aspekti silskogospodarskih doslidzhen shodo pitannya tochnosti doslidu [Historical aspects of agricultural research on the issue of research accuracy]. *Istoriya nauki i tehniki: zb. nauk. prac. [History of science and technology: Coll. of science works]*, 6, 206–217 [In Ukrainian].

15. Rusov A. (1886). Oblastnoe nachalo v zemskoj statistike [Regional beginning in Zemstvo statistics]. *Step: Hersonskij belletristich. sb.* [Steppe: Kherson fictional coll.], 351–391 [In Russian].

16. Rusov A. (1888). Neskolko vyvodov iz statisticheskikh trudov po Chernigovskoj i Hersonskoj guberniyam [Several conclusions from statistical works on Chernihiv and Kherson provinces]. *CX3 [SHZ]*, 8, 40–75 [In Russian].

17. *Selsko-hozyajstvennyj obzor po Aleksandrijskomu uezdu za 1890/91 selsko-hozyajstvennyj god* [Agricultural review of the Alexandria county for the 1890/91 agricultural year]. Kherson, 1893 [In Russian].

18. Sinkevich I. Yu. (2000). Vnesok statistikiv hersonskoyi guberniyi u doslidzhennya istoriyi krayu (XIX – poch. XX st.) [The contribution of statisticians of the Kherson province to the study of

the history of the region (19th – early 20th centuries)]. *Pivdenna Ukrayina XVIII – XIX st.: Zapiski naukovo-doslidnoyi laboratorii istoriyi Pivdennoyi Ukrayini* [Southern Ukraine of the XVIII-XIX centuries: Notes of the research laboratory of the history of Southern Ukraine], 5, 171–177 [In Ukrainian].

19. *Soveshanie predstavitelej uezdnyh i Odesskoj gorodskoj uprav i agronomicheskikh smotritelej* (17-20 marta 1899 g.) [Meeting of representatives of the county and Odesa city administrations and agricultural supervisors (March 17-20, 1899)]. *Sbornik Hersonskogo zemstva* [Collection of the Kherson Zemstvo], 1899, 5, 1–96 [In Russian].

20. *Statistiko-ekonomicheskij obzor Hersonskoj gubernii za 1898 god* [Statistical and economic review of the Kherson province for 1898]. Kherson, 1900 [In Russian].

21. *Statistiko-ekonomicheskij obzor Hersonskoj gubernii za 1904 god* [Statistical and economic review of the Kherson province for 1904]. Kherson, 1908 [In Russian].

22. *Statistiko-ekonomicheskij obzor Hersonskoj gubernii za 1907 god* [Statistical and economic review of the Kherson province for 1907]. Kherson, 1909 [In Russian].

23. *Statistiko-ekonomicheskij obzor Hersonskoj gubernii za 1908 god* [Statistical and economic review of the Kherson province for 1908]. Kherson, 1910 [In Russian].

24. *Statistiko-ekonomicheskij obzor Hersonskoj gubernii za 1910 god* [Statistical and economic review of the Kherson province for 1910]. Kherson, 1912 [In Russian].

25. *Statistiko-ekonomicheskij obzor po Elisavetgradskomu uezdu Hersonskoj gubernii za 1911 god* [Statistical and economic review of the Elisavetgrad county of the Kherson province for 1911]. Elisavetgrad, 1912 [In Russian].

26. *Statistiko-ekonomicheskij obzor Hersonskoj gubernii za 1912 god* [Statistical and economic review of the Kherson province for 1912]. Kherson, 1914 [In Russian].

АНОТАЦІЯ

У статті встановлено основні досягнення сільськогосподарських статистичних робіт Херсонського губернського земства та їх роль у становленні сільськогосподарської дослідної справи. Для досягнення мети роботи проаналізовано сільськогосподарські описи губернії та повітів, складені земськими статистиками Херсонської губернії у період 1863–1917 рр. З'ясовано історичні обставини, що зумовили застосування статистиками Херсонського губернського земства вибіркового статистичного методу при виконанні завдань для потреб сільськогосподарської діяльності. Розглянуто також особливості впровадження статистичної методології земськими установами губернії при вирішенні науково-дослідних завдань аграрної галузі.

Показано, що земські статистики Херсонської губернії постійно дотримувалися застосування вибіркового методу дослідження, експедиційного методу та враховували специфіку природно-географічних, соціально-побутових та інших умов життя населення. Розвинення ними підходів чернігівського типу земської статистики забезпечило вивчення впливу природно-географічних факторів на продуктивність сільського господарства. Статистики Херсонського губернського земства досліджували сівозміни для різних типів землеводів з метою отримання характеристики різних типів господарств. За результатами досліджень вони довели можливість побудови заздалегідь розрахованих сівозмін.

У роботі висвітлено, що статистики Херсонського губернського земства, не обмежуючись у своїх дослідженнях розробкою суто оціночних показників, на основі глибокого аналізу тенденцій розвитку вибіркового статистичного дослідження розробили ґрунтовні методи оцінювання та впровадили математичні методи дослідження для аналізу різних сільськогосподарських показників. Завдяки їм сільськогосподарський дослід, як вибіркове дослідження, став

передбачати наявність спеціально складених спостережень за ґрунтом, рослинами, умовами середовища. Сформована статистиками для потреб губернії методика спостережень, аналізів і обліку заклала методичну основу методів проведення сільськогосподарських дослідів.

Ключові слова: *статистичні роботи, земство, дослід, статистичний комітет, статистичне бюро, опитування, спостереження.*

УДК 373.5.016:94]:159.955-021.412.1

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-227-252>

**APPLICATION OF VISUAL SOURCES IN HISTORY
LESSONS AS A MEANS OF DEVELOPING STUDENTS'
CRITICAL THINKING SKILLS**

**ЗАСТОСУВАННЯ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ
ІСТОРІЇ ЯК ЗАСОБУ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО
МИСЛЕННЯ УЧНІВ**

Валентина Молоткіна,
*доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри
історії і культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*

*E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>*

*Researcher ID: X-1999-2018
Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Valentyna Molotkina,
*Doctor of Historical Sciences,
professor, Head of the
Department of History and
Culture of Ukraine and Special
Historical Disciplines*

*E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>*

*Researcher ID: X-1999-2018
Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

Людмила Хмельницька,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і
культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*

*E-mail: ludmylahm@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2482-4322>*

Liudmyla Khmelnytska,
*Ph.D. in Historical Sciences,
Lecturer of the Department of
History and Culture of Ukraine
and Special Historical
Disciplines*

*E-mail: ludmylahm@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2482-4322>*

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

ABSTRACT

The article analyzes the methods and techniques of working with visual sources, which are most often used in the practical work of the history teacher to activate the critical thinking of students.

The main methodological methods of using visual historical sources in the process of forming the competence of research and cognitive activities of students are considered.

It was found that the students' work on the study of visual sources should be well organized by the teacher and carried out according to a single algorithm. The phasing of work on visual historical sources, taking into account age features, makes the learning process more meaningful, and develops critical and historical thinking. Work on visual historical sources should be aimed at the formation of such skills that will allow students to independently acquire knowledge from different sources and creatively use them in further activities, that is, to be competent.

It is established that visualization in history lessons can be carried out using maps, drawings, graphic statistics (tables, diagrams, diagrams), works of fine art (paintings, sculptures, architectural structures, memorial complexes), posters, cartoons, photographs, video sources (video films, films, video testimonies), presentations, infographics, monuments.

The use of various visual sources in history lessons in general secondary education institutions makes it possible to study the subject at a qualitatively new level, contributes to a more in-depth study of the subject by students, the formation of certain skills and abilities in them, the formation of their own opinion, life and civic positions, the development of critical thinking in students, the ability to systematize historical information, independently interpret the

content of historical sources and encourages students to a meaningful study of the events of the past and greatly facilitates the teacher's work.

The use of a particular information source in the study of a particular topic should be appropriate and depend on the goal that the teacher seeks to achieve in the history lesson. Also, an important condition for using a visual historical source is to take into account the age characteristics of students.

Working with visual sources creates favorable conditions for comprehending the proposed information and its independent acquisition, critical review, and application in the practice of creative tasks through partnership cooperation between students and teachers.

Keywords: *visual sources, historical information, historical sources, critical thinking, educational process, cognitive activity, history lesson, students.*

Постановка проблеми. В наш час, коли потік інформації постійно збільшується та з'являються різні точки зору в оцінці минулого, виникають певні проблеми у викладанні історії. Величезний обсяг матеріалу, перевантаженість дітей надлишком інформації, незрозумілість історичних понять – все це призводить до втрати інтересу учнів до вивчення історії. Як зацікавити їх знову вчитися? Як викликати інтерес до науки у дітей, які не хочуть вчитися? Як зробити так, щоб вони з радістю ходили на заняття, а в очах горів вогник жаги до знань і навчання? Не секрет, що інтерес дітей до науки підвищується, коли вони отримують цікаву інформацію під час занять, та ще і в цікавій формі. Також їх інтерес зростає, коли вони безпосередньо беруть участь в отриманні цієї інформації з різних джерел. Тому, мабуть, необхідно навчити учнів одержувати історичні дані з різних джерел, визначати достовірність здобутої інформації, критично підходити до різних історичних концепцій чи точок зору на проблему, формувати власні погляди. Такі можливості відкриваються перед

учнями за умови активного використання на уроках, і насамперед на уроках історії, візуальних джерел інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему використання візуальних історичних джерел на уроках історії активно досліджують такі вчені і методисти, як В. Дерхо (Дерхо, 2018), А. Карпенко (Карпенко, 2012), І. Клляда (Клляда, 2019), О. Мокрогуз (Мокрогуз, 2008), С. Мусій (Мусій, 2010), О. Пометун, Г. Фрейман, Н. Гупан (Пометун & Фрейман, 2005; Пометун & Гупан, 2020), О. Фуріна (Фуріна, 2013), Г. Яковенко (Яковенко, 2017). Ці вчені-методисти досконало розробили теорію і методику використання наочних посібників і засобів навчання історії. У своїх працях дослідники розглянули різні аспекти використання в навчальному процесі такого важливого компоненту історичної освіти, як візуальні історичні джерела, та їх роль у сучасній шкільній практиці. Інші науковці та методисти зосередили свою увагу на розвитку формування критичного мислення учнів в умовах Нової української школи (Пашетнієва, 2020), розробці методики розвитку критичного мислення учнів на уроках історії (Терно, 2012). Та, незважаючи на значну кількість публікацій, дана тематика досліджень залишається актуальною.

Мета статті – розглянути методи й прийоми роботи з візуальними історичними джерелами, які найчастіше використовуються в практичній роботі вчителя історії та з'ясувати їх можливості як засобу розвитку критичного мислення учнів.

Виклад основного матеріалу. Важливим компонентом шкільної історичної освіти є використання візуальних джерел, які охоплюють весь спектр наочності, що використовується на уроках історії: карти, малюнки, графічна статистика (таблиці, схеми, діаграми), твори образотворчого мистецтва (картини, скульптури, архітектурні споруди, меморіальні комплекси), плакати, карикатури, фотографії, відеоджерела (відеофільми, кінофільми, відеосвідчення), презентації, інфографіка, речові пам'ятки. Вони є цілком самостійними джерелами інформації,

легко сприймаються, стимулюють уяву, яскравіші, а тому більше підходять для сприйняття сучасного учня.

Кожен вид візуального джерела, як самостійне і повноцінне джерело історичної інформації, дозволяє розкрити практично всі аспекти історичної проблематики та дозволяє використовувати дидактично адаптовані методи історичної науки в пізнавальній діяльності учнів (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013). Адже, для досягнення успішних результатів в майбутньому професійному житті сучасному учню необхідно навчитись отримувати інформацію з різних джерел, критично її оцінювати, опановувати та застосовувати її на практиці, а також робити аргументовані висновки. В свою чергу, критичне мислення сприяє кращому запам'ятовуванню вивченого матеріалу, активізує діяльність учнів на уроці, підвищує пізнавальний інтерес до отриманих нових знань, змінює відношення учнів до уроку та створює атмосферу довіри і співпраці (Пашетнева, 2020).

У навчальній діяльності візуальні джерела виступають носіями нових історичних знань. Ілюструючи теоретичний матеріал, вони допомагають при актуалізації знань, їх закріпленні та перевірці (Горпинко, 2020: 18). Школярі навчаються мислити парадоксами й бачити загальне та окреме у життєвих процесах. Оцінюючи історичну подію, учні навчаються бачити зворотній бік того чи іншого явища. В ході спілкування під час розв'язування завдань учням стане зрозуміло, що деякі висновки безпосередньо обумовлені цінностями та вподобаннями людини, яка їх творить (Терно, 2012: 11).

Але, на жаль, вчителі не повною мірою використовують візуальні джерела на своїх уроках. Це пояснюється багатьма причинами: відсутністю певних традицій у їх використанні, браком методичних матеріалів, недостатністю матеріально-технічного забезпечення закладів загальної середньої освіти тощо. В основному вчителі послуговувалися ілюстраціями з підручників. В наш час, коли впроваджується діджиталізація

освітнього процесу, широко застосовуються мультимедійні технології, з'явилася можливість всебічного використання візуальних джерел, причому у великій їх різноманітності. Крім того, змінилася сама мета використання візуальних джерел. Якщо раніше вони доповнювали і закріплювали текст параграфа підручника, то тепер учні повинні навчитися самостійно видобувати з них інформацію, адже візуальні джерела можуть передавати інформацію так само, як і текстові, але вони більш зрозумілі, виразніші та легші для сприйняття. Тож учням з такими джерелами інформації працювати набагато цікавіше, ніж з текстовими. Тому у своїй практичній діяльності вчитель повинен однаково використовувати як текстові, так і візуальні джерела інформації (Мокрогуз, 2008).

Зокрема, у вивченні нового матеріалу вчителю велику допомогу надають різноманітні види схем, які можна використовувати на різних етапах уроку. Вони використовуються для наочного порівняння досліджуваних явищ, показу напрямів їх розвитку, а також для узагальнення та систематизації історичних знань. Робота зі схемами може бути різноманітною. У деяких випадках учитель, пояснюючи матеріал, сам послідовно складає схему. Поступова побудова схеми полегшує її розуміння учнями. Учні можуть намалювати та заповнити схему індивідуально або колективно. А складання учнями схем на основі нового тексту та кількох джерел дозволяє говорити про рівень їх активності. Слід навчити учнів «читати» і складати різні види схем (Пометун & Фрейман, 2005: 181).

Таблиці також є досить ефективними для вивчення матеріалу. Вони містять перелік цифрових даних або яких-небудь інших відомостей, розташованих у визначеному порядку по графах. Якщо учням потрібно запам'ятати певну кількість дат та відповідних подій найефективніше застосування мають хронологічні таблиці. Тематичні таблиці використовуються при вивченні певних етапів історичного розвитку. Порівняльні таблиці, виокремлюючи суттєві

порівняльні ознаки історичних явищ (подібні чи полярні), сприяють виявленню подібного та відмінного між ними, до прикладу, між суспільними верствами, формами державного устрою, менталітетом, цінностями, суспільним чи економічним устроєм. Таблиці відіграють важливу роль у вицлюванні й узагальненні ознак, понять. За такими таблицями порівнюються традиції та умови життя різних верств суспільства (Дерхо, 2018: 42).

Складаючи схеми та таблиці, учень виконує логічні операції – аналіз, синтез, порівняння, вміння трансформувати та узагальнювати історичний матеріал, об'єднувати його в систему та графічно подавати (Яковенко, 2017: 137).

Малюнки як джерело можуть представляти кожен історичну епоху, зображувати різні схеми. Внутрішній устрій об'єктів, до прикладу, архітектурних пам'яток та їх компонентів, можна вивчати за допомогою малюнка «у розрізі». Зовнішні статичні художні малюнки допомагають опису. Динамічні малюнки є найбільш складними і допомагають розкрити послідовність подій (Дерхо, 2018: 41).

На уроках історії використовуються також діаграми, які акцентують увагу на кількісних та якісних характеристиках досліджуваних подій і явищ. На діаграмах і графіках можна показати кількісні відмінності однорідних історичних явищ за певний період часу (Яковенко, 2017: 138).

Ще один поширений спосіб наочного навчання на уроках історії – репродукції творів образотворчого мистецтва. Нині накопичено багатий методичний досвід щодо використання навчальних картин на уроках історії та методики роботи з даним наочним матеріалом. Важливою методичною умовою є послідовність роботи над картиною. Зокрема, учитель повинен відкрити чи вивісити навчальну картину лише тоді, коли в процесі пояснення матеріалу буде підходити до опису зображеного на ній. Потім дати учням якийсь час для сприйняття образу в цілому, починаючи розповідь, указати місце і час події. Давши загальний опис обстановки, тла, на

якому розгорнулася подія, зупинитися на головному, виявити деталі та елементи. По закінченні зробити загальний висновок, вказати істотні ознаки явища (Дерхо, 2018: 40).

В. Козинець, аналізуючи проблему використання творів живопису на уроках історії, пропонує наступний хід аналізу цього наочного засобу: визначення його теми, ідеї, сюжету, художніх засобів. Показу картини передусь вступне слово вчителя (деякі відомості про художника та його світогляд, про задум написання твору та роботу над ним). Дослідниця наголошує на тому, що не слід, забігаючи наперед, розповідати про те, що учні можуть самі побачити, адже завдання полягає в тому, щоб підвищити інтерес самих учнів до твору. Для цього доцільно визначити те, на що учні мають звернути увагу, розглядаючи картину (Козинець, 1989: 86).

На уроці історії вчитель має навчити учнів «читати» картину. Учнів потрібно залучати до активної роботи над картиною, використовуючи для цього систему добре продуманих запитань (Дерхо, 2018: 41). Водночас, щоб навчитися критично і правильно думати, учням необхідно й самим привчитися ставити запитання. Адже, правильно сформульоване питання може допомогти зіставити факти і розібрати свої думки (Терно, 2012: 16). Тому запитання мають бути чіткі, лаконічні, не повинні допускати двозначної відповіді. В ході бесіди може виникати потреба у навідних запитаннях, або у відповідях на них самого вчителя (Дерхо, 2018: 41).

Використання репродукцій живопису на уроках історії України дозволяє учням ґрунтовніше вивчити життя суспільства, виразніше і більш емоційно усвідомити закономірності історичного періоду, в якому було створено ті чи інші культурні пам'ятки. Ці пам'ятки, розповідають учням про звичаї, традиції, особливості психіки людей, свідчать про художній розвиток людства, розширення сфер мистецтва, збагачення його образотворчої мови (Клляда, 2019: 35).

Та, якщо картина часто приховує свій ідейний зміст за художньою формою, то плакат є неприхованим політичним продуктом ідеологічного мистецтва. Незважаючи на нібито простоту і певну мистецьку примітивність плаката, не варто забувати, що його простота стала помітною після розпаду ідеологічних структур, які її живили. Людині, яка жила в минулому, в тому ідеологічному просторі, важко було не піддатися впливу яскравих художніх образів, так само як нелегко нам сьогодні протистояти рекламі, навіть якщо ми розуміємо сам механізм її дії (Яковенко, 2017: 148-149).

Г. Яковенко пропонує такий орієнтовний алгоритм роботи з плакатом: визначити, на чиє політичне замовлення він створювався і для якої аудиторії; проаналізувати постаті та інші символи на плакаті за такими запитаннями: Яка фігура (об'єкт) знаходиться на передньому плані, а яка (які) – на задньому? Які фігури (предмети) великі за своїми розмірами, а які навпаки і чому? Які кольори використовуються і чому саме? Сформулювати зміст, який має передати плакат (Яковенко, 2017: 149).

Іншим видом історичного джерела є історична карикатура. На уроках історії карикатури на історичну тему мають значне виховне значення, адже вони дають можливість сформулювати уявлення про думки і настрої людей у певний час; такі ж ефективні, як текст; лаконічно підкреслюють суть питання; суть карикатури пояснюється зображенням на ній; карикатура потребує відповідного пояснення. Ці правила дають можливість учню проаналізувати отримані раніше знання за подією чи людиною, зображеними на карикатурі. Якщо учень володіє знаннями, які дозволяють йому встановлювати факти чи розшифровувати інформацію, а потім пояснювати зміст, то в кінці вивчення будь-якого питання візуальне джерело допоможе йому правильно розставити акценти (Яковенко, 2017: 143-144). Карикатури на історичну тему можуть служити засобом вивчення думок людей з різними політичними поглядами або населення країни в цілому (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013).

Але при роботі з карикатурою необхідно пам'ятати, що хоча цей вид матеріалу багато в чому й нагадує агітаційний плакат або листівку, він більшою мірою демонструє позицію автора по відношенню до зображеного. Такі образи зазвичай містять негативне ставлення до події, факту, явища чи особи. Впливаючи на підсвідомість, такі матеріали «засідають» у пам'ять саме сприйняттям позиції автора, можуть містити об'єктивну оцінку, тому працювати з таким документом слід так, щоб учні усвідомлювали суб'єктивність автора і могли пояснити, чому його позиція саме така (Яковенко, 2017: 144).

Працюючи з портретними карикатурами, вчитель історії повинен пам'ятати про сучасні аспекти вивчення історичних постатей. Виходячи з принципів вивчення індивідуальних особливостей історичних діячів та їх всебічної оцінки сучасниками, карикатура-портрет може слугувати важливим доказовим документом. Відмінність карикатури від звичайного портрета полягає в тому, що в ній більше підкреслюються характерні деталі, властиві даній особистості, індивідуальні риси характеру, звички, нахили та вчинки. Через цю обставину учні швидко їх визначають і коментують, даючи образні характеристики. Крім того, що цей візуальний документ містить оцінку особистості сучасниками, в ньому ми можемо знайти відомості про одяг, заняття чи рід діяльності особистості, визначити її статус, розпізнати побутові деталі історичної ситуації (Яковенко, 2017: 147-148).

Методика роботи з такими дуже популярними нині видами наочності як плакати, фотографії, карикатури привертає увагу сучасних дослідників. Зокрема, працюючи з такими візуальними засобами, як фотографії та карикатури, більшість методистів пропонують дотримуватися двох етапів: опису та інтерпретації. Питання та зміст кожного етапу залежатимуть від того, яке візуальне джерело аналізується. Здавалося б, що найбільш об'єктивним джерелом візуальної інформації є фотографія. Але, не слід забувати, що люди прагнуть позувати перед фотографом, намагаючись виглядати такими, якими вони

хочуть бути, а не такими, якими вони є в дійсності. Тому деякі твори цього виду мистецтва є відкрито постановочними (Яковенко, 2017: 149-150).

Вітчизняні методисти О. Мокрогуз, Г. Яковенко пропонують використовувати таку схему аналізу фотокарток: Як ви думаєте, що показує ця фотографія? Хто ці люди? Що вони роблять? Вкажіть приблизно, коли, на вашу думку, було зроблено фото (рік? період? подія?) У яку пору року було зроблено фото? Це природна фотографія чи спеціально позована для камери? Перелічіть інші історичні джерела, які можуть допомогти вам підтвердити ваші висновки щодо цієї фотографії. Що ви знаєте про події, відтворені на фотографії? Чи дає ця фотографія відповідь на питання, на які ви хотіли б отримати відповідь? (Мокрогуз, 2008; Яковенко, 2017: 150).

Крім того, використовуючи фотографію як джерело інформації, слід пам'ятати про те, що фотографії можуть бути пов'язані з іншими джерелами; ймовірно можуть поставити під сумнів загальноприйняті точки зору, очікування учнів, стереотипні уявлення; виявити деякі протиріччя та неясності, які потребують з'ясування чи вирішення; порушити питання, на які можна відповісти, лише звернувшись до інших джерел тощо. Водночас при реконструкції історії повсякденності (епохи, верств, середовища, людини) можна помітити не лише зростання ролі візуальних і речових джерел, а й певну зміну їх пріоритетності по відношенню до письмових документів (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013).

Останнім часом багатьма вчителями у процесі навчання історії практикується використання відеоматеріалів, адже зараз на Youtube можна знайти відео майже для будь-якого уроку (Іванов & Волошенюк & Мокрогуз & Бакка, 2016: 34). І, якщо робота з таблицями, схемами, картинами, фотографіями тощо вимагає критичного мислення, уміння аналізувати, описувати, висловлювати свою точку зору, то відеоматеріали доповнюють знання про історичний період, сприяють кращому засвоєнню

матеріалу в не зовсім традиційній формі (Фуріна, 2013), сприяють підвищенню мотивації учнів при вивченні історії (Бакка & Загрибельна & Кравченко, 2019: 27).

Переваги використання відеоносіїв на уроках історії полягають в оперативності і маневреності, зокрема, є можливість повторного використання матеріалу, використання стоп-кадру. Перегляд створює ефект присутності, дійсності фактів і подій історії, викликає інтерес до історії як до предмету навчання. При вивченні історії фільми допомагають яскраво проілюструвати і закріпити вивчене на уроці, глибоко відчутти атмосферу тієї чи іншої епохи, розвинути уяву учнів (Карпенко, 2012: 42-43), наочно уявити те, як відбуваються події. Як зазначає О. Фуріна, уроки з використанням відео краще запам'ятовуються учням (Фуріна, 2013).

Уміле використання відеоджерел підвищує зацікавленість учнів історією України, сприяє глибшому ознайомленню з окремими її сторінками та її творцями. Невеликий фрагмент фільму найбільшою мірою сприяє візуалізації пізнавального процесу. Багатовимірна рухома фігура та відео сюжет можуть стати в нагоді там, де не допомагає нерухома таблиця або ілюстрація. Але потрібно пам'ятати, що використання відеофільмів має не лише позитивні наслідки, а й недоліки, адже відеофільми створюються людьми, які далекі від викладання історії (Іванов & Волошенюк & Мокрогуз & Бакка, 2016: 34). Зокрема, історичні фільми, які яскраво і наочно зображують події минулого, зазвичай містять багато вигаданих елементів, які часто не відповідають історичній достовірності. У цьому випадку вчителю варто звернути на це увагу учнів, навчити їх порівнювати візуальну інформацію з науково аргументованими знаннями, отриманими на уроках історії. Тоді перегляд художніх історичних кінострічок сприятиме не лише розвитку образного сприйняття минулого, а й розвитку навичок критичного мислення (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013). Деякі учні, захоплені побаченим, більше запам'ятовують сюжет відео і втрачають

загальний зміст теми. Тому вчитель повинен серйозно поставитися до вибору та використання відеофільмів. Перед використанням фрагментів необхідно переглянути фільм, вибрати ті, що відповідають шкільній програмі з історії та віковим особливостям учнів, мають інформаційну насиченість (Іванов & Волошенюк & Мокрогуз & Бакка, 2016: 34; Фуріна, 2013).

Особливим видом відеоджерел є документальне кіно, яке надає можливість поглянути на історичні події та навколишнє середовище очима сучасника певного історичного періоду ХХ – початку ХХІ ст. (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013).

Також до відеоматеріалів, які використовуються вчителями на уроках історії, слід віднести телеекскурсії (відеоекскурсії) в музеї, на виставки, до меморіальних історичних пам'яток. Цей вид відеоматеріалів допомагає реконструювати історичну реальність. В основу підготовки будь-якої екскурсії мають бути покладені головні принципи і вимоги педагогічної думки, зокрема такі, як взаємозв'язок навчання і виховання, врахування логіки предмета, послідовність і систематичність, ясність і доступність викладу, наочність, емоційність, врахування вікових особливостей. Закінчується така екскурсія підсумковою бесідою, в ході якої вчитель спільно з учнями узагальнює, систематизує побачене і почуте, виділяє найістотніше, виявляє враження і попередні оцінки учнів, намічає творчі завдання для них, до прикладу, написати есе, підготувати доповіді, реферати, скласти альбоми тощо (Бакка & Загрибельна & Кравченко, 2019: 27-28).

Застосування даного дидактичного засобу полегшить роботу і вчителя, і учнів. Якщо екскурсія проходить спільно з учителем, то він має коментувати те, що бачать учні. Таке навчання стає більш динамічним, цікавим, скорочує час на підготовку, на уроці можна дати, показати і пояснити більше навчального та інформаційного матеріалу (Бакка & Загрибельна & Кравченко, 2019: 28).

В останні роки вчені почали розробляти методикку використання відеосвідчень на уроках історії. Це дає можливість дізнатися або розширити свої знання про події минулого та зрозуміти, як це минуле сприймалося і оцінювалося безпосередніми учасниками подій. Крім того, відеосвідчення можуть служити єдиним джерелом інформації під час вивчення тем, які довгий час були поза увагою дослідників, або тем, які мають у суспільстві протилежні оцінки. Також слід зазначити, що відеосвідчення посилюють діапазон емоцій і почуттів у дітей шкільного віку, сприяють розвитку необхідних предметних компетентностей. Але наразі методика використання усних свідчень у процесі вивчення історії залишається майже не розробленою (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013).

Останнім часом досить поширеним є використання мультимедійних презентацій, за допомогою яких учитель може не тільки продемонструвати змістовний матеріал, що вивчається з заданої теми, але й створити певну логіку мислення (Фуріна, 2013). На сучасному уроці історії мультимедійні презентації стають ефективним засобом управління пізнавальною діяльністю учнів. Методично виважена розробка презентацій до шкільного уроку історії забезпечує реалізацію значної кількості навчальних завдань (Ткаченко & Соловійова & Ткаченко, 2022: 146).

Широко відома презентація формату Power Point уже давно перетворилася на допоміжний засіб візуалізації навчального матеріалу. Її використання на уроках дозволяє досить повно реалізувати мету і завдання уроку, допомогти учням краще засвоїти складну тему (Горпинко, 2020: 18).

Презентація дає змогу економно використовувати час занять, демонструвати схеми, таблиці, ілюстрації, статистичні матеріали, підготовлені вчителем з інших джерел. Також презентації зручно використовувати під час проведення вікторин та узагальнюючих уроків. Як зазначає О. Фуріна, використання презентацій сприяло кращому засвоєнню карт,

пам'яток архітектури та портретів (Фуріна, 2013). Використання презентацій зацікавлює учнів із різним рівнем навчальних досягнень, робить їхню діяльність більш інтенсивною. Учні не лише чують, а й бачать перед собою навчальні завдання, які їм слід виконати. Це ставить у рівні умови учнів, які краще сприймають інформацію на слух і візуалів (Горпинко, 2020: 18).

Використання медіаосвітніх засобів та прийомів на уроках історії в закладах загальної середньої освіти дає можливість на якісно новому рівні вивчати предмет, розвиває навички критичного мислення і спонукає учнів до осмисленого вивчення подій минулого. Вони стимулюють інтерес до предмета, що, у свою чергу, дозволяє підвищити ефективність навчального процесу (Бакка & Загрибельна & Кравченко, 2019: 28).

Також під час пояснення нового матеріалу, систематизації та закріплення знань, для актуалізації знань можна використовувати інформаційну історичну графіку (інфографіку), яка, передусім, повинна відповідати тексту параграфа у підручнику чи іншого джерела інформації. Інфографіку варто використовувати на уроках історії тоді, коли необхідно показати причинно-наслідкові зв'язки в тій чи іншій події, співвідношення причин, передумов, історичних фактів у часі й просторі, продемонструвати тенденцію розвитку того чи іншого історичного процесу, відобразити значні обсяги однорідної інформації, а також репрезентувати складну інформацію з мінімальними витратами часу (Горпинко, 2020: 18).

Важливе місце при вивченні тем з культури займають справжні речові пам'ятки, які найефективніше ілюструють учням навчальний матеріал з даних тем. Як зазначає О. Пометун, групу речових пам'яток минулого складають справжні пам'ятні місця й історичні монументи, а також більшість різноманітних предметів, що зберігаються в історичних, краєзнавчих і воєнно-історичних музеях. Хоча застосування цієї групи джерел обмежене через їх місцезнаходження чи стан збереження, саме вони дозволяють

учням відчувати колорит епохи, зіткнутися зі старовиною, відчувати себе у ролі дослідників (Пометун & Фрейман, 2005: 171). Ознайомлення учнів з речовими пам'ятками можливе через організацію екскурсій до інших міст, музеїв, організацію краєзнавчої та пошукової роботи з метою залучення учнів до вивчення історії рідного краю та виявлення пам'яток культури й інших речей у населення рідного міста чи села (Дерхо, 2018: 39).

Усі ці методи апробовані на заняттях під час роботи з візуальними історичними джерелами. Теми уроків, на яких працювали з документальними чи візуальними історичними джерелами, учні краще запам'ятали, а рівень знань з цих тем був вищим (Фуріна, 2013).

Сучасні фахівці пропонують такий алгоритм роботи з візуальними джерелами: опис, первинна інтерпретація, вторинна (історична) інтерпретація. В описі міститься визначення: хто зображений, яка композиція джерела, які художні засоби використано, характеристика зображуваних осіб (вік, одяг, соціальний стан, співвідношення зображуваних між собою, інші предмети), визначення «позиції спостерігача» зображення (художника, фотографа, оператора), запис титрів. Для первинної інтерпретації необхідно визначити, ким є зображені фігури, яка ситуація чи подія відображена в сюжеті, які символічні предмети та образи є в джерелі, яке інформаційне навантаження вони несуть. Крім того, первинна інтерпретація має на меті «розшифрувати повідомлення», закладене в джерелі, а отже, визначити характер самого автора, спробу пояснити його наміри, мету, ідею, яку він намагався донести до глядача, а також типовість чи унікальність самого джерела. Вторинна (історична) інтерпретація включає з'ясування історичних обставин виникнення джерела і визначення його зв'язку з іншими видами, насамперед наративними джерелами. За її результатами робляться висновки щодо ідентифікації особи (осіб), представлених у джерелі, визначення історичного контексту виникнення та існування джерела, значення цього документа для загального

розуміння досліджуваного історичного періоду, проблеми дослідження (Ковалевська, 2013: 300-301). Це спонукає учнів мислити аналітично, висловлювати власні думки та переконання щодо подій, зображених на тому чи іншому візуальному джерелі.

Що стосується прийомів організації подання візуальних джерел інформації, то тут їх можна використовувати дуже велику кількість залежно від поставленого завдання. Зокрема, такі прийоми:

1. Окреме опрацювання візуальних джерел, коли учні працюють над кожним джерелом окремо, навіть якщо на уроці використовується декілька з них.

2. Опрацювання пари джерел інформації. Як правило, цей метод використовується, коли ці джерела надають нам суперечливу інформацію про проблему. Далі робота з ними будується на їх зіставленні, порівнянні та з'ясуванні причини появи такої інформації. Крім того, пару джерел інформації можна використовувати при з'ясуванні деяких питань для порівняння. Також можна використовувати парні джерела, які доповнюють одне одного, відображають різні аспекти однієї теми, сприяючи тим самим кращому розкриттю матеріалу теми.

3. Групу зображень використовують, коли необхідно встановити хронологічні, логічні чи причинно-наслідкові зв'язки, визначити характерні риси, прикмети, закономірності й таким чином систематизувати знання з певної історичної проблеми.

4. Одночасне використання текстових і візуальних джерел інформації, як правило, використовується для доповнення один одного, кращого розкриття завдання.

Для успішної роботи учнів із візуальними джерелами як джерелами інформації учні повинні засвоїти певні схеми аналізу залежно від виду візуальних джерел (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013). С. Мусій, О. Фуріна пропонують розвивати навички аналізу

візуального джерела за допомогою пам'ятки «Алгоритм роботи з візуальними історичними джерелами» в якій враховані вікові особливості учнів. Адже з кожним роком навчання вміння описувати зображувані події, визначати соціальні групи та політичні позиції ускладнюється (Мусій, 2010: 14; Фуріна, 2013). Так, у 5-6 класі учень повинен описати джерело (як воно виглядає, з якого матеріалу зроблено, для чого призначено, які основні елементи зображення, основні деталі, символи чи знаки тощо). У 8-9 класах, крім уміння описувати джерело, він має ще знаходити в ньому ознаки приналежності до конкретної доби, визначати важливі історичні відомості. Крім того, старшокласники повинні вміти пояснювати призначення джерела, враховуючи типологію джерел та історичний контекст, конкретизувати відомості щодо приналежності джерела епосі, періоду, групі людей, важливим історичним подіям. Постановка відкритих запитань зазвичай дає учням можливість обмінятися думками та ідеями, порівняти їх, пояснити та обґрунтувати. Таке обговорення учнями під час занять із відкритими запитаннями сприяє не лише розвитку їхнього мислення, особливо критичного, а й розвитку найважливіших соціальних компетентностей (Пошетун & Гупан, 2020: 247).

Історичні візуальні джерела можна використовувати для: мотивації дій учнів на початку уроку; представлення інтерпретацій, що репрезентують різні оцінки подій, процесів та явищ; активізації розумової діяльності, формування в учнів навичок дослідницької, творчої та логічної роботи (Лоза, 2018); як фрагмент уроку, підсумок чи узагальнення, як складову тематичного оцінювання, як форму домашнього завдання (Мусій, 2010: 15).

Роботу з візуальними джерелами можна проводити декількома способами, із заохоченням усіх учнів класу, малими групами, в парах або індивідуально (Лоза, 2018). За допомогою візуальних джерел учні вчать уявляти значення творів мистецтва у розвитку вітчизняної та світової культури,

аналізуючи, порівнюючи, описуючи та характеризуючи їх, визначають їх місце і роль в історичному процесі (Дерхо, 2018: 44). Крім того, візуальні історичні джерела формують естетичні смаки та сприяють розширенню кругозору учнів (Фуріна, 2013). Використання на уроках історії візуальних джерел як засобу формування критичного мислення формує в учнів не лише предметні а й соціальні компетентності. Учні на уроках мають навчитися розуміти природу і суть історичних подій, критично сприймати інтерпретації історичного процесу істориками, бути здатними на власне бачення та аргументоване відстоювання своєї позиції (Пашетнєва, 2020).

Висновки. Отже, візуалізацію на уроках історії можна здійснити за допомогою карт, малюнків, графічної статистики (таблиць, схем, діаграм), творів образотворчого мистецтва (картин, скульптури, архітектурних споруд, меморіальних комплексів), плакатів, карикатури, фотографій, відеоджерел (відеофільмів, кінофільмів, відеосвідчень), презентацій, інфографіки, речових пам'яток.

Застосування різноманітних візуальних джерел на уроках історії в закладах загальної середньої освіти дає можливість на якісно новому рівні вивчати предмет, сприяє більш поглибленому вивченню предмета учнями, формуванню в них певних вмінь та навичок, власної думки, життєвої та громадянської позицій, розвитку в учнів критичного мислення, вміння систематизувати історичну інформацію, самостійно інтерпретувати зміст історичних джерел і спонукає учнів до осмисленого вивчення подій минулого та значно полегшує роботу вчителя.

Використання того чи іншого джерела інформації під час вивчення запропонованої теми має бути доречним і залежати від мети, яку прагне досягти вчитель на уроці історії. Також важливою умовою використання візуального історичного джерела є врахування вікових особливостей учнів.

Робота з візуальними історичними джерелами створює сприятливі умови для засвоєння запропонованої інформації та

її самостійного здобуття, критичного перегляду та практичного застосування творчих завдань через партнерство учнів і вчителя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бакка Т., Загрибельна Н., Кравченко О. Формування медіаосвітніми засобами історико-біографічного та історико-психологічного портрета П. Куліша. *Історія в школі*. 2019. №7-8. С. 23-28.
2. Горпинко О. С. Роль візуалізації інформації у формуванні історичного мислення учнів. *Історія та правознавство*. №10-12 (578-580) квітень 2020. С.17-20.
3. Дерхо В. Методичні засади використання наочності на уроках історії при вивченні матеріалу культурологічного змісту. *Історія в школі*. 2018. №10-12. С.38-44.
4. Карпенко А. Місце і роль відеоносіїв на уроках історії. *Історія в школі*. 2012. №2. С.42-43.
5. Кляда І. Художня література та живопис на уроках історії України у 8 класі: методика формування історичних уявлень при вивченні теми: Україно-московський договір. Переяславська рада (1654 р.). *Історія в школі*. 2019. №7-8. С.29-38.
6. Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату. Спеціальні історичні дисципліни. Число 22–23. С. 296-304. URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2013_22/18.pdf
7. Козинець В. П. Живопис на уроках історії. Київ: Радянська школа, 1989. 126 с.
8. Лоза К. О. Робота з візуальними джерелами як засіб розвитку пізнавальних здібностей та критичного мислення учнів. URL: <https://naurok.com.ua/roбота-z-vizualnimi-dzherelami-yak-zasib-rozvitku-piznavalnih-zdibnostey-ta-kritichnog-mislennya-uchniv-214037.html>

9. Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін: Посібник для вчителя за ред. В. Іванова, О. Волошенюк, О. Мокрогуза, Т. Бакка. Київ: Центр вільної преси, Академія української преси, 2016. 201с.

10. Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами. URL: <http://historymoippo.blogspot.com/2013/09/blog-post.html>

11. Мокрогуз О. П. Робота з джерелами інформації на уроках історії. URL: <https://uahistory.co/lesson/teachers-guide-world-history-8-class-mokrogyz-2008/38.php>

12. Мусій С. С. Робота з історичними джерелами як засіб формування критичного мислення учнів. 2010. 35 с. URL: http://static.klasnaocinka.com.ua/uploads/editor/5303/423981/sitepage_63/files/robota_z_istorichnimi_dzherelami_.pdf

13. Пашетнєва О. Л. Розвиток критичного мислення на уроках історії в умовах нової української школи. *Традиційні та інноваційні підходи у сфері сучасних педагогічних досліджень*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 березня 2020 р. м. Київ. Київ, 2020. URL: <https://genezum.org/library/rozvytok-krytychnogo-myslennya-na-urokah-istorii-v-umovah-novoi-ukrainskoi-shkoly>

14. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2005. 318 с.

15. Пометун О., Гупан Н. Візуальні джерела у підручнику з історії як засіб розвитку критичного мислення учнів. *Проблеми сучасного підручника*. Випуск 24. 2020. С. 241-255. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2020-24-241-255>

16. Терно С. О. Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії: [посібник для вчителя]. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. 70 с.

17. Ткаченко Тетяна, Соловійова Тетяна, Ткаченко Олесь. Мультимедійні презентації та їх використання при вивченні шкільних курсів історії. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. № 14. С.139-157. DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-14-139-157>

18. Фуріна О. А. Організація діяльності учнів із різними джерелами історичних знань. URL: https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/37985/

19. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

REFERENCES

1. Bakka T. & Zahrybelna N. & Kravchenko O. (2019). Formuvannia mediaosvitnimy zasobamy istoryko-biohrafichnoho ta istoryko-psykholohichnoho portreta P. Kulisha [Formation of a historical and biographical and historical and psychological portrait of P. Kulish by media educational means]. *Istoriia v shkoli*, 7-8, 23-28. [in Ukrainian].

2. Horpynko O.S. (2020). Rol vizualizatsii informatsii u formuvanni istorychnoho myslennia uchniv [The role of visualization of information in shaping the historical thinking of students]. *Istoriia ta pravoznavstvo*, 10-12 (578-580) kviten, 17-20. [in Ukrainian].

3. Derkho V. (2018). Metodychni zasady vykorystannia naochnosti na urokakh istorii pry vyvchenni materialu kulturolohichnoho zmistu [Methodological principles of using visuality in history lessons when studying the material of cultural content]. *Istoriia v shkoli*, 10-12, 38-44. [in Ukrainian].

4. Karpenko A. (2012). Mistse i rol videonosiiv na urokakh istorii [The place and role of video equipment in history lessons]. *Istoriia v shkoli*, 2, 42-43. [in Ukrainian].

5. Klliada I. (2019). Khudozhnia literatura ta zhyvopys na urokakh istorii Ukrainy u 8 klasi: metodyka formuvannia istorychnykh uiavlen pry vyvchenni temy: Ukraino-moskovskyi dohovir. Pereiaslavska rada (1654 r.) [Fiction and painting at the lessons of the history of Ukraine in the 8th grade: methods of forming historical representations in the study of the topic: Ukrainian-Moscow Treaty. Pereyaslav Agreement (1654)]. *Istoriia v shkoli*, 7-8, 29-38. [in Ukrainian].

6. Kovalevska O. (2013). Vizualni doslidzhennia ta ikonohrafiia: problema rozmezhuvannia ob'iekta, metodu ta poniatiino-katehorialnoho aparatu. [Visual studies and iconography: the problem of delineating the object, method and conceptual-category apparatus]. *Spetsialni istorychni dystsypliny*, 22–23, 296-304. URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2013_22/18.pdf [in Ukrainian].
7. Kozynets V.P. (1989). Zhyvopys na urokakh istorii [Painting in history lessons]. Kyiv: Radianska shkola, 126 p. [in Ukrainian].
8. Loza K.O. (2018). Robota z vizualnymy dzherelamy yak zasib rozvytku piznavalnykh zdibnostei ta krytychnoho myslennia uchniv [Working with visual sources as a means of developing students' cognitive abilities and critical thinking]. URL: <https://naurok.com.ua/roboata-z-vizualnimi-dzherelami-yak-zasib-rozvitku-piznavalnih-zdibnostey-ta-kritichnogo-mislennya-uchniv-214037.html> [in Ukrainian].
9. Ivanov V. & Volosheniuk O. & Mokrohuz O. & Bakka T. (2016). Mediahramotnist na urokakh suspilnykh dystsyplin: Posibnyk dlia vchytelia za red. [Media Literacy in Lessons of Public Disciplines: A Teacher's Guide]. Kyiv: Tsentr vilnoi presy, Akademiia ukrainskoi presy. 201 p. [in Ukrainian].
10. Metodychni porady po orhanizatsii roboty z vizualnymy dzherelamy [Methodological advice on the organization of work with visual sources]. URL: <http://historymoippo.blogspot.com/2013/09/blog-post.html> [in Ukrainian].
11. Mokrohuz O. P. (2008). Robota z dzherelamy informatsii na urokakh istorii [Working with sources of information in history lessons]. URL: <https://uahistory.co/lesson/teachers-guide-world-history-8-class-mokrogyz-2008/38.php> [in Ukrainian].
12. Musiy S. S. (2010). Robota z istorychnymy dzherelamy yak zasib formuvannya krytychnoho myslennya uchniv (praktychnyy poradnyk dlya vchyteliv ta uchniv) [Working with historical sources as a means of shaping critical thinking of students (practical advice for teachers and students)]. URL: <http://static.klasnaocinka.com.ua/>

uploads/editor/5303/423981/sitepage_63/files/robota_z_istorichnim_i_dzherelami_.pdf [in Ukrainian].

13. Pashetnieva O. L. (2020). Rozvytok krytychnoho myslennia na urokakh istorii v umovakh novoi ukrainskoi shkoly [Developing Critical Thinking in History Classes in the New Ukrainian School]. *Tradytsiini ta innovatsiini pidkhody u sferi suchasnykh pedahohichnykh doslidzhen: materialy vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii*, 16 bereznia 2020 r. m. Kyiv. Kyiv. URL: <https://genezum.org/library/rozvytok-krytychnogo-myslennya-na-urokah-istorii-v-umovah-novoi-ukrainskoi-shkoly> [in Ukrainian].

14. Pometun O. & Freiman H. (2005). *Metodyka navchannia istorii v shkoli* [Methods of teaching history at school]. Kyiv: Heneza. 318 p. [in Ukrainian].

15. Pometun O. & Hupan N. (2020). Vizualni dzherela u pidruchnyku z istorii yak zasib rozvytku krytychnoho myslennia uchniv [Visual sources in the history textbook as a means of developing critical thinking of students]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka*, 24, 241-255. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2020-24-241-255> [in Ukrainian].

16. Terno S. O. (2012). *Metodyka rozvytku krytychnoho myslennia shkoliariv u protsesi navchannia istorii: [posibnyk dlia vchytelia]* [Methods of Developing Students' Critical Thinking in the Process of Teaching History: [a teacher's guide]]. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet. 70 p. [in Ukrainian].

17. Tkachenko Tetiana & Soloviova Tetiana & Tkachenko Olesia (2022). Multymediini prezentatsii ta yikh vykorystannia pry vyvchenni shkilnykh kursiv istorii [Multimedia presentations and their use in the study of school history courses]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia*, 14, 139-157. DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-14-139-157> [in Ukrainian].

18. Furina O.A. (2013). Orhanizatsiya diyal'nosti uchniv iz riznymi dzherelamy istorychnykh znan' [Organization of students' activities with different sources of historical knowledge]. URL: https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/37985/ [in Ukrainian].

19. Yakovenko H.H. (2017). *Metodyka navchannya istoriyi: navchal'no-metodychnyy posibnyk* [Methods of history teaching: educational and methodological manual]. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNADU. 324 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються методи та прийоми роботи з візуальними джерелами, які найчастіше використовуються в практичній роботі вчителя історії з метою активізації критичного мислення учнів.

Розглянуто основні методичні прийоми застосування візуальних історичних джерел у процесі формування компетентності науково-дослідницької та пізнавальної діяльності учнів.

З'ясовано, що робота учнів з опрацювання візуальних джерел має бути раціонально організована вчителем і виконуватися за єдиним алгоритмом. Поетапність роботи над візуальними історичними джерелами з урахуванням вікових особливостей робить процес навчання більш осмисленим, розвиває критичне та історичне мислення. Робота над візуальними історичними джерелами має бути спрямована на формування таких умінь і навичок, які дозволять учням самостійно здобувати знання з різноманітних джерел і творчо застосовувати їх у подальшій діяльності, тобто бути компетентними.

Встановлено, що візуалізацію на уроках історії можна здійснити за допомогою карт, малюнків, графічної статистики (таблиць, схем, діаграм), творів образотворчого мистецтва (картин, скульптури, архітектурних споруд, меморіальних комплексів), плакатів, карикатури, фотографій, відеоджерел (відеофільмів, кінофільмів, відеосвідчень), презентацій, інфографіки, речових пам'яток.

Застосування різноманітних візуальних джерел на уроках історії в закладах загальної середньої освіти дає можливість на якісно новому рівні вивчати предмет, сприяє більш

поглибленому вивченню предмета учнями, формуванню в них певних вмінь та навичок, власної думки, життєвої та громадянської позицій, розвитку в учнів критичного мислення, вміння систематизувати історичну інформацію, самостійно інтерпретувати зміст історичних джерел і спонукає учнів до осмисленого вивчення подій минулого та значно полегшує роботу вчителя.

Використання того чи іншого джерела інформації під час вивчення запропонованої теми має бути доречним і залежати від мети, яку прагне досягти вчитель на уроці історії. Також важливою умовою використання візуального історичного джерела є врахування вікових особливостей учнів.

Робота з візуальними історичними джерелами створює сприятливі умови для засвоєння запропонованої інформації та її самостійного здобуття, критичного перегляду та практичного застосування творчих завдань через партнерство учнів і вчителя.

Ключові слова: *візуальні джерела, історична інформація, історичні джерела, критичне мислення, навчальний процес, пізнавальна діяльність, урок історії, учні.*

УДК 001+37(477)(092)

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-253-271>

**LIFE AND WORK OF UKRAINIAN SCIENTIST
KOSTANYIN DUBNIAK (1890–1948): FROM
INNOVATION TO OBLIVION**

**ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО
ВЧЕНОГО КОСТЯНТИНА ДУБНЯКА (1890–1948):
ВІД НОВАТОРСТВА ДО ЗАБУТТЯ**

Світлана Омельченко,

*Аспірантка Національної
наукової сільськогосподарської
бібліотеки Національної
академії аграрних наук
України*

E-mail:

*svitlanaomelchenko66@gmail.
com*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2531-6864>

*Національна наукова
сільськогосподарська
бібліотека Національної
академії аграрних наук України
вул. Героїв Оборони, 10,
м. Київ, Україна, 03127*

Svitlana Omelchenko,

*Postgraduate student, National
Scientific Agricultural Library
of the National Academy of
Sciences of Ukraine*

E-mail:

*svitlanaomelchenko66@gmail.
com*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2531-6864>

*National Scientific Agricultural
Library of the National
Academy of Sciences of
Ukraine Heroiv Oborony Str., 10
Kyiv, Ukraine, 03127*

ABSTRACT

The purpose of the research is to generalize and systematize biographical information and professional achievements of K. Dubniak. The biography of the scientist is full of contradictory facts from birth to death. In a certain way, it fascinated the researcher to study the subject of the study in more deeply. A number

of factors influenced the formation and establishment of a scientific worldview and an active public position: family environment, spiritual upbringing, obtaining a thorough professional education, social environment and his public position during the period of radical political changes of the first decades of the 20th century. It is possible to study the formation and development of many branches of domestic science – natural terminology, local geography, agricultural bibliography and history according to the K. Dubniak's creative heritage. A comprehensive study of the scientist's life path and scientific heritage in Ukrainian and foreign historiography made it possible for the first time to propose a periodization of his scientific, organizational and pedagogical activities. The researcher has defined four periods: Poltava (1890–1908, 1915–1922), Kyiv (1922–1924), Russian (1908–1909, 1915–1916, 1936–1939), and Kharkiv (1909–1914, 1924–1933, 1939–1945). She has described the additional stages in each of them. Within these stages, the researcher has investigated the main directions of the scientist's activity, clarified his professional preferences and briefly mentioned his achievements. This made it possible to outline the novelty of his scientific studies. The scientist was one of the first to introduce a local history component in the activities of library institutions, which were to become the centers of organization and coordination of bibliographic work on an all-Ukrainian scale. In addition, he developed unified scientific and methodical approaches to work with literature, technical processing of bibliography and classification of cards. K. Dubniak became one of the founders of the national branch bibliography built on the principle of local history. He gave significant importance to natural terminology and worked on the development of natural lexicography and compilation of terminological dictionaries. The scientist determined the peculiarities of the etymological origin of local history terms in the Ukrainian language, in particular by including the term «local history bibliography» in the terminological list. He proved that an interdisciplinary approach to Ukrainian local studies is dominant in the further economic

growth and education of the nation and substantiated his own understanding of the place and role of economic geography, which studies the economic region or even the state as separate components of the world economy; developed the theoretical foundations of «production local history». This historical exploration is a kind of commemoration of the memory of the Ukrainian scientist K. Dubniak and an informative source for the study of creative heritage.

Keywords: *Kostyantyn Dubniak, scientist, publishing, geography, agricultural bibliography, natural terminology.*

Постановка проблеми. Життя вченого як драма – із завзятим пошуком нових ідей та їхньої реалізації, професійним визнанням і відкритим цькуванням, зневагою й забуттям майже на століття. Все це випало на долю однієї непересічної особистості, що уособлює у собі цілу епоху, – Костянтина Дубняка (1890–1948). За його творчою спадщиною можна вивчати становлення й розвиток багатьох галузей вітчизняної науки – природничої термінології, краєзнавчої географії, сільськогосподарської бібліографії та історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснений історіографічний аналіз проблеми засвідчив, що життєпис і творчу спадщину українського вченого першої половини ХХ ст. К. Дубняка вивчали М. Костриця, К. Мезенцев, О. Шаблій, С. Шевчук та ін. Залучені до наукового обігу нові архівні джерела дозволяють суттєво доповнити наукову біографію вченого в контексті його наукових студій та визначних подій у житті.

Метою дослідження є узагальнення й систематизація біографічних відомостей та професійних здобутків К. Дубняка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зазначити, що життєпис ученого сповнений суперечливими фактами вже від початку. Переважна більшість біографічних джерел зазначають дату народження Костянтина Володимировича Дубняков (саме за таким іменем з'явився на

світ майбутній учений) 14 травня 1890 р. Але архівні документи розрізняються щодо цих відомостей. В «Анкеті» наукових працівників Сільськогосподарського наукового комітету України від 28 березня 1923 р. датою народження вказано 28 травня (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 331, оп. 2, спр. 37, арк. 18–20). В автобіографії за 1927 р. йдеться уже про 15 травня (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2330, арк. 3).

Незмінним лишається місце народження – Миргород Лубенського повіту Полтавської губернії. Багатодітна родина Володимира Володимировича Дубняка (1849–16.03.1903) – священника Успенського собору і поважного земського діяча та Марії Климентівни (?–1942), що походила зі збіднілого дворянського роду, поповнилася єдиним сином Костянтином. Окрім нього, подружжя виховувало чотирьох доньок: Олександру (1888 р.н.), Олену (1892 р.н.), Людмилу (1896 р.н.) та Марію (1900 р.н.) (Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області, спр. 4280, арк. 7–8 зв.). Родина сповідувала українські національні традиції, володіла власним будинком, величезною для свого часу приватною бібліотекою і 40 десятинами землі. Це, безумовно, вплинули на формуванні світоглядних поглядів майбутнього вченого.

Початкову освіту здобував у духовних навчальних закладах Полтавщини упродовж 1900–1908 рр. Відмінник навчання, вільно володів російською і німецькою мовами, мав неабиякий хист до українського літературного слова.

Попри волю матері в 1908 р. вирушив до Москви. Там за рік змінив два навчальні заклади – Лазаревський інститут східних мов та Московський комерційний інститут, з якого вже наступного року був відрахований «за неблагонадійність». Знову повернувся до України. Упродовж 1909–1914 рр. навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету (нині – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна), де певний час перебував під наглядом поліції як неблагонадійний студент.

Безпосередню наукову діяльність розпочав саме у рідному Миргороді. У 1917 р. вперше світ дізнався про молодого вченого, який опублікував свою брошуру «Короткий російсько-український словничок термінів природознавства та географії» (Дубняк, 1917). За рік словник був тричі перевиданий. Остання редакція з доповненнями була надрукована вже у власному видавництві К. Дубняка у м. Кобеляки. Того ж року К. Дубняк видав ще одну наукову працю: «Початок – перша читанка після азбуки» (Дубняк, 1917.). Пізніше він неодноразово повертався до рідного Миргорода з метою дослідження природи міста і його околиць. Наприклад, у 1919 р. в передмісті Портянках обстежив майже три десятки садиб та склав список з 62 видів рослин. На основі зібраних й опрацьованих матеріалів у 1924 р. опублікував фундаментальну статтю «До декоративної флори околиці Миргорода на Полтавщині» (Розсоха, 2018).

1917 р. К. Дубняк голосно заявив про себе у культурно-освітньому просторі як дієвий представник українського національного руху і член президії громадської організації «Просвіта». Одночасно встигав працювати викладачем у чотирьох освітніх закладах Полтави: жіночій повітового земства і приватній жіночій В.А. Морозовської гімназії, а також Грубешівській школі та ім. І.П. Котляревського. Просвітницьку діяльність продовжив і надалі, зокрема у Полтавському інституті народної освіти як співробітник щоденної літературно-громадської і політичної газети «Рідне слово» – дієвого осередку українського національного руху. У 1920–1921 рр. працював консультантом при Полтавському губернському відділі освіти, а з 1921 по 1922 рр. очолював редакційний відділ Полтавської філії Державного видавництва України.

У полтавський період життя вчений долучився до системної наукової діяльності як прибічник і теоретик краєзнавчої та районної школи в українській економічній географії. Численні наукові студії висвітлював у регіональному

виданні «Господарство Полтавщини» (1921–1922). Як професор Полтавського інституту народної освіти долучився до діяльності Полтавського наукового товариства під егідою Всеукраїнської академії наук. Працюючи науковим співробітником у місцевому історичному архіві та краєзнавчому музеї, всебічно залучав студентство до громадської, просвітницької і наукової роботи.

Київський період у життєписі К. Дубняка розпочався у вересні 1922 р. Він характеризувався співпрацею з науковими установами та вищими навчальними закладами. Творчий доробок цього часу є найбільш плідним. Йому вдалося всебічно розкрити свій хист як науковця, лінгвіста, видавця, просвітника і громадського діяча.

Спочатку в 1922 р. він виконував обов'язки спеціаліста-бібліографа, а вже згодом і до 1927 р. очолював бібліографічно-бібліотечне бюро Сільськогосподарського наукового комітету України (далі – СГНКУ). Паралельно працював викладачем Інституту народного господарства і лектором географії на робітничому факультеті. З вересня 1922 р. виконував обов'язки секретаря географічної секції Комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук і при Інституті української наукової мови ще й секретаря географічної секції. У 1922–1923 рр. був головою міськкому СГНКУ.

Встановлено внесок К. Дубняка у розбудову науково-дослідчої кафедри сільськогосподарської економіки Київського сільськогосподарського інституту під керівництвом професора С. Веселовського: провадив активну науково-дослідну діяльність, виступав із доповідями, рецензував наукові праці, дискутував у питаннях покращення видавничої складової наукових галузевих установ (Веселовський, 1924).

У січні 1924 р. у зв'язку з остаточним переведенням СГНКУ до Харкова К. Дубняк переїхав туди разом із родиною. Працював у комітеті до його ліквідації 1 жовтня 1927 р. Одночасно до серпня 1925 р. очолював фундаментальну

бібліотеку в Харківському інституті сільського господарства і лісівництва ім. Х. Раковського. Упродовж 1924–1926 навчальних років викладав економічну географію на посаді професора Харківського інституті народної освіти. Одночасно працював у Харківському сільськогосподарському інституті (лише до серпня 1925 р.). З 1925 р. активний член Українського комітету краєзнавства у складі видавничо-редакційної комісії, методичного бюро та бібліографічної комісії (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 601, арк. 47).

У 1925–1927 рр. викладав економічну географію в Комуністичному університеті ім. Артема, а 1927–1929 рр. – у Вечірньому університеті ім. Артема. З квітня 1927 по вересень 1929 рр. працював науковим співробітником, а потім заступником директора Українського науково-дослідного інституту географії і картографії. У 1929–1931 рр. роках викладав економічну географію у Харківському плановому інституті, а в 1931–1932 рр. – у Промисловій академії. У 1932–1933 рр. очолював кафедру і обіймав посаду професора у Харківському педагогічному та гідрометеорологічному інститутах. Одночасно з цим з листопада 1931 по липень 1933 р. працював редактором відділу фізичної географії Української радянської енциклопедії. Упродовж 1933–1934 рр. викладав географію на міських педагогічних курсах. У 1934–1936 рр. – викладач Харківського індустріального опорного робітничого факультету.

Науково-організаційну та педагогічну працю вдало поєднував із науковою роботою в Інституті української наукової мови при Всеукраїнській академії наук. За його списками у 1926–1927 рр. він значився фахівцем з економічної географії. В інституті секретарював у географічній секції природничого відділу. Під його науковим керівництвом здійснювалося розроблення питань методичної організації всієї словникової роботи Інституту української наукової мови, а також упорядкування загальної інститутської картотеки наукової української термінології та номенклатури (Холодний,

1928). Встановлено, що саме К. Дубняк стоїть у витоків заснування у 1927 р. неперіодичного видання «Вісник Інституту Української Наукової Мови». За його безпосередньої участі вийшло друком два випуски: 1928 і 1930 рр.

Восени 1927 р. після призначення директором Українського науково-дослідного інституту географії і картографії С. Рудницького К. Дубняк працював у ньому позаштатним співробітником. Згодом – на посаді наукового співробітника і завідувача відділу описової географії. З березня 1928 р. – заступника директора інституту. В 1928–1929 рр. керував відділом антропологічної географії, що згодом був реорганізований в інститутський відділ економічної географії. Крім того, до кінця 1928 р. завідував відділом описової географії. В цей період К.В. Дубняк – найближчий соратник і друг С.Л. Рудницького. Їхній творчий тандем надихав ученого системно займатися розробкою теоретико-методологічних основ економічної географії та географічної освіти УСРР (Шевчук, 2019).

Незважаючи на підтримку С. Рудницького, робота К. Дубняка в Українському науково-дослідному інституті географії і картографії виявилася нетривалою. Через професійні переконання він стає прибічником однієї із груп, а саме: В. Геріновича. Однак протиріччя всередині колективу змусили його 1 вересня 1929 р. написати заяву про звільнення за власним бажанням і залишити посаду заступника директора та стати науковим співробітником з окладом 105 крб. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2330, арк. 4–5)

Упродовж 1929–1934 рр. найбільшу увагу приділяв викладанню фізичної й економічної географії, методиці її викладання у різних вищих навчальних закладах м. Харкова, написанню підручників, словників тощо.

У 1933 р. Державне політичне управління відкрило кримінальне провадження «Справа Українського науково-дослідного інституту географії і картографії», розпочались арешти співробітників і переслідування за «націоналістичні»

переконання, більшість його науковців були безпідставно репресовані (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 59). У 1934 р. К. Дубняку вдалося уникнути арешту й переслідувань карального апарату тогочасної влади. Однак був змушений лишити освітню діяльність у вищій школі і в 1934–1936 рр. працював лише викладачем географії Харківського об'єднаного індустріального робітничого факультету. Разом з викладацькою працею продовжував наукову роботу на посаді співробітника науково-дослідчої кафедри економіки сільського господарства НКО УСРР, а також Інституту української наукової мови.

Загалом нічого визначного у наступні п'ять років у творчості вченого не сталося. Упродовж 1935–1941 рр. він не надрукував жодної публікації чи рецензії. У 1936 р. був змушений виїхати до м. Сталінграда (нині – Волгоград, РФ). Працював викладачем у різних середніх і вищих навчальних закладах РСФСР. У 1936–1938 рр. очолював кафедру географії у Сталінградському педінституті, а 1938–1939 – у Дагестанському педагогічному інституті (м. Махачкала). Крім того, з 25 вересня 1936 по 1 лютого 1938 рр. виконував обов'язки завідувача кафедри географії закладу. Встановлено, що з 1 березня по 1 вересня 1939 р. працював у вищих закладах м. Махачкали – Дагестанському педагогічному і Дагестанському вчительському інститутах відповідно як в.о. завідувача кафедри географії та в.о. доцента фізичної географії і методики географії.

За архівними свідченнями, К. Дубняк був не лише безпартійним, але й не отримав наукового ступеня та відповідно – вченого звання, хоча й видав низку фундаментальних наукових праць. До захисту ним була підготовлена дисертація. Під керівництвом засновника географічного факультету Харківського університету професора О. Івановського.

З поверненням у 1939 р. до Харкова до 1941 р. викладав географію на обласних учительських курсах, був заступником директора Харківських професійних гідрометеорологічних

курсів. У грудні 1941 р. К. Дубняк став одним із організаторів відновлення роботи харківської «Просвіти». Брав участь у розробці її «Статуту». З цією метою фактично поновив і підписав його за зразком 1918–1919 рр. 12 грудня 1941 р. відбулися установчі збори за участю вченого (Дубровський, 1962). К. Дубняк був активним членом «Просвіти» до кінця німецької окупації Харкова. Читав лекції та долучився до проведення вечорів і 34 концертів, створенні Молодого українського театру, заснуванні Музичної студії. У лютому 1942 р. при «Просвіті» в Харкові було організовано українську гімназію. Її завідувачем став А. Червинський, В. Дубровський викладав історію України, а К. Дубняк – географію України та німецьку мову (Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. Р-1, оп. 23, спр. 523, арк. 34–39). Як член історичної комісії харківської «Просвіти» К. Дубняк брав участь у прийнятті рішень про перейменування міських вулиць та організації виставок, зокрема підготовці експозиції «Україна під більшовицьким ярмом», що відразу була опечатана німецькою владою. Діяльність проукраїнських сил окупованого міста перебувала під пильною увагою як радянської розвідки, так і гестапо. Під егідою «Просвіти» за участі К. Дубняка влітку 1942 р. були впорядковані курси для вчителів.

У період німецької окупації Харкова 1941–1943 рр. К. Дубняк не полишав організаційно-методичної та науково-дослідної роботи: організатор природничо-географічно-методичного відділу, очільник природничо-географічного відділу і географічної секції «Українського наукового товариства», створеного у грудні 1941 р. відділом народної освіти Харківської міської управи під егідою «Просвіти». В УНТ К. Дубняк перебував до літа 1942 р., тобто до його ліквідації, весь період очолюючи природничо-географічно-медичний відділ та його географічну секцію.

Згодом К. Дубняк був звинувачений радянською владою в тому, що влітку 1942 р. входив до складу комісії з «чистки» книжкових фондів бібліотек Харкова під головуванням німця з

представництва «штабу Розенберга». Йому було доручено перевіряти вилучення «небажаних» книг у відділах сільськогосподарської й технічної літератури. Серед інших звинувачень, що містить слідча справа 1945 р., – керівництво комісією з переробки радянських підручників і програм на антирадянські, підкреслення у програмах з географії можливої ролі Німеччини у визволенні України.

З лютого 1942 р., щоб хоч якось утримувати родину в умовах окупації, К. Дубняк торгував у книжковому кіоску книжками і канцелярським приладдям, частково співпрацював з місцевою редакцією газети «Нова Україна». Під час другої окупації фашистами м. Харкова у березні 1943 р. у газеті «Нова Україна» (редакція у цей період розміщувалась у м. Полтаві) опублікував етнографічний нарис «Зелені свята», підписаний псевдонімом Семен Кравченко. Після визволення міста від окупантів 12 листопада 1944 р. влаштувався у Харківський відділ гідрометеорологічного інституту на посаду заступника начальника з навчальної роботи Харківських гідрометеорологічних курсів.

З поновленням у Харкові радянської влади був заарештований на підставі показів двох учених, колишніх членів «Просвіти» від 5 лютого 1945 р. На допитах учений тримався гідно, називаючи лише прізвища тих, хто емігрував. На питання, які мав надії, пов'язані з окупацією німцями України, відповідав, що думав, що, в кращому випадку, Україна отримає державну самостійність, можливо, й під протекторатом німців. 11 червня 1945 р. військовим трибуналом К. Дубняка було засуджено до 20 років каторжних робіт за статтею «зрада Батьківщині». Учений помер у віці 58 років десь на півдні Сибіру. Місце поховання невідоме. А ім'я до цього часу є не реабілітованим. Через 10 років після смерті чоловіка, у 1958 р. дружина вченого зверталася зі скаргою до Генпрокуратури СРСР, в якій просила переглянути вирок. Після недбалого перегляду справи отримала відмову.

За давністю часу рідних вченого встановити нині не вдалося. 17 лютого 1945 р. під час допиту він повідомив про членів своєї сім'ї та родичів: дружина Олена Миколаївна, 1892 р.н., українка, донька диякона, домогосподарка; чотири сестри: Строгис Марія Володимирівна, 1900 р.н., проживала в м. Харкові у період окупації, була різноробочою в конторі; Гончарова Олена Володимирівна, 1892 р.н., на окупованій території не проживала, працювала рахівником чи бухгалтером у Нижньоказахстанській області; Процакевич Людмила Володимирівна, 1896 р.н., у період окупації до травня чи червня 1942 р. у м. Харкові та працювала рахівником у бюро, а потім переїхала до м. Миргорода; Гемба Олександра Володимирівна, 1888 р.н., у період окупації до травня чи червня 1942 р. мешкала у м. Харкові, працювала майстром у бюро, потім також виїхала до м. Миргорода (невідомо, чим обидві сестри займалась після переїзду). Рідні К. Дубняка не піддавались репресіям, не служили у Червоній армії. Учений свідчив, що чоловіка сестри Процакевича репресовано в 1937 р., а чоловіка іншої сестри Строгиса – в 1938 р. Не полишаємо надії віднайти нащадків.

Висновки. Комплексне дослідження життєвого шляху і наукової спадщини вченого в українській і зарубіжній історіографії дало змогу вперше запропонувати періодизацію його науково-організаційної та педагогічної діяльності:

І період (1890–1908, 1915–1922) – полтавський період. Умовно його поділяємо на два етапи:

1 етап (1890–1908): навчання, формування світогляду і наукових переконань науковця, на які значний вплив мало родинне та духовне оточення і виховання, умови навчання і спілкування з викладачами духовного училища та семінарії, участь у студентських заворушеннях.

2 етап (1915–1922): набуття педагогічного досвіду в навчальних закладах Миргорода, Кобеляки, Полтави, реалізація знань, практичних навичок та організаторських здібностей вченого як фахівця з базовою духовною і

педагогічною освітою, долучення до процесів українізації, просвітницького і націоналістичного руху під керівництвом історика і бібліографа Симона Наріжного. Це окреслило подальші перспективи вченого як активного дослідника і прогресивного освітянина. Результатом перших наукових пошуків стало заснування власного видавництва та видання словника і абетки.

Найбільш повно К. Дубняк реалізував свій фаховий і творчий потенціал як лектор природничо-математичного факультету природничо-географічної секції (очолював В. Ніколаєв) і професор географії (на посаді) Полтавського інституту народної освіти (ректор В. Шепотьєв). Він брав участь у розбудові структури і змісту освіти місцевого ІНО разом з професорами Ф. Матвієнко-Гарнагою, М. Самбікіним М. Сумцовим, О. Булдовським, М. Гавриленком та ін. Стояв у витоків запровадження географії у навчальному процесі середніх і вищих навчальних закладів Полтавщини та України.

II період (1922–1924) – київський: переважно науково-організаційна та педагогічна діяльності. Вчений долучився до роботи у СГНКУ, очолив бібліографічно-бібліотечне бюро і зайнявся розробкою науково-методичних основ бібліографування сільськогосподарської літератури за краєзнавчим принципом. Вперше запровадив та обґрунтував термін «краєзнавча бібліографія». Розробив науково-методичні основи вітчизняної галузевої бібліографії. Аргументував принципи і завдання організації науково-дослідницької діяльності студентів і викладачів, потреби створення, розширення науково-дослідних кафедр і наукових шкіл, активізації видавничої діяльності тогочасних освітніх закладів. Практичні результати своїх наукових прагнень продемонстрував як активний співробітник новоствореної кафедри сільськогосподарської економії Київського сільськогосподарського інституту, Київських науково-дослідних кафедр під керівництвом професора С. Веселовського, з яким тісно працював на видавничій ниві в

СГНКУ. Став членом економічної секції з підсекцією колективізації Агрономічного гуртка Київського сільськогосподарського інституту.

III період (1908–1909, 1915–1916, 1936–1939) – російський поділяється на три етапи.

1-й етап (1908–1909): роки творчих пошуків під час нетривалого навчання у Московському Лазаревському інституті східних мов, приватному закладі освіти, Московському комерційному інституті – першому економічному вузі Росії з підготовки управлінців і економістів. Брав участь у громадських студентських організаціях, проведенні студентських страйків і демонстрацій, внаслідок чого потрапив під нагляд поліції.

2-й етап (1915–1916): час вимушеної еміграції у розпалі Першої світової війни. Провадив педагогічну діяльність у реальній школі с. Благодарне Ставропольської губернії.

3-й етап (1936–1939): з метою уникнення переслідувань карального апарату радянського режиму був змушений виїхати з України та зайнятися педагогічною справою у Сталінградському і Дагестанському педагогічних інститутах (м. Махачкала).

IV період (1909–1914, 1924–1933, 1939–1945) – харківський теж є 3-етапним:

1-й етап (1909–1914): навчання на природничому відділі фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету та час активної революційної діяльності.

2-й етап (1924–1933): найбільш тривалий і результативний період теоретико-методологічної, науково-дослідної, краєзнавчо-географічної, бібліографічної й освітньої роботи. Займав посаду професора ХІНО, викладав курси економічної географії і краєзнавства. Завідувач фундаментальної бібліотеки Харківського сільськогосподарського інституту, викладач економічної географії в Інституті марксознавства – Комуністичному

університеті та вечірньому університеті ім. Артема. Здійснював педагогічну діяльність у навчальних закладах: Плановий інститут; Промислова академія, гідрометеорологічний інститут, педагогічний інститут професійної освіти, Харківські педагогічні курси; Харківський об'єднаний індустріальний робітфак, Український комітет краєзнавства, Інститут української наукової мови, Український науково-дослідний інститут географії і картографії.

3-й етап (1939–1945): фундатор і активний член харківської «Просвіти», підписант разом з іншими просвітянами «Статуту» відновленої «Просвіти» (кінець грудня 1941 р.), керівник методичної комісії і природничо-географічно-методичного відділу Українського наукового товариства; професор Художньо-ремісничої школи при Художньому інституті, лектор обласних учительських курсів, Харківських професійних гідрометеорологічних курсів, Харківського гідрометеорологічного інституту. До харківської газети «Нова Україна» подав 20 публікацій антибільшовицького й антисемітського змісту. В окупованому Харкові як член «Просвіти», Громадського комітету та УНТ долучився до антирадянської націоналістичної діяльності, наукового і культурного життя міста.

Тернистим виявився життєвий і творчий шлях К. Дубняка. Цей нарис інтелектуальної біографії є своєрідним вшануванням пам'яті українського вченого та інформативним джерелом для дослідження творчої спадщини. За результатами проведеної історичної розвідки можна переконливо зауважити, що на формування й утвердження наукового світогляду та активної громадянської позиції вплинула низка чинників: родинне оточення, духовне виховання, здобуття ґрунтовної фахової освіти, соціальне оточення і його громадянська позиція за часів кардинальних політичних змін перших десятиліть ХХ ст. У процесі дослідження розширено та поглиблено джерельну базу, що стало основою об'єктивного детального аналізу багатоаспектної науково-організаційної діяльності і

творчої спадщини К. Дубняка. Все разом дозволило хронологічно визначити й проаналізувати найголовніші віхи життєпису непересічної особистості в історії України. Переконані, що ця постать ще знайде своє місце в історіографічному дискурсі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області. Спр. 4280. Т. 1. Арк. 7–8 зв.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 331. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 18–20.
3. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 2330. Арк. 3–5.
4. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 601. Арк. 47.
5. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 8595. Арк. 59.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Р. 1. Оп. 23. Спр. 523. Арк. 34–39.
7. Веселовський С. Науково-дослідча катедра сільсько-господарської економіки // Київський політехнічний і Київський сільсько-господарський інститути. XXV років. 1898-1923. Ювілейний зб. К.: Київ-Друк, 1924. С. 253–255.
8. Дубняк К. Короткий російсько-український словничок термінів природознавства та географії. Миргород, 1917. 32 с.
9. Дубняк К. Початок. Читанка після азбуки / Укр. вид-во К.В. Дубняка. Кобеляки на Полтавщині. 1917.
10. Дубровський В. Відродження української душі (З спогадів «Через 20 років»). Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). 1962. Ч. 12. С. 5.
11. Розсоха Л.О. Миргородець Кость Дубняк. Прапор перемоги. 2018. № 2. С. 4
12. Холодний Г. Стан та перспективи наукової роботи Інституту Укр. Наукової Мови. Доповідь у Раді Академії 5.XI.28. Київ, 1928. С. 12.
13. Шевчук С.М. Професор географії Кость Дубняк: наук. вид. ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2019. 299 с.

REFERENCES

1. Arhiv Upravlinnja Sluzhbi bezpeki Ukrainy v Harkivs'kij oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Kharkiv region]. File 4280, vol. 1. [in Ukrainian].
2. Centralnij derzhavnij arhiv vishhih organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 331, inv. 2, file. 37. [in Ukrainian].
3. Centralnij derzhavnij arhiv vishhih organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 166, inv. 12, file 2330. [in Ukrainian].
4. Centralnij derzhavnij arhiv vishhih organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 166, inv. 6, file 601. [in Ukrainian].
5. Centralnij derzhavnij arhiv vishhih organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 166, inv. 6, file 8595. [in Ukrainian].
6. Centralnij derzhavnij arhiv vishhih organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy [The Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. P 1, inv. 23, file 523. [in Ukrainian].
7. Veselovskii, S. (1924). Naukovo-doslidcha katedra silsko-hospodarskoi ekonomii [Research Department of Rural Economy]. Kyiv. 235–255. [in Ukrainian].
8. Dubniak, K. (1917). Korotkyi rosiisko-ukrainskyi slovnychok terminiv pryrodoznavstva ta heohrafii [Short Russian-Ukrainian Dictionary of Natural Science and Geography Terms]. Myrgorod. 32. [in Ukrainian].
9. Dubniak, K. (1917) Pochatok. Chytanka pislia azbuky [Beginning. Reader after the Alphabet]. Kobelyaku. [in Ukrainian].
10. Dubrovskiy, V. (1962). Vidrozhennia ukrainskoi dushi (Z spohadiv «Cherez 20 rokiv») [Revival of the Ukrainian soul (From the memories «After 20 years»)]. Nash Klych. 12. 5. [in Ukrainian].

11. Rossoha, L.O. (2018). Myrhorodets Kost Dubnyak [A resident of Myrhorod Kost Dubnyak]. Prapor peremohy. 2. 4 [in Ukrainian]

12. Kholodnyi, H. (1928). Stan ta perspektyvy naukovoi roboty Instytutu Ukr. Naukovoi Movy. Dopovid u Radi Akademii 5.KhI.28. [State and prospects of scientific work of the Institute of Ukrainian Scientific Language. Report to the Council of the Academy November 5, 1928]. Kyiv. 12. [in Ukrainian].

13. Shevchuk, S.M. (2019). Profesor heohrafiyi Kost Dubnyak [Professor of Geography Kost Dubnyak]. Poltava. 229. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Метою дослідження є узагальнення й систематизація біографічних відомостей та професійних здобутків К. Дубняка. Варто зазначити, що життєпис ученого сповнений суперечливими фактами від народження до смерті. Певним чином це захоплювало мене як дослідницю глибше поринати в історичне дослідження. За результатами проведеної історичної розвідки можна переконливо зауважити, що на формування й утвердження наукового світогляду та активної громадянської позиції вплинула низка чинників: родинне оточення, духовне виховання, здобуття ґрунтовної фахової освіти, соціальне оточення і його громадянська позиція за часів кардинальних політичних змін перших десятиліть ХХ століття. За творчою спадщиною К. Дубняка можна вивчати становлення й розвиток багатьох галузей вітчизняної науки – природничої термінології, красназавчої географії, сільськогосподарської бібліографії та історії. Комплексне дослідження життєвого шляху і наукової спадщини вченого в українській і зарубіжній історіографії дало змогу вперше запропонувати періодизацію його науково-організаційної та педагогічної діяльності. Визначено чотири періоди: полтавський (1890–1908, 1915–1922), київський (1922–1924), російський (1908–1909, 1915–1916, 1936–1939) та

харківський (1909–1914, 1924–1933, 1939–1945). У кожному з них охарактеризовано додаткові етапи. У межах цих етапів досліджено основні напрями діяльності вченого, з'ясовано його професійні вподобання та коротко зазначено здобутки. Це дало можливість окреслити новизну його наукових студіювань. Учений одним із перших запровадив краєзнавчу складову в діяльності бібліотечних установ, що мали стати центрами організації та координації ведення бібліографічної роботи у всеукраїнському масштабі; виробив єдині науково-методичні підходи до роботи з літературою, технічної обробки бібліографії та класифікації карток; став одним із основоположників вітчизняної галузевої бібліографії, побудованої за краєзнавчим принципом; надавав важливого значення галузевій термінології; працював над розробленням природничої лексикографії та укладанням термінологічних словників; визначив особливості етимологічного походження краєзнавчих термінів в українській мові, зокрема увівши до термінологічного переліку поняття «краєзнавча бібліографія»; довів, що міждисциплінарний підхід до українського краєзнавства є домінантою подальшого економічного зростання й освіченості нації; обґрунтував власне розуміння місця і ролі економічної географії, що вивчає економічний регіон чи навіть державу як окремі складові світового господарства; розробив теоретичні основи «виробничого краєзнавства». Ця історична розвідка є своєрідним вшануванням пам'яті українського вченого та інформативним джерелом для дослідження творчої спадщини.

Ключові слова: Костянтин Дубняк, учений, видавнича справа, географія, сільськогосподарська бібліографія, природнича термінологія.

УДК 373.5.016:[94+34]:37.091.312

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-272-294>

**GROUP WORK AS A MEANS OF ACTIVATING
STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY IN THE LESSONS
OF HISTORY AND BASICS OF JURISPRUDENCE IN
SECONDARY SCHOOLS**

**ГРУПОВА РОБОТА ЯК ЗАСІБ АКТИВІЗАЦІЇ
ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ
ІСТОРІЇ І ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА В ЗАКЛАДАХ
ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Тетяна Ткаченко,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри загальної
історії, правознавства і
методик навчання
E-mail:*

tatiannatkachenko@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8534-6091>

Університет Григорія

Сковороди в Переяславі,

м. Переяслав,

вул. Сухомлинського, 30,

Київська обл., Україна, 08401

Tetiana Tkachenko,

*Ph.D. in Historical
Science, Assistant Professor of
Department of General History,
Science of Law and Teaching
Methods*

E-mail:

tatiannatkachenko@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8534-6091>

Hryhoriy Skovoroda University

in Pereyaslav, 30,

Sukhomlynskoho Str.,

Pereyaslav, Kyiv region,

Ukraine, 08401

Тетяна Соловійова,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри загальної
історії, правознавства і
методик навчання*

Tetiana Soloviova,

*Ph.D. in Historical Sciences,
Assistant Professor Department
of General History, Science of
Law and Teaching Methods*

E-mail:

solovjovatetana001@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0797-2182>

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
м. Переяслав,
вул. Сухомлинського, 30,
Київська обл., Україна, 08401*

E-mail:

solovjovatetana001@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0797-2182>

Research ID: AAB-1992-2021
*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskooho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

Олеся Ткаченко,

*кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної історії,
правознавства і методик
навчання*

E-mail: Lesya612@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8836-3778>

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
м. Переяслав,
вул. Сухомлинського, 30,
Київська обл., Україна, 08401*

Olesia Tkachenko,

*Ph.D. in Historical Science,
Associate Professor of
Department of General History,
Science of Law and Teaching
Methods*

E-mail: Lesya612@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8836-3778>

*Hryhoriy Skovoroda University
in Pereyaslav, 30,
Sukhomlynskooho Str.,
Pereyaslav, Kyiv region,
Ukraine, 08401*

ABSTRACT

The article analyzes group work as a form of organizing students' cognitive activity in history and basics of jurisprudence lessons, and reveals its educational and upbringing possibilities in school practice. The competency-based model of education, which is aimed at the personal, social and intellectual development of each student, is now a priority in modern school education. A prerequisite for the implementation of this approach to the organization of the educational process is the introduction of new pedagogical technologies that not only improve the quality of education and

upbringing, but also activate students' cognitive activity and develop their skills of self-education and self-realization. Group work of students, as one of the most effective forms of developing subject competencies, has a powerful potential for effective and efficient solution of the tasks that teachers face today. The active use of group work in school practice, the creation of an atmosphere of positive motivation to learn, and the involvement of innovative methods in the joint cognitive activity of students contribute to the overall success of the educational process and contribute to the modern reform of the educational environment.

The author develops the idea that group work of students in history and basics of jurisprudence is an effective form of knowledge acquisition and creates conditions for the development of students' creative abilities. It provides a solution to the modern educational tasks faced by teachers. Group work, like any other type of educational activity, is subject to the didactic requirements of its implementation. Their observance is a prerequisite and guarantees the effectiveness of including this form of cognitive activity in students' work in the classroom.

It has been concluded that methodically balanced preparation and organization of group work of students not only ensures the solution of cognitive tasks of history and basics of jurisprudence lessons, but also contributes to the increase of teaching efficiency, formation of students' personality, and unity of the student team. The ability to self-realization and cooperation, to work in a team, which implies coherence of joint actions, are the leading competencies determined by the modern requirements of school education. The combination of different forms of students' learning activities in history and basics of jurisprudence lessons allows to achieve a high level of development of their cognitive activity. The educational process, based on the use of collective forms of work, has a powerful potential for creating an atmosphere of creative work of students, which makes it possible to stimulate their activity in studying the history and basics of law, to develop skills of independent and creative approach to acquiring knowledge.

Keywords: *group work, students, history and basics of jurisprudence lesson, cognitive activity, teacher, educational process.*

Постановка проблеми. Компетентнісно орієнтована модель навчання, яка спрямована на особистісно-соціальний та інтелектуальний розвиток кожного учня, сьогодні постає пріоритетним напрямком сучасної шкільної освіти. Необхідною умовою реалізації такого підходу до організації навчально-виховного процесу виступає впровадження нових педагогічних технологій, які передбачають на лише підвищення якості освіти і виховання, а й активізацію пізнавальної діяльності учнів та формування в них навичок самоосвіти та самореалізації. Групова навчальна робота учнів, як одна із дієвих форм розвитку предметних компетенцій, містить в собі потужний потенціал для ефективного і результативного вирішення завдань, що сьогодні постають перед вчителями. Активне використання у шкільній практиці групової роботи учнів, створення атмосфери позитивної мотивації до навчання, залучення інноваційних методик у колективну пізнавальну діяльність школярів обумовлюють загальну успішність навчального процесу і сприяють сучасному реформуванню освітнього середовища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання використання групових форм навчання в школі залишаються в центрі уваги багатьох дослідників та педагогів. Ця тема стала предметом дослідження таких науковців, як П.П. Горностай (Горностай, 2017), О.П. Мокрогуз (Мокрогуз, 2007), О.І. Пометун., Л.В. Пироженко (Пометун & Пироженко, 2004), Л.М. Шевчук (Шевчук, 2011), О.Г. Ярошенко (Ярошенко, 1997) та ін. У своїх працях дослідники розглядали різні аспекти групової роботи учнів, особливості її використання в сучасній шкільній практиці. Попри значну кількість публікацій сьогодні ця тематика досліджень зберігає свою актуальність.

Метою статті є дослідження групової роботи як форми організації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії та основ правознавства, з'ясування її навчально-виховних можливостей у шкільній практиці.

Виклад основного матеріалу. Високий рівень результативності навчальної діяльності учнів обумовлюється формами організації навчального процесу та використанням сучасних педагогічних технологій. Групова робота учнів на уроках історії і основ правознавства відноситься до ефективних форм отримання знань та створює умови для розвитку творчих здібностей школярів. Вона забезпечує вирішення сучасних навчально-виховних завдань, які постають перед вчителем, а також «сприяє формуванню у школярів позитивного ставлення до навчання, розвиває вміння пристосовуватись до умов роботи в групі і забезпечує високу загальну активність учнівського колективу» (Пометун & Пироженко, 2004: 24). А це перетворює групову роботу на обов'язкову складову структури кожного уроку. Для учня, який задіяний до групової роботи, відкривається можливість отримання навичок самостійності і колективної відповідальності за результати виконання поставлених навчальних завдань. Ці навички сприяють розвитку творчого потенціалу кожного учня та допомагають отримувати високу результативність навчальної діяльності у вивченні історії і основ правознавства. На думку дослідниці Г.Г. Яковенко, групова робота «забезпечує активність навчального процесу і досягнення високого рівня засвоєння змісту, виступає потужним стимулюючим фактором у процесі розвитку дитини» (Яковенко, 2004: 201).

Групова робота, як і кожен вид навчальної діяльності, підпорядкована дидактичним вимогам свого проведення. Їх дотримання є обов'язковою умовою та гарантує результативність включення в навчальну роботу учнів на уроках такої форми пізнавальної діяльності. Разом з цим, сучасні вчителі намагаються розробляти власні новітні підходи до методики організації групової діяльності, що розширює та підвищує рівень розвитку пізнавальних здібностей учнів.

Групова робота передбачає, перш за все, створення окремих учнівських груп. Цей розподіл може відбуватися різними шляхами. Вчитель може за власними баченням провести груповий поділ або ж врахувати при цьому бажання самих учнів. Іншим способом формування робочих груп виступає цілковита ініціатива самих учнів. У такому випадку поділ має відбуватися під наглядом вчителя для уникнення ситуації створення виключно сильних або ж слабких за рівнем знань учнівських груп. Для особистого складу груп повинна існувати періодична мінливість. Вона має враховувати максимальне розкриття індивідуальних рис і можливостей учнів в конкретній групі, щоб кожен її учасник міг реалізувати власний потенціал з максимальною ефективністю для всієї групи. Це тривалий і не простий процес для вчителя, оскільки він повинен враховувати безліч чинників та обставин.

Досить часто вчителі припускаються суттєвої помилки при комплектації учнівських груп для спільного виконання завдання з історії чи основ правознавства, формуючи їх довільно на підставі близькості перебування самих учнів один до одного. Така група створюється вчителем з учнів, які сидять за однією або ж за сусідніми партами. Зрозуміло, що в даному випадку вчитель намагається уникнути потреби витратити час на переміщення учнів класу для облаштування робочого місця груп за більш доцільним для цього розподілом. Учнівська група, яка створена за простим поділом класу, не спроможна досягти тих цілей та результатів, як при чітко вираженому складі кожної групи.

Однією з провідних підстав формування учнівської групи виступає єдиний темп роботи учнів, рівень їх навченості, психологічна сумісність, рівень необхідних для такого виду роботи навичків і умінь, наявність навичків спільної, колективної навчальної діяльності. Для вчителя показник навченості учнів досить часто стає визначальною підставою комплектації робочих груп. Сучасна шкільна практика свідчить про те, що результативність цієї форми роботи помітно зростає,

коли групи створені за принципом емоційно сприятливих взаємовідносин між учнями. Психологічна сумісність членів учнівської групи, що проявляє себе у можливості швидко узгоджувати свої дії, створювати позитивну атмосферу при виконанні спільного завдання, становить визначальний чинник у формуванні груп для навчальної роботи.

Кількісний склад учнівських груп визначається як складністю поставлених навчальних завдань, так і кількісним складом конкретного класу. Сучасні методичні рекомендації радять при утворенні груп керуватися кількісним показником у 3-6 учнів. Саме такий оптимальний склад дозволить задіяти всіх учасників групи до спільної роботи і не створить бездіяльність частині учнів через неможливість проявити їм себе при надмірній активності інших учасників великої групи. Така кількість учнів групи забезпечить також надання кожному учневі можливості зробити чітко визначений внесок у виконання завдання (Пометун & Пироженко, 2004: 25). У випадку збільшення учасників учнівської групи виникає значний ризик зниження активності окремих школярів через свою, можливо, соромливість чи невпевненість. Це призводить до ситуації, коли внесок таких учнів стає майже непомітним у загальному результаті роботи групи. При кількісному визначенні учасників групи поряд із складністю поставленого завдання вчителю необхідно брати до уваги і можливості самих учнів групи його вирішити. При наявності в групі більшої частини учнів з високим рівнем сформованості навчальних самостійної роботи цей вид навчальної діяльності проводиться з успішним результатом.

На етапі свого створення учнівська група визначається зі старшим групи, якого вони обирають самостійно або ж за порадою вчителя, коли трапляються складнощі у цьому питанні. Старші груп, як і кількісний склад, залежно від конкретного шкільного предмету обираються по різному. Тут важливі такі показники, як рівень сформованості навчальних навичків, ступінь володіння інформаційною обізнаністю з

даного предмету, отриманого, також, і самостійно, наявність організаційних рис, що дозволить спрямувати роботу групи на високі результати. На ефективність роботи групи впливає і сумісність школярів у окремій групі, яка повинна максимально сприяти отриманню успішних результатів, а не заважати колективній єдності. Вчителю слід уникати формування учнівських груп для спільної навчальної роботи, де можливе бути негативне ставлення один до одного з різних причин.

Кожна група учнів отримує навчальне завдання, яке може бути як індивідуальне, так і загальне для всіх. Його виконання відбувається усіма учнями групи під безпосереднім керівництвом старшого групи чи вчителя. Отримані завдання мають бути розподілені між усіма учасниками групи, враховуючи індивідуальні можливості кожного та виявлені бажання займатися пошуком відповіді на певне навчальне питання. Для вчителя є обов'язковим контроль за цим етапом роботи в кожній учнівській групі. В іншому випадку можуть виникнути складнощі в з'ясуванні внеску конкретного учня групи у вирішення поставленого завдання. Постійне чітке дотримання вчителем цієї дидактичної вимоги щодо організації групової роботи учнів на уроках історії і основ правознавства забезпечить успішну результативність цієї форми навчальної діяльності.

Групова робота учнів на уроці повинна бути чітко організована, а школярі детально ознайомлені з умовами її проведення. Лише за цих умов можна сподіватися на отримання успіху в її використанні. Чітке планування кожної етапу групової роботи повинне бути завжди. Окремі відступи від загальних дидактичних принципів роботи учнівських груп припустимі, але вони виступають швидше як виключення, ніж постійна практика. Учні, у разі потреби, під час спільного обговорення питань повинні мати можливість не лише звертатися один до одного, обмінюватися думками, а й ділитися своїми знаннями та пропонувати власні варіанти вирішення отриманого завдання. Важливе місце у груповій роботі учнів

на уроках історії і основ правознавства посідає індивідуальна допомога кожному учню, хто її потребує, як з боку вчителя, так і безпосередньо від однокласників, які задіяні до виконання спільного навчального завдання. Як відзначає дослідниця Г.Г. Яковенко, «допомагаючи засвоювати навчальний матеріал товаришам по групі, вони (учні – прим. авт.) перевіряють і зміцнюють свої знання; у них виникає потреба систематично вивчати теоретичний матеріал, шукати додаткові відомості, знати більше за членів групи» (Яковенко, 2017: 203). Під час групової роботи відбувається взаємонавчання кожного учасника групи. Вони вчаться внутрішньокмандної взаємодії. Під наглядом вчителя напрацьовують принципи роботи в групах, що дозволяє формувати в них риси колективізму та взаємодопомоги.

Кожного разу групова робота має розпочинатися з підготовчого етапу, що передбачає ознайомлення учнів із завданнями та стисле пояснення вчителя особливостей його виконання, включаючи і чітке зазначення часу для вирішення поставлених питань. Якісний рівень проведення цього етапу групової роботи виступає визначальною умовою її підсумкового результату. Нехтування навіть якимось незначним моментом у підготовці до організації групової діяльності учнів містить у собі небезпеку зведення нанівець усіх затрачених для цього зусиль, як вчителя так і учнів.

Вибір вчителем завдання обумовлюється особливістю теми уроку, рівнем сформованості навиків цієї форми діяльності учнів, віковими особливостями та навчальними можливостями конкретного класу. Все це вимагає від вчителя обирати для кожного класу учнів свій підхід до організації групової роботи, щоб її доцільність та результативність приносила користь. Отримане завдання має налаштовувати групу на його обговорення, на пошук шляхів вирішення та розподіл окремих мікрозавдань між учнями групи, що допоможе дійти успішних результатів. Безпосередня робота по виконанню завдання здійснюється під загальним наглядом

вчителя, який коригує цей процес у напрямку надання необхідної допомоги як всій учнівській групі, так і окремим її учасникам. При цьому вчителю варто чітко слідкувати за часом і, в разі потреби, наголошувати учням про необхідність його дотримання.

Групова робота учнів, як і кожен вид навчальної діяльності, повинна відповідати готовності самих учнів до неї. Постійне використання в навчальному процесі цієї форми роботи школярів виступає запорукою її ефективності. Групову роботу варто починати включати в навчальну діяльність з парної роботи учнів на уроках, влаштовуючи взаємоопитування. Як слушно відзначає дослідниця Т.О. Ремех, «за такої організації роботи менше витрачається часу на формування понять, умінь, навичок, зростає обсяг засвоюваного матеріалу, глибина його розуміння, підвищується рівень осмислення матеріалу учнями, зростає кількість нестандартних рішень, і, як наслідок, підвищується результативність і продуктивність навчальної діяльності учнів» (Ремех, 2018: 33). Надалі така робота може ускладнюватися використанням різних дидактичних матеріалів, коли по чергово один із учнів вирішує поставлене завдання, а інший здійснює контроль за його виконанням. На уроках з історії це може бути з'ясування дат історичних подій, коли один учень демонструє картку з датою, а інший повинен віднайти картку з історичною подією, що їй відповідає. Окрім хронологічних завдань до використання на уроках історії застосовують картки з визначення місця історичних подій, їх учасників, вірних чи хибних тверджень з історичного минулого, пропущених у реченні дат, понять та термінів та ін. На уроках з основ правознавства дидактичні картки можуть містити завдання з пошуку відповідності правового терміну та його визначення, зазначення за поданою ілюстрацією виду дії, яка підпадає під правове регулювання, співставлення переліку окремих вчинків до певного правопорушення, з'ясування правових норм і положень різних галузей діючого законодавства та ін.

Використання групової роботи учнів варто також розпочинати з уроків узагальнення та систематизації вивченого матеріалу, що є посиленням для кожного школяра. Повторення пройденого матеріалу з історії чи з основ правознавства не викликатиме таких складнощів у роботі учнівської групи, як при вирішенні завдань з нової навчальної теми. Уроки узагальнення та систематизації знань, де групова робота стає переважаючою складовою навчальної діяльності учнів, містять вагомий потенціал своєї успішної результативності. На уроках узагальнення та систематизації знань групова робота учнів може бути представлена у вигляді розв'язування історичних чи правових задач, історичних чи правознавчих кросвордів, ребусів та тестових завдань.

Робота з текстом підручника також виступає складовою формування в учнів навичків групової роботи. Вона може включати в себе завдання скласти план тексту підручника, підготувати опорну схему, анотацію чи стисле повідомлення за змістом теми. Важливо, щоб учні перебували в постійній активній роботі в групах, що дозволить вчителю поступово розширити кількісний склад учнів групи та ускладнювати навчальні завдання. Парна робота учнів поступово перетворюється на роботу в малих учнівських групах, до яких з часом можуть додаватися нові учасники. Від початку використання групової роботи учні мають для себе чітко усвідомлювати, що загальний результат роботи групи залежить виключно від результату роботи і відповідальності кожного її учасника.

Важливими складовими завдань групової роботи учнів виступають активізація пізнавальної діяльності школярів, розвиток навиків самостійної навчальної роботи, розвиток умінь успішного вирішення спільних питань та удосконалення міжособистісного спілкування в класі. На уроках з основ правознавства групова робота може бути організована з кожної теми курсу. Переважно вчителі групову роботу організовують для аналізу різних правових ситуацій, коли учні отримують

завдання проаналізувати запропоновані вчинки по відношенню до їх правомірності. У даному випадку робота учнівської групи буде спрямована на визначення наявності ознак правопорушення в цих діях. Свої результати учні мають підтверджувати нормами діючого законодавства. Якщо вчинки, подані вчителем, не відповідатимуть категорії дій, заборонених діючими правовими положеннями, у відповідях учнівської групи також повинно бути чітке зазначення підстав для такого висновку. Так, наприклад, при вивченні теми «Сім'я. Шлюб. Права і обов'язки батьків і дітей» вчитель для роботи учнівських груп може підготувати перелік вчинків, серед яких необхідно визначити протиправні дії. Даний перелік може мати наступний вигляд: 1. Укладення шлюбу без згоди батьків; 2. Відмова батьків надавати матеріальну допомогу одруженим дітям; 3. Небажання нареченої змінювати власне прізвище після одруження; 4. Вимога бабусі обрати для новонародженого внука ім'я за її вибором; 5. Бажання батьків надати своїй дитині потрібне ім'я; 6. Ігнорування прохання жінки не відвідувати чоловіком своїх батьків та ін. При виборі подібних завдань вчителю варто керуватися найбільш розповсюдженими і знайомими учням правових ситуацій в житті, що стане додатковим стимулом прояву інтересу школярів як до такого виду навчальної діяльності, так і до предмету в цілому.

Учнівська робота в групах на уроках з основ правознавства може бути організована над обговоренням певної правової ситуації з визначенням юридичних наслідків для її учасників. Як і в попередньому варіанті завдань, тут також варто застосовувати приклади, що мають широку практику в сьогоденні і які сприятимуть формуванню в учнів правосвідомості й правової відповідальності. Завдання для роботи учнів в групах з основ правознавства можна розробляти по обговоренню та ухваленню рішення з певної правової ситуації або ж аналізу правового документу. У кожному випадку вчитель при підготовці цих завдань повинен ретельно обмірковувати всі можливі складнощі, щоб забезпечити успішність їх виконання учнями.

Завдання для учнівських груп на уроках з основ правознавства можуть розроблятися й самими учнями під керівництвом вчителя. Така робота передбачає попередню підготовку класу, яка налаштовує їх на більш активну участь у навчальному процесі. Вчителю варто не залишати без уваги той факт, що учням досить часто важко приховувати завдання, які вони підготували, від своїх однокласників. Для уникнення таких ситуацій вчителю можна скористатися моментом неочікуваності, коли завдання, розроблені учнями, будуть дещо видозмінені або ж переформатовані на інший варіант вирішення. Подібна практика налаштовуватиме учнів дотримуватися правил конфіденційності у підготовці власних завдань.

Для уроків історії завдання для групової роботи учнів можуть мати вигляд аналізу історичних документів, що мають відношення до теми уроку, з'ясування причин, передумов та наслідків певних історичних подій та явищ, визначення ролі історичної особи в історії окремих країн, розробки опорних конспектів за змістом теми, побудови з розрізнених уривків опису історичної події логічного подання ходу її розвитку, пошуку навмисно вилученої вчителем інформації в поданому описі історичного факту чи явища та ін. Учням варто також запропонувати групову роботу на уроках історії, де вони будуть займатися з'ясуванням історичних термінів і понять за отриманими визначеннями, складанням запитань з певного підпункту параграфа підручника історії, за якими буде здійснюватися виконання домашнього завдання з теми уроку.

Значний інтерес учнів при використанні групової роботи вчителем на уроках історії викликають завдання, що спрямовані на вирішення дискусійних питань минулого. Ці завдання дозволяють учням застосовувати творчий підхід до пошуку відповідей можливого розвитку подій, спростування чи підтвердження існуючих точок зору і оцінок, які існують на сьогоднішній день. Разом з цим, завдання для групової роботи учнів можуть містити аналіз висловлювань відомих діячів щодо

подій чи фактів минулого, а інколи слід організувати діяльність учнівської групи на визначення авторства тези чи вислову про певну історичну подію з обов'язковим обґрунтуванням причин таких поглядів автора на минулу ситуацію в історії.

Перед закінченням виконання навчального завдання група має остаточно обговорити всі спірні моменти та дійти спільної думки щодо отриманих результатів. За викликом вчителя або ж за бажаннями учнів відбуваються виступи школярів з доповідями про результати виконання поставлених групам завдань. При цьому може виникати дискусія в класі, якщо у відповідях учнів 'являються певні неточності. Шляхом доповнень, уточнень та виправлень загальний результат виконаної групової роботи підводиться вчителем до загального підсумку та здійснюється оцінювання участі кожного її учасника у цій пізнавальній діяльності.

Навчальна робота учнівських груп на уроках історії та основ правознавства, як і інші види пізнавальної діяльності школярів, потребує окремого підходу до визначення критеріїв оцінки своєї ефективності. За звичай, вчителі використовують для цього вже існуючу шкалу оцінювання, основу якої складають рівень обсягу, повноти, систематизації та узагальнення знань учнів при виконанні поставлених завдань. Певною мірою, цей підхід можна вважати цілком обґрунтованим з педагогічної точки зору. Однак, групова робота учнів включає в себе й інші, варті уваги, показники діяльності її учасників. Це, в першу чергу, врахування активності кожного учня у роботі групи, ступеня самостійності групи у досягненні результатів роботи, дотримання визначених правил роботи учнівських груп, прояву взаємодопомоги у разі потреби та загальний результат навчальної діяльності кожної групи. Мова також йде за визначення рівня розвитку таких навичок учнів, як володіння прийомами пізнавальної діяльності, вміння співпрацювати в групі, здатність до самоорганізації та самоосвіти, спроможність до діалогу і взаємопідтримки. Все це в комплексі дозволяє вчителю

провести об'єктивнішу оцінку результату діяльності учнів у груповій формі організації навчальної роботи на уроках історії та основ правознавства.

Від вчителя, його педагогічної майстерності, вміння обирати оптимальні форми організації навчальної діяльності учнів та ефективно їх використовувати залежить загальна успішність навчальних досягнень школярів. Кожна учнівська група та кожен її учасник за такого виду пізнавальної діяльності мають перебувати під пильною увагою вчителя задля попередження появи помилкових кроків на шляху до успішного виконання поставлених навчальних завдань. Недопрацювання вчителя на якомусь етапі проведення групової роботи учнів на уроках історії та основ правознавства завжди обертається складним і тривалим процесом повернення до необхідного рівня її ефективності. Адже низька результативність групової роботи учнів на уроках створює в них стійку відсутність зацікавленості в такій формі навчальної діяльності. Подолати цю перепону вчителю значно важче, ніж завжди з максимальною відповідальністю ставитись до дотримання дидактичних вимог проведення групової роботи учнів. Не варто також надавати груповій формі роботи характеру універсальності та перетворювати її на переважаючу форму навчального процесу, залишаючи поза увагою інші, не менш ефективні види пізнавальної діяльності учнів. Разом з іншими формами діяльності учнів на уроці групова робота реалізує свої навчально-виховні завдання, доповнюючи практику використання активних методів отримання знань.

Надзвичайна ефективність групової форми пізнавальної діяльності учнів властива при організації та проведенні тематичних шкільних конференцій, диспутів, доповідей по темі, факультативних занять з курсів історії чи основ правознавства. Всі ці форми навчальної діяльності вимагають для своєї успішності дотримання тих самих дидактичних вимог, як і при організації групової роботи учнів на уроках. Групова учнівська робота повинна відбуватися на активності

всіх її учасників, не припускаючи при цьому перевагу сильних школярів у вирішенні поставлених завдань, коли слабші учні позбавляються можливості зробити свій внесок в загальний результат групи. Вірно спланована та організована робота учнівських груп становить собою вид колективної діяльності, за якої існує чіткий розподіл завдань між усіма членами групи, взаємна перевірка результату роботи кожного та увага і підтримка вчителя, який вчасно надав потрібну допомогу. До переваг групової роботи учнів необхідно також віднести створення між ними атмосфери змагальності, розкутості, що сприяє появі зацікавленості школярів в результатах своєї роботи. Колективна учнівська робота надає поштовх формуванню умінь здійснювати аналіз та оцінку, що надалі сприяє появі навиків взаємоаналізу і взаємооцінки і, згодом, самоаналізу та самооцінки. Спільна навчальна діяльність надає поштовх розвитку творчих здібностей учнів, забезпечує можливість для їх самореалізації та самовдосконаленню. На думку дослідниці О.В. Гурової, «самореалізація як сутнісна якість є ціннісною для особистості; від успішності самореалізації залежить як внутрішня задоволеність, самоефективність, впевненість особистості, так і особистісна ефективність у зовнішній діяльності» (Бучма, 2; 43). В цьому контексті самореалізація постає як вагома складова необхідності використання групової роботи учнів на уроках.

Слід також пам'ятати і про недоліки групової роботи, які в тій чи іншій мірі властиві будь-якій навчальній діяльності. Найбільш істотним серед них залишається складність формування груп учнів та забезпечення результативності їх роботи. Не завжди учні володіють необхідним рівнем та обсягом знань для вирішення отриманого завдання, а, отже, розраховувати в даному випадку на успішний результат досить складно. Суттєву роль у відсутності ефективного підсумку групової роботи відіграє і низький рівень навичків учнів самостійно орієнтуватися в складних питаннях навчального матеріалу, що вимагає швидкого пошуку найбільш

оптимального шляху його використання. Наслідком цього може стати ситуація, за якої менш слабкі учні із значними зусиллями опанують необхідні знання, тоді як сильніші будуть потребувати значно складніших та нетипових завдань. Враховуючи всі особливості проведення групової роботи учнів на уроках історії та основ правознавства, її доцільно включати в навчальний процес як складову поточних уроків, так і у вигляді практичних та лабораторних занять.

Навчальна робота в групах сприяє активізації уваги учнів як до отримання успішного результату поставленого завдання, так і до безпосереднього процесу її виконання. Вчитель, використовуючи бесіду, має з'ясувати причину пасивності окремих учасників учнівської групи та визначити на майбутнє шляхи уникнення такої ситуації. Групова робота учнів не завжди характеризується успішністю свого проведення. І головна причина цього міститься в недопрацюванні самого вчителя. Він сам може особисто не бути достатньо підготовленим до такої форми організації навчальної діяльності учнів на уроці або ж настільки рідко включати її в навчальний процес, що самі учні не зможуть показати високі результати роботи в групах.

Групова учнівська робота змінює роль вчителя на уроці. Він вже виступає не як передавач готової нової інформації, а спрямовує і налаштовує самих учнів на самостійний пошук відповідей на навчальні завдання. Вчитель стає організатором взаємодії між ними та навчальним матеріалом, радником в пошуках істини. І це також допомагає виробити в учнів риси самостійності у отриманні необхідних знань. Таке переналаштування вчителя на інший вид спілкування з учнями сприятливо позначається на загальних навчальних підсумках уроків.

Оскільки групова робота вимагає від учнів використання дослідницького та пошукового методів навчальної діяльності, відбувається розвиток творчого підходу до використання вже отриманих ними знань. Умови роботи учнів в групах

забезпечують для них створення сприятливої емоційної атмосфери на уроці. Учні стають активнішими, проявляють зацікавленість до предмету. В них формується пізнавальний інтерес та їх освітні компетенції, розвиваються навички міжособистісного спілкування та колективної відповідальності.

Висновки. Таким чином, методично виражена підготовка та організація проведення групової роботи учнів не лише забезпечує вирішення пізнавальних завдань уроків історії та основ правознавства, але й сприяє підвищенню ефективності навчання, формуванню особистості школярів, єдності учнівського колективу. Здатність до самореалізації та співпраці, до роботи в команді, що передбачає узгодженість спільних дій, виступають провідними компетентностями, які визначаються сучасними вимогами шкільної освіти. Поєднання різних форм навчальної роботи учнів на уроках історії та основ правознавства дозволяє досягати високого рівня розвитку їх пізнавальної активності. Навчальний процес, побудований на використанні колективних форм роботи, містить потужний потенціал для створення атмосфери творчої праці учнів, яка надає можливість стимулювати їх активність у вивченні історії та основ правознавства, розвивати навички самостійного та творчого підходу в отриманні знань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баханов К.О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2000. 160 с.
2. Бучма В.В. Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 262 с.
3. Горностаї П.П. Методи групової роботи в системі освіти. Київ: Міленіум, 2017. 64 с.
4. Мальований Ю.І. Форми навчання в школі: Кн. для вчителя. Київ: Освіта, 1992. 160 с.

5. Мокрогуз О.П. Інноваційні технології на уроках історії. Харків: Вид. група «Основа»: «Тріада+», 2007. 192 с.

6. Нор Е.Ф. Технология организации групповой учебной деятельности. Николаев, 1998. 75 с.

7. Онуфрієнко О.Г. Групова форма навчальної діяльності як засіб підвищення ефективності сучасного уроку: за системою розвивального навчання Д.Б. Ельконіна. *Початкове навчання та виховання*. 2009. № 16-18. С. 25-30.

8. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок: Інтерактивні технології навчання. Київ: А.С.К., 2004. 192 с.

9. Ремех Т.О. Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства: методичний посібник. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.

10. Соловійова Т.М., Ткаченко О.В., Ткаченко Т.В. До питання про використання історичного документу на ЗНО з історії України в контексті сучасних завдань освіти. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. Вип. 15. С. 188-202.

11. Ткаченко О.В., Грукач В.О., Ткаченко Т.В. Формування особистісних компетентностей учнів на уроках історії та правознавства шляхом залучення документальних джерел. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. Вип. 14. С. 116-138.

12. Ткаченко Т.В., Соловійова Т.М., Ткаченко О.В. Мультимедійні презентації та їх використання при вивченні шкільних курсів історії. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. Вип. 14. С. 139-157.

13. Шевчук Л.М. Форми й види групової роботи учнів. *Педагогіка і психологія. Вісник АПН України: наук.-теорет. та інформ. журн. Нац. акад. пед. наук України*. 2011. № 2. С. 54-62.

14. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

15. Ярошенко О.Г. Групова навчальна діяльність школярів: Теорія і методика. Київ: Партнер, 1997. 193 с.

REFERENCES

1. Bakhanov, K.O. (2000). Innovatsiyni systemy, tekhnolohiyi ta modeli navchannya istoriyi v shkoli: monohrafiya. [Innovative systems, technologies and models of teaching history at school: a monograph]. Zaporizhzhya: Prosvita, 160 [in Ukrainian].
2. Buchma, V.V. (2017). Diyal'nisna samorealizatsiya osobystosti v osvitr'omu prostori. [Personal self-realization in the educational space]. Kyiv: Vydavnychyy Dim «Slovo», 262 [in Ukrainian].
3. Hornostay, P.P. (2017). Metody hrupovoyi roboty v systemi osvity. [Group work methods in the education system.]. Kyiv: Milenium, 64 [in Ukrainian].
4. Mal'ovanyy, Yu.I. (1992) Formy navchannya v shkoli: Kn. dlya vchytelya. [Forms of education at school: A book for teachers]. Kyiv: Osvita, 160 [in Ukrainian].
5. Mokrohuz, O.P. (2007). Innovatsiyni tekhnolohiyi na urokakh istoriyi. [Innovative technologies in history lessons.]. Kharkiv: Vyd. hrupa «Osnova»: «Triada+», 192 [in Ukrainian].
6. Nor, Ye.F. (1998). Tekhnologiya organizatsii gruppovoi uchebnoi deyatel'nosti. [Technology for organizing group learning activities]. Nikolaev, 75 [in Ukrainian].
7. Onufriyenko, O.H. (2009). Hrupova forma navchal'noyi diyal'nosti yak zasib pidvyshchennya efektyvnosti suchasnoho uroku: za systemoyu rozvyval'noho navchannya D.B. El'konina. [The group form of educational activity as a means of increasing the effectiveness of the modern lesson: according to the system of developmental learning by D.B. El'konina]. *Pochatkove navchannya ta vykhovannya, 16-18, 25-30* [in Ukrainian].
8. Pometun, O.I., Pyrozhenko, L.V. (2004). Suchasnyy urok: Interaktyvni tekhnolohiyi navchannya. [A modern lesson: Interactive learning technologies]. Kyiv: A.S.K., 192 [in Ukrainian].
9. Remekh, T.O. (2018). Metodyka navchannya uchniv 9-ho klasu osnov pravoznavstva: metodychnyy posibnyk. [Methods of teaching 9th grade students the basics of jurisprudence: a methodological guide]. Kyiv: TOV «KONVI PRINT», 96 [in Ukrainian].

10. Solovyova, T.M. & Tkachenko, O.V. & Tkachenko, T.V. (2022). Do pytannya pro vykorystannya istorychnoho dokumentu na ZNO z istoriyi Ukrayiny v konteksti suchasnykh zavdan' osvity. [On the use of historical documents in the test in the history of Ukraine in the context of modern educational tasks.]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya*. 15, 188-202 [in Ukrainian].

11. Tkachenko, O.V. & Hrukach, V.O. & Tkachenko, T.V. (2022). Formuvannya osobystisnykh kompetentnostey uchniv na urokakh istoriyi ta pravoznavstva shlyakhom zaluchennya dokumental'nykh dzherel. [Formation of personal competencies of students in history and jurisprudence lessons through the use of documentary sources]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya*. 14, 116-138 [in Ukrainian].

12. Tkachenko, T.V. & Solovyova, T.M. & Tkachenko O.V. (2022). Mul'tymediyini prezentatsiyi ta yikh vykorystannya pry vyvchenni shkil'nykh kursiv istoriyi. [Multimedia presentations and their use in the study of school history courses]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya*. 14, 139-157 [in Ukrainian].

13. Shevchuk, L.M. (2011). Formy y vydy hrupovoyi roboty uchniv. [Forms and types of group work of students]. *Pedahohika i psykholohiya. Visnyk APN Ukrayiny: nauk.-teoret. ta inform. zhurn. Nats. akad. ped. nauk Ukrayiny*. 2, 54-62 [in Ukrainian].

14. Yakovenko, H.H. (2017). Metodyka navchannya istoriyi: navchal'no-metodychnyy posibnyk. [Methods of teaching history: a study guide]. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNADU, 324 [in Ukrainian].

15. Yaroshenko, O.H. (1997). Hrupova navchal'na diyal'nist' shkolyariv: Teoriya i metodyka. [Group learning activities of schoolchildren: Theory and methodology]. Kyiv: Partner, 193 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується групова роботи як форма організації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії та основ правознавства, з'ясовуються її навчально-виховні можливості у шкільній практиці. Компетентнісно

орієнтована модель навчання, яка спрямована на особистісно-соціальний та інтелектуальний розвиток кожного учня, сьогодні постає пріоритетним напрямком шкільної освіти. Необхідною умовою реалізації такого підходу до організації навчально-виховного процесу виступає впровадження нових педагогічних технологій, які передбачають не лише підвищення якості освіти і виховання, а й активізацію пізнавальної діяльності учнів та формування в них навичок самоосвіти та самореалізації. Групова навчальна робота учнів, як одна із дієвих форм розвитку предметних компетенцій, містить в собі потужний потенціал для ефективного і результативного вирішення завдань, що сьогодні постають перед вчителями. Активне використання у шкільній практиці групової роботи учнів, створення атмосфери позитивної мотивації до навчання, залучення інноваційних методик у спільну пізнавальну діяльність школярів обумовлюють загальну успішність навчального процесу і сприяють сучасному реформуванню освітнього середовища.

Розвинуто думку, що групова робота учнів на уроках історії і основ правознавства відноситься до ефективних форм отримання знань та створює умови для розвитку творчих здібностей школярів. Вона забезпечує вирішення сучасних навчально-виховних завдань, які постають перед вчителем. Групова робота, як і кожен вид навчальної діяльності, підпорядкована дидактичним вимогам свого проведення. Їх дотримання є обов'язковою умовою успішності роботи учнів та гарантує результативність включення в навчальний процес групової форми пізнавальної діяльності.

Зроблені висновки, що методично виражена підготовка та організація проведення групової роботи учнів не лише забезпечує вирішення пізнавальних завдань уроків історії та основ правознавства, але й сприяє підвищенню ефективності навчання, формуванню особистості школярів, єдності учнівського колективу. Здатність до самореалізації та співпраці, до роботи в команді, що передбачає узгодженість

спільних дій, виступають провідними компетентностями, які визначаються сучасними вимогами шкільної освіти. Поєднання різних форм навчальної роботи учнів на уроках історії та основ правознавства дозволяє досягати високого рівня розвитку їх пізнавальної активності. Навчальний процес, побудований на використанні колективних форм роботи, містить потужний потенціал для створення атмосфери творчої праці учнів, яка надає можливість стимулювати їх активність у вивченні історії та основ правознавства, розвивати навички самостійного та творчого підходу в отриманні знань.

Ключові слова: *групова робота, учні, урок історії і основ правознавства, пізнавальна діяльність, вчитель, навчальний процес.*

To the authors of Bulletin

Dear authors!

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav accepts for publication in the scientific collection «Society. Document. Communication» articles on current issues of historical science, archeology, historiography, source studies and special historical disciplines (original research results in the field of document science, library and publishing, social communications and socio-humanities at the national and international levels), research theory and practice modern educational and methodical technologies of training specialists.

In order to be able to submit articles to the collection and check the current status of your submissions, you must log in to the website <https://sdc-journal.com> or register.

Requirements for design of the publication

The article is submitted in the original language (Ukrainian or English).

If the article is written in English, it is necessary to submit a translation (in Ukrainian) to the Editorial Board!

The main body of the article (*without annotations and literature*) should be at least 10 pages long. The total volume of the article should not exceed 25 pages.

Manuscripts undergo mandatory «blind» review.

Technical requirements for the article: **Margins:** lower, upper - 2 sm; right - 1.5 sm; left - 3 sm.

Editor: MS Word.

Headset: Times New Roman, *pins (size)* 14, *spacing* – 1.

The text is typed without hyphenation.

Regarding the characters: only the following text should be quoted in the text: «», a dash is a short dash: «–». You do not need to put extra spaces, especially in front of square brackets or in parentheses. To prevent this, use the «Unprinted» function.

Tables in the text should be executed in Excel or Word without filling. Drawings made in Word should be grouped together and be a single graphic object. All illustrations must be in black and white or in grayscale, you can use other fill modes (pattern).

The scientific article should contain the following necessary elements:

- statement of the problem in general form and connection with important scientific or practical tasks; relevance of the topic;
- analysis of the latest research and publications in which the problem is solved and which the author relies on, the selection of previously unresolved parts of the general problem to which the article is devoted;
- formulating the goals (goals) of the article, setting the task;
- presentation of the main research material with full justification of the scientific results;
- conclusions and prospects for further exploration in this direction.

The article is formulated as follows:

In the upper left corner: UDC code;

In the middle:

- title of the article (in English, capital letters, bold);
- title of the article (in Ukrainian, capital letters, bold).

In two columns:

On the left (in Ukrainian):

- *name, surname of the author (authors) (italics, bold);*
- academic rank, academic degree, position;
- e-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- place of work;
- postal address of the institution where the author (s) works.

On the right (in English):

- *name, surname of the author (authors) (italics, bold);*
- academic rank, academic degree, position;
- E-mail;

- ORCID;
- Researcher ID;
- place of work;
- postal address of the institution where the author (s) works.

Width alignment:

Abstract of the article (in English, *italics*, volume - not less than 1800 characters without spaces (230-250 words)). **Keywords** (in English, *italics*, 6-8 words)

Article text in original language (as required).

SOURCES AND LITERATURE (title in center, bold)

...

...

REFERENCES (title in center, bold)

....

...

Abstract of the article in Ukrainian (*italics*, volume - not less than 1800 characters without spaces (230-250 words)). **Keywords** (in Ukrainian, *italics*, 6-8 words);

Citation and in-text references to literary sources are made in the **APA** style, for example (Petrenko, 2008); if the source page is specified, it is given through a colon, for example (Petrenko, 2008: 125).

Literature design

The literature is designed in accordance with the requirements of «DSTU 8302: 2015. Bibliographic reference. General Terms and rules of assembly», of July 1, 2016)

References are made according to the APA standard

For transliteration of the Ukrainian text into Latin the free site <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> is used (we choose the American variant);

Articles whose authors do not have a scientific degree are additionally accompanied by a review of Ph.D., Doctor in the field of publication or an extract from the protocol of the meeting of the department on the recommendation of the article for

publication. The review or extract from the protocol is submitted in the original or in scanned form by e-mail.

Tel.: (097) 758-40-85; (093) 534-12-58; (095) 460-98-24

Website of the collection of scientific works: <https://sdc-journal.com>

E-mail: redkolegiasdk@gmail.com

Editorial Board

До авторів збірника Шановні автори!

Університет Григорія Сковороди в Переяславі приймає до друку в науковому збірнику «Соціум. Документ. Комунікація» статті з актуальних питань історичної науки, археології, історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (оригінальні результати досліджень у галузі документознавства, бібліотечної та видавничо-поліграфічної справи, соціальних комунікацій та соціогуманітаристики на національному та міжнародному рівнях), теорії та практики досліджень у галузі сучасних навчально-методичних технологій підготовки фахівців.

Для того, щоб мати можливість подавати статті до збірника та перевіряти поточний статус своїх подань, необхідно увійти на сайт <https://sdc-journal.com> або зареєструватись.

Вимоги до оформлення публікації

Стаття подається мовою оригіналу (українською або англійською).

Якщо стаття написана англійською мовою, необхідно представити до редакції її переклад (українською мовою)!

Обсяг основного тексту статті (*без анотацій та літератури*) має становити не менше 10 стор. Загальний обсяг статті не повинен перевищувати 25 сторінок.

Рукописи проходять обов'язкове «сліпе» рецензування.

Технічні вимоги:

Поля: *нижнє, верхнє* – 2 см; *праве* – 1,5 см; *ліве* – 3 см.

Редактор: MS Word.

Гарнітура: Times New

Roman, *кегель* (розмір) 14, *інтервал* – 1.

Текст набирається без переносів.

При наборі тексту слід дотримуватися таких загальних норм:

- між словами ставити тільки один пробіл;

- розрізняти тире (–) та дефіс (-). Тире у тексті обов’язково з обох боків відділяють пробілами;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 2; ч. 15; § 7; № 17; С. 28–29); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (120 грн; 30 км; 7 млн; 40 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (П.П. Петренко); скорочення після переліків (і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (П. Петренко, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Київ, с. Моринці, р. Дніпро);
- скорочення типу 90-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс);
- лапки використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ’;
- дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. –ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (2018/19 навчальний рік);
- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (36–44; липень–серпень);
- у цифрових даних, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити нерозривний пробіл (11 111; 111 111);
- таблиці в тексті мають бути виконані в Excel або Word без заливання. Малюнки, виконані у Word, мають бути згруповані і являти собою один графічний об’єкт. Усі ілюстрації треба подавати в чорно-білому варіанті або у градаціях сірого кольору, можна використовувати інші способи заливки (узор).

Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; актуальність теми;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор (**обов'язково з покликаннями на праці цих авторів і внесенням їх до загального списку літератури!**), виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей (мети) статті, постановка завдання;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Стаття повинна мати таку структуру:

У верхньому лівому кутку: Шифр УДК;

По центру:

- назва статті (англ. мовою, великими літерами, напівжирним шрифтом);
- назва статті (українською мовою, великими літерами, напівжирним шрифтом).

У двох колонках:

З лівого боку (українською мовою):

- *ім'я, прізвище автора (авторів) (курсивом, напівжирним шрифтом);*
- вчене звання, науковий ступінь, посада;
- E-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- місце роботи;
- поштова адреса установи, де працює автор (автори).

З правого боку (англійською мовою):

- *ім'я, прізвище автора (авторів) (курсивом, напівжирним шрифтом);*

- вчене звання, науковий ступінь, посада;
- E-mail;
- ORCID;
- Researcher ID;
- місце роботи;
- поштова адреса установи, де працює автор (автори).

Вирівнювання по ширині:

Анотація статті (англійською мовою, *курсивом*, обсяг – не менше 1800 знаків без пробілів (230-250 слів)). Ключові слова (англійською мовою, *курсивом*, 6-8 слів)

Текст статті мовою оригіналу (відповідно вимог).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА (назва по центру, **напівжирним** шрифтом)

...

...

REFERENCES (назва по центру, **напівжирним** шрифтом)

....

...

Анотація статті українською мовою (*курсивом*, обсяг – не менше 1800 знаків без пробілів (230-250 слів)); **Ключові слова** (українською мовою, *курсивом*, 6-8 слів);

Цитування та внутрішньо текстові покликання на літературні джерела здійснюються за стилем **APA**, наприклад (Петренко, 2008); якщо зазначається сторінка джерела, то вона подається через двокрапку, наприклад (Петренко, 2008: 125).

Оформлення літератури

Література оформлюється відповідно до вимог «ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», що вступив в дію 01.07.2016)

References оформлюється згідно стандарту APA

Для транслітерації українського тексту на латиницю використовується безкоштовний сайт <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> (вибираємо варіант *американська*).

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, додатково супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається в оригіналі або в сканованому вигляді електронною поштою.

Довідки за телефоном: (097) 758-40-85; (093) 534-12-58; (095) 460-98-24

Сайт збірника наукових праць: <https://sdc-journal.com>

Електронна адреса: redkolegiasdk@gmail.com

Редакційна колегія

Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація.
зб. наук. праць. Переяслав: ФОП Домбровська Я.М. 2023. Вип. 18. 304 с.

Наукове видання

Society. Document. Communication **Соціум. Документ. Комунікація**

Серія «Соціальні комунікації»

Випуск 18

Редакція не несе відповідальності за погляди, судження, результати та висновки, зроблені авторами статей і надруковані в збірнику. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ **несуть автори матеріалів.**

Статті приймаються до друку лише після їх обговорення на засіданні редколегії збірника при наявності позитивної рецензії рецензента та підтримки їх більшістю членів редколегії.

У разі передруку посилання на «Соціум. Документ. Комунікація» **обов'язкове.**

Підписано до друку 26.05.2023 р. Формат 60х84/16.
Папір офсет. Гарнітура Times New Roman. Наклад 100.
Зам. № 28. Ум. друк. арк. 12.

Виробник ФОП Домбровська Я.М Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців
ДК № 6366 від 22.08.2018 р.
08055, Київська обл., Макарівський р-он., с. Вільне,
e-mail: devis519@ukr.net
